" POSTKAPİTALİST" PARADİGMALAR

"POSTKAPİTALİZM"- "ENDÜSTRİ ÖTESİ TOPLUM"
"POST FORDİZM"-"ESNEK UZMANLAŞMA"
"İKİNCİ ENDÜSTRİYEL BÖLÜNME"
"ENFORMASYON TOPLUMU"
"DİSORGANİZE KAPİTALİZM"

2. BASKI

İlker Belek

Sorun Yayınları

İlker Belek

" POSTKAPİTALİST" PARADİGMALAR

Sorun Yayınları

Sorun Yayınları

□

Birinci Baskı Ocak 1997
İkinci Baskı Ocak 1999

© Yayın Hakkı Sorun Yayınları
Baskı Kurtiş Matbaacılık
ISBN 975-431-062-9

İLKER BELEK

"POSTKAPİTALİST" PARADİGMALAR

"Postkapitalizm"
"Endüstri Ötesi Toplum"
"Post Fordizm"
"Esnek Uzmanlaşma"
"İkinci Endüstriyel Bölünme"
"Enformasyon Toplumu"
"Disorganize Kapitalizm"

Sorun Yayınları
Sırrı Öztürk
Çatalçeşme Sok. No. 46 K/3-6
Cağaloğlu İstanbul 34410
Tel:0212 511 08 29 Fax:519 05 60
Hocapaşa V. D. 715 001 2636

Sorun Yayınları

Baş Musahip Sokak. No: 3/2 Cağaloğlu-İstanbul - 34410
Telefon: (0212) 511 08 29
Fax : (0212) 519 05 60

Yazarın Yayınlanmış Kitapları:

1. TOPLUMSAL BİLİNÇ
   Evrimsel Bir Toplumsal Hareket Düşüncesine Doğru-1991
2. SINIFSIZ TOPLUM YOLUNDA
   TÜRKİYE İÇİN SAĞLIK TEZİ (Anonim)-1992
3. SOSYALİZMİN SORUNLARI ÜZERİNE
   AÇILIM TARTIŞMALARI (Anonim)-1992
4. DİSK'İN "ÖREN TEZLERİ"
   VE ÖRGÜTLENME EKSENLERİ (Anonim)-1992
5. TOPLUMSAL DİNAMİKLER
   VE ÖRGÜTLENME EKSENLERİ (Anonim)-1992
6- SOSYALİZM "YENİ DÜNYA DÜZENİ" TÜRKİYE
   (Anonim)-1992
7. SAĞLIK "REFORM PAKETİ"
   NEYİN PEŞİNDE ? (Anonim)-1992
8. Marksist Bakış Açısıyla
   BİLİMSEL TEKNOLOJİK DEVRİM
   VE "ENDÜSTRİYEL DEMOKRASİ"-1993
9. SOSYAL DEVLETİN KRİZİ
   VE SAĞLIĞIN EKONOMİ POLİTİĞİ-1994
10. SAĞLIKTA ÖZELLEŞTİRME
    (İlker Belek - Ata Soyer) - 1995
11. "POSTKAPİTALİST" PARADİGMALAR - 1997-1999**2.Baskı**
12. SINIF SAĞLIK EŞİTSİZLİK - 1998

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKI İÇİN ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 21
BİRİNCİ BÖLÜM:
EMEK ARAÇLARINDAKİ DEĞİŞİM TEKNOLOJİDEKİ GELİŞME 35
I.) Teknoloji ve teknolojik gelişme 35
II.) Teknolojik gelişmenin aşamaları 37
II.a.) Makine ve makine sistemleri 37
II.b.) Bilgisayar ve enformasyon 39
II.c.) Bilgisayar ve üretim 41
II.d.) Bilgisayar kullanımının gelişimi 44
İKİNCİ BÖLÜM:
ÜRETİMİN YAPISINDAKİ DEĞİŞİM 49
I.) Emek örgütlenmesi ile teknolojik gelişmenin ilişkisi 49
II.) Emeğin ilkel örgütleniş biçimleri 51
II.a) Basit elbirliği 51
II.b) Manifaktür 52
III.)Teknolojideki gelişme: Makineleşme 53
IV.)Emek örgütlenişinde bilimsel dönem: Taylorizm 55
V.) Emek örgütlenişinde ikinci bilimsel aşama:Fordizm 59
VI.)Emek ve teknolojinin örgütlenmesinde son aşama: "Esneklik" 66
VI.a.) "Esnek imalat sistemi" 68
VI.b.) "Tam zamanında üretim" 71
VI.c.) "Kalite yönetimi" 75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
EMEKGÜCÜNDEKİ DEĞİŞİKLİK 77
I.) "Esnek uzmanlaşma" 77
II.) Emekgücünde "esneklik" türleri 81
II.a.) "İşlevsel esneklik" 81
II.b.) "Sayısal esneklik" 83
II.c.) "Çalışma sürelerindeki esneklik" 87
II.d.) "Ücret esnekleği" 88
III.)Emekgücünün ekonomideki konumunun değişimi 88
III.a.) Emekgücünün sektörel dağılımındaki değişiklik 88
III.b.) Mesleki yapıdaki değişim 94
IV.) Emekgücünün demografik yapısındaki değişim 99
IV.a.) Emekgücünün feminizasyonu 99
IV.b.) Emekgücünün yaş yapısındaki değişiklik 101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:
KAPİTALİST ORGANİZASYON YAPISI 103
I.) Fordist örgüt yapısı 103
II.) "Esnek" organizasyon yapısı 106
III.) "Esnek" organizasyonda dış ortam ve ilişkiler 112
IV.) Organizasyonların küçülmesi ve desantralizasyon 114
V.) "Esnek" ilişkilerde hizmet sektörü 116
VI.) "Esnek" organizasyon yapısında katılım 117
VII.)"Katılım" tiplerinin etkileri ve "katılım"ın oluşturulması 120
VIII.)"Esnek" organizasyon ve liderlik 124
IX.) "Esnek" organizasyon ve ekip çalışması 126
X.) "Z" ve "A" tipi organizasyon yapıları 129

BEŞİNCİ BÖLÜM:
SINIF YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİK 131
I.) "Postkapitalist" paradigmada sınıf ve sınıf savaşımı 131
II.) "Yeni orta sınıf" 141
III.) Subjektif sınıf konumunun değişmesi 145
IV.) "Yeni toplumsal hareketler" 147

ALTINCI BÖLÜM:
"POSTKAPİTALİST" TOPLUMSAL FORMASYON 151
I.) "Postkapitalist" paradigmada "sosyal sektör" 152
II.) "Endüstri ötesi toplum"kuramı 153
II.a.) Daniel Bell 154
II.b.) Jerald Hage ve Charles H. Powers 157
II.c.) İkinci endüstriyel bölünme kuramı:Piore ve Sabel 160
III.) "Enformasyon toplumu" 162
IV.) "Post Fodist" toplum modeli 169
V.) "Disorganize kapitalizm" 171
VI.) "Postmodernizasyon" 173

YEDİNCİ BÖLÜM:
"POSTKAPİTALİST" PARADİGMA VE TEKNOLOJİK DETERMİNİZM 177
I.) Teknoloji ne kadar belirleyici? 177
II.) Marksist kuram ve teknoloji 183

SEKİZİNCİ BÖLÜM:
EMEKGÜCÜNDE "ESNEKLEŞME": ARTI-DEĞER SÖMÜRÜSÜNÜN BOYUTLANMASI 191
I.) "Sayısal esneklik": Düzensiz çalışma ve işsizlik 192
II.) "İşlevsel esneklik": Her işte kullanılabilen emekgücü 193
III.) "Postendüstriyel" gelişme ve ücretlerle çalışma saatleri 200

DOKUZUNCU BÖLÜM:
GÜNÜMÜZDE SINIF OLGUSUNUN GEÇERLİLİĞİ 213
I.) Weberci sınıf paradigması 214
II.) Weberci paradigmanın açmazları 218
III.) Sınıf şemaları 223
III.a.) Poulantzas 224
III.b.) Carchedi 225
III.c.) Wright 228
III.d.) Callinicos 231
IV.) "Yeni orta sınıf" sorunu 232
V.) Marx ve Engels'te sınıfı belirleyen ölçü 233

VI.) Objektif ve subjektif sınıf konumları farlılığının Marksist anlamı 236

ONUNCU BÖLÜM:
BİR KAPİTALİST TOPLUMSAL FORM OLARAK "POSTKAPİTALİZM" 243
I.) Marksit kuram, kriz ve "postkapitalizm" 243
II.) Fordizm 250
III.) "Post Fordizm" 255
IV.) Mark0sist kuramın açıklayıcılığı 258

KAYNAKLAR 261

İKİNCİ BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Dünya'da 1980'lerin ortalarında başlayan süreç genel olarak sol, özel olarak da sosyalist ve Marksist düşünceye karşı planlı, kapsamlı ve sürekli bir saldırının sonuçlarını elde ettiği dönem olarak anılacaktır. Bu saldırının, yine aynı yıllardan itibaren yeni dünya düzeni diye bilinen ve uluslararası siyasal, ekonomik ilişkilerde yeni bir düzenlemeyi ifade eden tezde en bütünlüklü ve pragmatik çerçevesine ulaştığını gözlüyoruz. Bu tezin tanımladığı yeni düzen sosyalizmsiz bir emperyalizm egemenliğidir. Arkasındaki en önemli dayanak noktası da, şüphesiz aynı dönemde sosyalist sistemin çöküşü olmuştur. Ancak biraz daha yakından baktığımızda, uluslararası siyasal arenadaki değişikliğe ek olarak ortaya çıkan ve kısaca üretim ilişkileri alanında gerçekleştikleri saptamasını yapabileceğimiz bazı başka önemli gelişmelerin de bu kapsamlı tezin öne sürülmesinde etkili olduğunu kaydedebiliriz.

Toplumsal formasyon düzeyinde düşünüldüğünde, söz konusu değişikliklerin Post Kapitalizm olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Bu kavramla ifade edilmek istenen şey, özellikle sosyalist sistemin yıkılması sonrasında, bilimsel teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı nesnel olanakların da zorlamasıyla, kapitalizmin, kendisini kendi iç dinamikleriyle aştığı ve postkapitalist, endüstri ötesi bir döneme geçilmekte olduğu idi. Böylece kapitalizmin sona erdiği ileri sürülüyor, yeni dönemin altyapısı olarak endüstri sonrası üretim biçimi olan bilgisayar teknolojisi ve hizmet sektörü belirleniyor ve uluslararası alanda Sovyet sisteminin çöküşü siyasal alandaki bütünlüğe olanak verecek, çatışmasız ilişkilere zemin hazırlayacak bir gelişme olarak sunuluyordu.

Herkesin hatırlayacağı gibi, son derece büyük bir hızla ortaya çı

kan gelişmeler karşısında, sahip oldukları kuramsal birikim zemininde bu teze karşı çıkabilenler yalnızca Marksist sosyalistler oldular. Ancak o dönem bu türden çatlak seslerin dikkate alınabileceği bir esnekliğe izin vermiyordu. Sonuç olarak özellikle yeni dünya düzeni kavramı çerçevesinde topluma büyük ve sahte umutlar pompalandı. Dünyanın, yeni tür bir kapitalizm ile hızlı, bütün sektörleri ve dünyanın bütün bölgelerini içine alacak bir gelişmenin eşiğinde bulunduğu düşüncesine hemen herkes ikna edildi. Düşük gelirli ülkeler içindeki Çin, hızlı ekonomik gelişmesi ve ilk bakışta gerçekten de ne kapitalizme ne de sosyalizme benzeyen sosyoekonomik yapısıyla yeni düzenin müjdeleyici coğrafyası olarak sunuldu. Bunda Dünya Bankası gibi uluslararası sermayenin koordinatörü olan kuruluşların büyük etkisinin olduğu saptanmalıdır.

Şimdi ise, yeni dünya düzeni kavramının popülarize olmasının üzerinden henüz bir 10 yıl bile geçmemişken, kavramın kullanımından özellikle kaçınıldığı izlenmektedir. Şüphesiz bunun nedeni, sosyalist sistemin yıkılışı sonrasında, dünya ölçeğindeki "barış", "demokrasi", "işçi-işveren (patron) harmonisi" beklentilerinin tamamen boşa çıkmış ve Sovyetler coğrafyasında sosyalizm ısrarının bir gün bile güncelliğini yitirmemiş olmasıdır. Bugün nereye bakarsanız bakın, iç çatışmalar, uluslararasında küçük çaplı bölgesel savaşlar, işsizlik, ekonomik durgunluk ve hem uluslararası hem de ulusal sınırlar içinde giderek genişleyen ve toplumsal yaşantının istisnasız bütün alanlarına sirayet etmiş eşitsizlik görürsünüz. Sosyalist sistemin çöküşü, işçi sınıfı hareketinin sendikal ve siyasal olarak kendi objektif çıkarlarından uzaklaşarak sistemin bir yedek gücü işlevini görmeye başlaması gibi gelişmeler, ekonomik gelişmenin önünü açacak ve toplumun geniş kesimlerini bu gelişmenin sonuçlarından yararlandıracak etkenler olarak işlev göremediler. Tam tersine bütün bunlar, işçi ve emekçi sınıfları ve dünya halklarını daha derinden sömürmenin ve var olan eşitsizliklerin, çelişkilerin, huzursuzlukların artmasının ve sola, sosyalist topluma duyulan özlemin hep gündemde kalmasının yolunu açtılar. Kısacası, yeni dünya düzeni kavramının ortaya atıldığı yıllarda, sürecin kapitalist emperyalist sömürü mekanizmasını derinleştirecek bir dönemin başlangıcı olduğunu savunan Marksistlerin görüşleri kısa süre içinde doğruluğunu ortaya koydu. Ancak

pratik anlamda ve insanlık adına kaybedilenler gözetildiğinde bu haklılığın pek de bir işe yaramadığını kabul etmek gerek.

Öte yandan yeni dünya düzeni kavramı popülaritesini yitirmiş olsa da, özellikle kapitalist ötesi toplum tezlerinin altyapısını oluşturan kimi unsurların halen geniş kabul gördüklerini belirtmeliyiz. Benim Postkapitalist Paradigmalar olarak nitelediğim bu kapsamlı tezin, postkapitalist değişimin temeli olarak öne çıkardığı birkaç unsur bulunmaktadır. Esasen bu unsurlar bağlantılıdır ve bir mantık bütünlüğü içinde birbirlerini tamamlamaktadırlar. Postkapitalist toplumsal formasyonun ortaya çıkışını asıl koşullayanlar, siyaset alanı dışında üretim ortamında ve üretim ilişkilerinde saptanan bu temel unsurlar olarak görülmektedir. Bir anlamda, az sonra kısaca özetlenmeye çalışılacak olan nesnel unsurlar, postkapitalist formasyonun gerek şartları iken, sosyalist sistemin çöküşü sonrasında gelişen yeni dünya düzeni bu formasyonun yeter koşulu olacaktı. Yeni dünya düzeninin bir fantezi olduğu ortaya çıktığına göre, en azından, postkapitalist toplumsal formasyonun, kendi yeter koşulundan yoksun kaldığı söylenebilir.

Paradigmanın oluşturulmasında kullanılan nesnel koşulların tümü özellikle son 20-25 yıllık zaman dilimi içinde hızla gelişen bilgisayar teknolojisine dayandırılırlar. Buna göre hızlı teknolojik gelişme ve teknolojinin nitelik değiştirmesi, kompüterizasyon, endüstride üretkenliği artırmış, insan emeğinin yerine bilgisayarı geçirmiş, insan emeğinin entelektüel düzeyini geliştirmiş, ekonomide yeni üretim sektörlerinin ortaya çıkmasına yol açmış, böylece endüstriyel üretimin ağırlığı azalarak, endüstrinin yerini giderek hizmet sektörü almaya başlamış, hizmetler içinde de enformasyonun elde edilmesi, işlenmesi, saklanması ve kullanılmasıyla ilgili olanlar, bununla bağlantılı olarak bankacılık, reklamcılık, tasarımcılık gibi sektörler gelişmiştir. Bu sektörlerdeki emekgücü tamamen entelektüel niteliklidir. Görüldüğü gibi kompüterizasyon ile hem ekonomideki (hizmet sektörü ve endüstri içinde de bilgisayar teknolojisine dayalı üretim alanları yönündeki) yapısal değişime hem de emekgücünün niteliklerindeki değişime vurgu yapılmaktadır.

Artık endüstri dönemi kapanmakta, onun yerini bilgi teknolojisine dayalı bilgi toplumu almaktadır. Böylece, kısaca ağır sanayi ola-

rak bilinen klasik üretim alanlarının global ekonomi içindeki önemi azalırken, bilgiye dayalı üretim alanları öne çıkmaktadır.

Paradigmanın toplumsal düzeyde etkili olan asıl önemli unsuru ise teknolojinin emekgücünde ortaya çıkardığı ileri sürülen değişikliklerdir. Bilgi çağının çalışan insanı, endüstriyel döneminkinden tamamen farklıdır. Bir kere bilgi, insanı daha fazla oranda kaba kol emeğini kullanan değil, kafa emeğini kullanan insandır. Üretimde teknoloji, sermaye gibi unsurlar önemini yitirirken, üretimin temel bileşeni olarak bilgi öne çıkmaktadır. Kısacası artık en önemli üretim aracı sermaye ya da çıplak insan emeği değil, bilgidir. Bilgi de üretimi yapan yeni insanın kafasındadır. İnsan nereye giderse bilgi de oraya hareket eder. Bilgiye sahip yeni insan bu nedenle hiçbir yere, hiçbir kuruma, hiçbir sermaye sahibine bağımlı olmaksızın, istediği yere gidebilir. Dolayısıyla bilgi çağında işçiyi kullanan sermaye sahibi değil, tam tersine sermaye sahibine kendi isteklerini kabul ettirebilen, bilgiyi kafasında taşıyan işçidir, yeni insandır. Bütün bu farklı özellikleri nedeniyle bu yeni emekgücünün tanımladığı yapıya "cogniterya" denilmektedir.

Bilgi teknolojileri, üretimin dar üretim mekânlarına sınırlı kalınmaksızın yaygınlaştırılmasına da olanak tanımaktadır. Yeni emekgücü kafasındaki bilgiyi evindeki bilgisayarı başında kullanarak, üretime evinden de katılabilir. Bu nedenle işyerine gitmesine gerek yoktur. Dolayısıyla bu gelişme büyük üretim birimlerine gerek kalmayacağı, insanların kendi doğal ortamlarında ve üretim ritmini ve zamanını kendileri belirleyerek üretim yapabilecekleri bir üretim sisteminin müjdeleyicisi olarak da sunulmaktadır. Yarı zamanlı çalışma, ev çalışması, tele çalışma, vb. olarak bilinen çalışma biçimleri bunun örnekleri olmaktadır.

Üretimde bilgi işçilerinin belirleyici konuma gelmeleri ve emekgücünün sermaye karşısındaki endüstriyel köleliliğinin sona ermesi sonucunda, geleneksel-endüstriyel dönemin işçi-sermaye ilişkilerinde de köklü değişiklikler olmaktadır. Bilgi teknolojileri bireyin özelliklerini öne çıkardığından, bu dönemde yeni türde bir bireyselleşme beklenmeli ve işçi-sermaye ilişkileri de bilgi işçisindeki bu bireyselleşmeye yanıt verebilecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. Daha doğrusu, bilgi işçisinin bireysel yetenekleri ve üretimdeki bireysel

önemi zaten her bir bilgi işçisinin ayrı ayrı ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bütün bunlar işçi sınıfı ile sermaye arasındaki kolektif ilişkilerin ve endüstriyel dönemin klasik ilişki biçimi olan toplu sözleşme sisteminin geçersizleştiğinin göstergeleri olarak kabul edilmelidir. Toplu sözleşme sistemlerinin standart maddeleriyle bilgi işçisinin gereksinimlerini karşılamak olanaklı değildir. Artık yavaş yavaş genellik kazanmakta olan bireysel sözleşmelerin arkasındaki objektif koşul da bu değişikliklerdir.

Teknolojik gelişme üzerinden ortaya çıkan üretkenlik artışı, zorunlu çalışma süresini kısaltmakta, bu da üretimi asli insan faaliyeti ve toplumsal yaşantının üzerinde geliştiği kolektif eylem olmaktan çıkarmaktadır. Yani üretim önemini yitirmektedir. Bu nedenle toplumsal dinamikleri üretim üzerinden açıklamaya çalışan, Marksizm gibi, paradigmalar bu nedenle de geçersizleşmektedir. Yeni toplumun üretim dışı faaliyetler üzerinden örgütlenmesi, açıklanması gerekecektir.

Bütün bunların ulaştığı son nokta ise işçi sınıfının sınıf olmaktan çıkmasıdır. Çünkü işçi sınıfına sınıfsal kimliğini edindiren, onu toplumsal yaşantının en önemli kolektif öznesi durumuna getiren etkenler, büyük işliklerde kolektif üretim yapması ve buradan hareketle de kolektif mücadele edebilme kapasitesiydi. Artık bütün bunlar geçerliliklerini yitirdiğine göre, sınıf kimliğiyle herhangi bir toplumsal öznenin tanımlanabilmesi de olanaksızlaşmıştır. Sınıf, bir toplumsal kategori olarak bitmiş, bu arada işçi sınıfı da ortadan kalkmıştır. Bu nedenle postkapitalizm sınıfsız bir toplum olacaktır. Teknoloji, işçi sınıfı/sermaye biçimindeki endüstriyel dualiteye son vermekle, bu türden bir sınıfsızlaşmaya da kendiliğinden bir tarzda olanak tanımaktadır. O halde toplumsal sosyalist devrimden ve sosyalizmden söz etmenin de gereği kalmamıştır.

Şimdiye dek teknolojide, emekgücünün niteliğinde, çalışma ilişkilerinde ortaya çıktığı iddia edilen değişiklikler esnekleşme olarak da nitelenmektedir. Böylelikle postkapitalizmde, endüstriyel kapitalizmin bütün temel özelliklerinde tam bir esneme söz konusudur ve bu esneme kapitalizmi kapitalizm olmaktan çıkarmakta, sosyalist sistemin de yıkılışının getirdiği olanaklarla, çelişkisiz bir postkapitalist gelişmenin kapıları açılmaktadır.

Nihai bağlantı noktaları anlamında, postkapitalist paradigmanın genel olarak sol, ancak özellikle de Marksist sol üzerinde tam bir abluka oluşturmaya çalıştığını kabul etmemiz gerekir. Dikkat edilirse, paradigma, Marksizmin bütün teorik dayanak noktalarını ele almakta ve herbirisi için çeşitli önermeler geliştirmektedir. İşte bundan yaklaşık 10 yıl önce yeni dünya düzeni teziyle de bütünleşip, halen gündemde bulunan en önemli postkapitalist argümanlar bunlardır. Özellikle sosyalist sistemin çöküşü sonrasında postkapitalist paradigma, bilgi toplumu, bilgi teknolojisi gibi kavramlar üzerinden etkili olmuştu.

Eğer bütün bunlar doğruysa gerçekten de, solun, sosyalizmin, Marksizmin, sınıf mücadelesinin geçersizleştiğini ileri sürenlere katılmasından başka çare olmayabilir. Gerçekten de neler oluyor ? Kapitalizmde değişen bir şey var mı ? Eğer böyleyse, bu değişim, iddia edildiği gibi, kapitalist sömürü ilişkilerinin ortadan kalktığını işaret eden niteliksel bir boyut mu sergilemektedir ? İşte bu kitap çalışması ortalığın toz duman olduğu, o karışıklık içinde çoğu kişi ve çevrenin değişenle kalıcı olanı, görüntüyle özü birbirinden ayırmada tam bir yetersizlik sergiledikleri koşullarda başlamış ve yaklaşık üç yıllık bir emeğin sonucunda ilk baskı olarak yayınlanmıştı. Marksizmi özlü biçimde sindirmiş olanlar için, şüphesiz kapitalizmin sömürgen doğasında, üretim ilişkilerinde köklü bir değişiklik yoktu. Ancak teknolojik devrim kavramını kullananları haklı çıkaracak boyutta bir teknolojik gelişme de vardı. Dolayısıyla değişimin yansıdığı ampirik verileri, Marksist yöntemle yeniden toparlamak, içerik-biçim, öz/tezahür ilişkilerini yeniden yerli yerine oturtmak gerekiyordu. Bu çalışma böyle bir genel amaç gözetilerek hazırlanmıştır. Kitabın ikinci baskıya girdiği bugünlerde ise, ilk baskıda, değiştiği ileri sürülen kapitalist üretim ilişkilerinin eleştirisi anlamında öne çıkarılan noktaların toparlanması, kitapta neler olduğu konusunda başlangıçta fikir edinmek isteyen okur açısından yararlı olabilir.

Bir kere, teknolojide, kısacası üretim araçlarında önemli bir değişikliğin gerçekleşmekte olduğunu belirtmek gerekir. Bilgisayarlar hızlı biçimde evrim geçiriyor. Üretim araçlarının ulaştığı gelişmişlik düzeyi gerçekten de zorunlu çalışma saatlerinin, en azından beş saat düzeyine çekilmesini olanaklı kılıyor, kaçınılmaz biçimde insan

emeğinin sokulduğu kimi istenmeyen işlerin robotlarla yapılması giderek daha olanaklı görünüyor. Üretimin en azından kimi sektörlerinde emekgücü oldukça yüksek düzeyli bir nitelik kazanıyor. Bu nedenle bu tip emekgücü sektörlerini geleneksel kol emeğini kullanan emekgücü ile birlikte aynı şekilde sınıflandırmak olanaklı değildir.

Ancak burada hemen birkaç dip not düşülmelidir. Teknolojik gelişme insanlık tarihi boyunca hep gündemdedir ve süreci asıl hızlandıran da kapitalist üretimin yani kâr için üretimin kendisidir. Daha doğrusu teknolojinin, üretim araçlarının geliştirilmesi kapitalizmin yasası durumundadır. Çünkü kapitalistler rekabet ortamında birbirlerine karşı başka türlü üstünlük kuramazlar ve artı - değer oranını artıracak üretkenlik artışını sağlayamazlar. Kapitalist üretimin temel yasası artı - değer oranını artırmaktır. Bunun da en önemli yollarından birisi, hattâ giderek en önemli aracı teknolojinin geliştirilmesi üzerinden üretkenliğin artırılmasıdır. Çünkü çalışma sürelerinin uzatılması, çalışma yoğunluğunun artırılması türünden üretkenlik artışı mekanizmalarına karşı işçi sınıfının bireysel ya da kolektif düzeyde direnişleri söz konusu olabilir. Bu durumda üretkenlik artışında daha kalıcı bir eğilim yaratmanın koşulu teknolojide sürekli gelişme sağlamaktır. Dolayısıyla kapitalizm kapitalizm olarak var olacaksa, bunun zorunlu koşullarından birisi teknolojik gelişimin sürekliliğidir. Bugün artık kaba bir biçimde çalışma sürelerinin uzatılmasının ve emek yoğunluğunun artırılmasının olanağı bulunmamaktadır. Bu nedenle teknolojik gelişmenin artı - değer sömürüsünün derinleştirilmesi yönündeki işlevi daha da yaşamsal bir işlev kazanmış durumdadır. Bunun ötesinde, ifade edilmek istenen eğer, teknolojik gelişmenin zaman zaman niteliksel sıçramalar gösterdiği ise, bu da doğrudur. Buhar gücü, elektrik enerjisi ve şimdi de bilgisayar teknolojisi; bunlar, üç önemli, devrim niteliğindeki teknolojik gelişme uğraklarıdır. Ancak tümünün amacı üretkenlik artışını sağlamak ve artı - değer sömürüsünü artırabilmektir. Ya da üçü de kapitalistlerin elinde artı - değer sömürüsünü artırmanın aracı olmaktan başka bir işlev görmemişlerdir. Bu nedenle de işçi sınıfına, sınıfın denetimi altında olmaları durumunda verebileceklerinin çok azını verebilmişler, işçi sınıfı refahında ve çalışma koşullarında görece çok az bir gelişme sağlayabilmişlerdir.

Teknolojik gelişmenin, zorunlu çalışma sürelerini azalttığı, çalışmayı daha entelektüel kıldığı gibi çıkarsamalar da, en azından bu tür bir potansiyelin varlığı anlamında doğru kabul edilmek durumundadır. Ancak beklendiği gibi, bu olanakların herkesin yararına kullanılabilmesi, ya da olanakların toplumsallaştırılabilmesi, kapitalist üretim ilişkileri mantığı içinde olanaklı olamamaktadır. Bilindiği gibi teknolojik gelişmenin bugün en önemli çıktısı, herkes için zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılması şeklinde değil, işsizliğin artması şeklinde olmaktadır. Bu nedenle, eğer varsa, teknolojik gelişmeyle birlikte ortaya çıkan ekonomik büyümeye "işsiz büyüme" denilmektedir. Yani bugün, üretim araçlarındaki gelişmeyle birlikte ortaya çıkan ekonomik büyüme, istihdam hacmini genişletici değil, daraltıcı bir etki göstermektedir. Bunun tek nedeni zorunlu çalışma süresinin kısaltılması seçeneği karşısında, emekgücünün giderek büyüyen bir diliminin işsizleştirilmesinin tercih edilmesidir. Önümüzdeki kısa ve orta vadeli dönem içinde, hiç kimsenin işsizlikte bir azalma bekleyememesinin nedeni de kapitalizmin teknolojiyi kullanma biçimidir.

Emekgücünün bütün olarak entelektüel kapasitesinin arttığı, üretimin daha entelektüel bir nitelik kazandığı, özellikle hizmet sektöründeki genişlemenin bu eğilimi kanıtladığı yöndeki argümanlara gelince... İlk elde şu belirlenmeli ki, üretimin en entelektüel, en fazla oranda kompüterize olmuş sektörlerinde ve hizmet türü üretimin en yaygın olduğu üretim alanlarında bile niteliksiz emekgücü kullanımı, toplamın önemli bir kısmını oluşturur. Bu gerçek Amerika'nın meşhur Silicon Vadisi'ndeki işyerleri için de, hizmet sektörünün ve kompüterize üretimin örnekleri olarak sunulan finansman, bankacılık, tasarımcılık, reklamcılık sektörlerinde de böyledir. Emekgücü içinde entelektüel işlevleri yoğun olarak kullanan sektörler vardır. Ancak bunların oranı üretimin geneli içinde hep minimal düzeydedir. Tam tersine hizmet sektörünün içinde, bilgisayarların başında, yalnızca veri giren, ya da buna benzer aptallaştırıcı işleri yapanların oranı çok daha fazladır ve emekgücü önemli oranda bunlardan oluşur.

Üstelik yeni ekonomik sektörler içinde düzensiz çalışma saatleri nedeniyle, çalışma sürelerinde de bir esnekleştirme gelişmiştir. Bu da bilgisayarların en yoğun kullanıldığı imalat ve hizmet sektöründeki emekgücünün çok önemli oranda sosyal güvencesizliği, sendi-

kasızlığı ile birlikte gelişmektedir. Yani yeni denilen emekgücü, niteliksiz olmasının yanısıra, önemli oranda örgütsüz ve güvencesizdir. Bu nedenle durumlarının geleneksel mavi yakalılardan bile daha kötü olduğu saptanmak zorundadır.

Esnek üretim, yeni tür bir şirketler hiyerarşisi yaratmıştır. Bilgisayar teknolojisi, asıl ürünün parçalanmasına ve küçük parçaların her birisinin, ana firma çevresindeki, küçük firmalarda üretilmesine olanak tanımaktadır. İşte sendikasızlık, sosyal güvencesizlik, niteliksizlik asıl bu perifer firmalardaki emekgücü için geçerlidir. Yani merkezdeki ana firmada emekgücünün kimi bölmelerinin niteliği, ücreti ve sosyal hakları bakımından bir gelişme olabilse bile, perifer-deki firmalarda tam bir emek sömürüsü egemendir. Bu yapı sanayi üretimi olarak, giyim sanayinden, elektronik parça, bilgisayar ve uzay teknolojisi üreten sektörlere kadar geniş bir yayılım göstermektedir. Örneğin Benetton İtalya'da önemli oranda fason firmaların üretimini kullanır. Türkiye'de de Cem Boyner'in Benetton'ında saptandığı gibi, fason firmalarda çok sayıda çocuk işçi çalışır. Ve bu Cem Boyner'in "hayretler" içinde karşıladığı türden, gözden kaçmış bir olgu değil, kapitalist esnek üretimin kalıcı yasasıdır. Çocuk işçiler, düzensiz çalışma, sözleşmeli çalışma, geçici süre çalışma gibi güvencesiz çalışma biçimleri esnek üretimin yapısındaki unsurlardır.

Kısacası işçinin işçi olması anlamında da kapitalist "yeni" üretim paradigması içinde değişen bir şey yoktur. İşçi işçi olmaktan çıkmış değildir. Yine üretmekte, üretirken yine sömürülmektedir. Çıplak sömürü yine egemendir. Önemli kısmı yine niteliksiz, monoton işlerde, güvencesiz, sendikasız, düşük ücretle, uzun ve düzensiz sürelerle çalışmaktadır. Eğer işçi sınıfının ortadan kalkmakta olduğunu gösterecek olan ampirik verilerse, bunlar tam tersine işçi sınıfının yerinde durduğunu, hizmet sektörlerinin genişlemesine bağlı olarak çeşitlendiğini, hizmet sektörünün kimi emekgücü bölmelerinin sendikal haklar bakımından geleneksel mavi yakalıların bile gerisine düştüğünü, mühendisler, sağlık çalışanları gibi profesyonel meslek gruplarının, sayısal artış ve bu üretim alanlarının hızla kapitalize edilmesine bağlı olarak önemli oranda proleterleştiklerini göstermektedir. Bunlar gerçekten de yeni gelişmelerdir, ancak ifade ettikleri anlam, postkapitalist paradigmanın öne sürdüğünden çok daha farklıdır.

Öte yandan teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin, üretimin, üretenlerin ve üretici etkinliğin önemsizleştiğini ileri sürmek de tam bir saçmalıktır. Evet teknolojik gelişmeyle, bu teknolojilerin kullanıldığı sektörlerde, zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılması olanaklı olabilir. Ancak bu kez, bu teknolojilerin üretildiği alanlarda yoğun bir emek faaliyeti gündeme gelmektedir. Emekgücünün faaliyeti, teknoloji üretiminde, yani üretim araçlarının üretildiği üretici sektörde iyice önem kazanmaktadır. Dolayısıyla üretimsiz bir dünya düşünmek, olsa olsa tembellik hakkını safça savunanların ya da kafa karışıklığı yaratmak isteyenlerin saçmalaması olabilir. Üretkenlik artışı nedeniyle zorunlu çalışma süresinin ekonominin genelinde ve bütün toplum için azaltılması olanaklı olsa bile, bu, üretimin toplumsal yaşamdaki öneminin gerilediği anlamına gelmez. Tam tersine, zorunlu çalışma süresini kısaltarak, bilimsel, sanatsal faaliyetlerle insanı çok yönlüleştirmek, amatörleştirmek için üretim aracı üreten sektörlerdeki emek üretkenliğinin artırılmasının zorunluluğunu, doğayla uyumlu teknoloji üretimi için bilimsel çalışmaların önemini gösterir. Bütün bunlar toplumun, üretim araçlarındaki ve emekgücündeki, yani üretici güçlerdeki niteliksel gelişmeye bağlı olarak, kısa sürede, ancak eskisine göre çok daha yoğunlaştırılmış biçimde, yani daha fazla miktarda değeri, daha kısa sürede üretebildiğini kanıtlar. Bu gelişme aynı zamanda önü alınamaz bir süreçtir. Kapitalist üretim sisteminde kâr hırsı nedeniyle, sonrasında ise bütün insanlığın çok yönlü gelişimi için. Bütün toplumun kolektif çıkarlarının gözetildiği aşamada, bilimsel teknolojik gelişme, insanlığa yalnızca maddi gereksinimlerini daha tam biçimde karşılama olanağı sunmakla kalmayacak; yaşamın amatörleştirilmesi yönünde gerekli olan boş zamanı da sağlayacaktır. Nitekim ancak böyle bir düzey, Marx'ın insanın gerçek özgürleşmesi olarak nitelediği gelişmenin olanağını sunabilir. Ve eğer postkapitalist paradigmaların üretici güçlerdeki durdurulamaz gelişmeye ilişkin söyledikleri bu şekilde yeniden değerlendirilecekse, buradan çıkacak tek sonuç, kapitalist üretim ilişkilerine son verilmesi durumunda, bu gelişmelerin, insanlığa gerçek özgürleşme fırsatını sundukları olacaktır. Bir başka deyişle postkapitalist paradigmaların teknolojik gelişme ile mutlu insanlık adına söyledikleri, ancak ve ancak kapitalizmin aşılması ve sosyalist top-

lum yönündeki gelişmenin zorunluluğuna işaret edebilirler. Yani bilimsel, teknolojik gelişme insanlığa kapitalizmin aşılmasının, sosyalizmin olanak ve kazançlarını gösterir. Teknolojinin insanlığın genel çıkarları için hizmet edebilmesi, toplumsal örgütlenmenin değiştirilmesini gerektirir.

Peki bu değişimin öznesi kim olacaktır ? Bütün "yeni orta sınıf", "marjinal sınıflar" gibi vurguları bir tarafa bırakarak, bunun kesin ve açık yanıtı, çeşitlenen, zenginleşen iç yapısıyla işçi sınıfı şeklinde olmak zorundadır. Bunun nedeni ise üretim etkinliğinin kolektif ve aklı gerektiren yapısının, kapitalist üretim ilişkileri içinde burjuvaziyle uzlaşmaz çelişkili konumlanışın, işçi sınıfında yarattığı nesnel sınıf kapasitesidir. Sınıf kapasitesi işçi sınıfına yalnızca doğayı değil, toplumu da siyasal olarak örgütleme, değiştirme gücü verir. Bugün sınıf kapasitesinin, bir gerçekleşme sorunu yaşadığı ortadadır. Ancak sınıf kapasitesinin, kendisi için sınıf gerçeği biçimine dönüşmesi daha konjonktürel etkenlerin belirleyeceği bir sonuç olacaktır.

Öte yandan bugün insanlığın en önemli gereksinimi eşit ve sömürüsüz bir yönetim sistemidir. Buradan da anlaşılabileceği gibi işçi sınıfının sınıfsal talep ve gereksinimleri, insanlığınkilerle çakışmış, işçi sınıfının sınıfsal talepleri insanlığın gereksinimlerinin tercümanı haline gelmiş durumdadır ve bu çakışma belki de tarihte hiçbir dönemde olmadığı kadar netlik sergilemektedir. İşte bir de bu nedenle toplumsal değişimin öznesi olarak işçi sınıfının belirlenmesi gerekir.

Öyle görünüyor ki, sol ve işçi sınıfı bugün bütün dünyada, sosyalizmin yıkılışı sonrasında yaşadığı şoku ve neoliberal ideolojik bombardımanın yarattığı dağınıklığı aşmak yönünde hareketlenmektedir. İşçi sınıfındaki hareketlenmenin genişlemesi ve gerçek bir sınıf mücadelesi biçimini alabilmesinde asıl sorumluluğun Marksistlere düştüğünü saptamalıyız. Marksizmin temel ilkelerinde ısrar; Marksizmin, doğa ve toplum bilimlerindeki gelişmeler ile zenginleştirilmesi; temel ilkelerin somut koşullara uygulanması yönündeki yaratıcı faaliyetin geliştirilmesi; gündelik sorunlar üzerinden burjuva ideolojisi karşısında açılacak cepheleşme faaliyetleri, bunlar Marksist solun temel çalışma alanlarıdır.

Marksist solun, dünya ölçeğinde, postkapitalist tezlere gerekli

yanıtı vermekte epeyce geç ve eksikli kaldığı kabul edilmelidir. Bunda reel sosyalizmin yıkılışının ve bunun yarattığı psikolojik, ideolojik sarsıntının etkisi olmuştur denilebilir. Sanki yıkılan sosyalizm değil de, Marksizm olarak değerlendirilmiş, reel sosyalizm ile Marksizm kaba, ampirisist bir mantıkla özdeşleştirilmiş ve bu yanılsama solda, en azından onun bazı kesimlerinde de egemen olabilmiştir. Türkiye solunda ise, postkapitalizm, esnekleşme gibi burjuva tezler daha da geç gündeme girebilmiştir. Buna karşın, kapitalizmde, toplumsal sınıflarda ve işçi sınıfının yapısındaki değişimle ilgili tartışmaların özellikle son bir kaç yıldır yeniden Marksist bir vurguyla ele alındığı, bu ilginin özellikle makalelere yansıdığı görülmektedir. Böylece, bu konu için Türkiye'de artan bir ilginin olduğu söylenebilir. Bu kitabın bu tartışma ortamı konusunda ne derecede uyarıcı olduğunu belirleyebilmek güçtür. Ancak doğrudan kitabı konu alan dergi yazılarının yazılmış olması, bir etkisinin bulunduğunu düşündürebilir. Bu benim açımdan sevindiricidir. İlk baskıda da belirttiğim gibi, bu çalışma postkapitalist tezler ve onların analizi konusunda okurunda derli toplu bir görüş oluşturabilirse ve özellikle de sınıf kavramının, sınıf mücadelesinin güncelliğine, kapitalist üretim ilişkilerinin değişmeyen özüne vurgu yapabilir, "post Marksist" denilebilecek kafa karışıklıklarını ayıklayıcı olabilir ve konuyla ilgili başka çalışmaları uyarabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

İlker Belek
Aralık 1998, Antalya

GİRİŞ

"Değişim"; son yıllarda en çok sözü edilen ve içeriği en fazla oranda anlam kaymasına uğramış kelime belki de budur.

Budur, çünkü; Marx ve Engels'in Feurbach eleştirilerindeki ünlü 11. Tez'de "Filozoflar yalnızca dünyayı değişik biçimlerde yorumlamakla yetindiler, söz konusu olan onu değiştirmektir" (Marx, K., Engels, F. 1976: 27) derken, klasik Marksist literatüre devrimci-siyasal bir anlamla kazandırdıkları "değişim" kavramı ile; Toffler'in "Bizler, yeni devrimin, üçüncü dalganın çocuklarıyız. Bu olağanüstü değişikliğin gücünü, kapsamını anlatabilmek için sözcükler arıyoruz." (Toffler, A. 1981: 27) cümlesindeki aynı kelimenin ifade ettiği anlamlar birbirlerinden taban tabana zıt konumlardadır.

Marx ve Engels 11.tezleriyle anti-kapitalist bir çizgiye işaret ederlerken, Toffler teknokratik bir yanılsamayla kapitalist-emperyalist ilişkiler ağının içinde debelenir durur.

"Değişim" kelimesinde ifadesini bulan somut durum için pek çok tanım yapılmıştır: "Bilgi ekonomisi" (Machlup), "teknokratik çağ" (Brzezinski), "post-kapitalizm"; "hizmet sınıfı toplumu" (Dahrendorf), "post-endüstriyel dönem" (Bell), "bilgi toplumu" (Masuda, Giddens), "ne anti-kapitalist ne de non-sosyalist toplum" (Drucker), "üçüncü dalga toplumu" (Toffler), "postmodern dönem" (Etzioni, Habermas, Jameson, Lyotard), "burjuva sonrası toplum" (Lictheim), "ekonomi sonrası toplum" (Kohn), "kıtlık sonrası toplum" (Boockchin), "uygarlık sonrası toplum" (Boulding), "disorganize kapitalizm" (Offe, Lash ve Urry), "ikinci endüstriyel bölünme dönemi" (Piorre ve Sabel) bunlardan en bilinenleridir.

Tanımlamaların tümü iki temel tarihsel-siyasal çıkarsamayı kendilerine dayanak yaparlar: Bunlardan ilki; "iki kutuplu" diye bilinen ve bir

ucuna ABD'nin, diğerine ise (eski) Sovyetler Birliği'nin yerleştirildiği klasik şemanın çizdiği çerçevenin dağılışının, aynı zamanda, o dönemi karakterize ettiğine inanılan siyasal dikotominin de yıkılışını tanımladığı mantığıdır. İkincisi ise kapitalizmin de yapı ve kabuk değiştirerek, kendisine ilişkin apayrı bir tanımlamayı gerektiren yeni bir sosyal formasyona evrildiği savıdır. Ve bu sav doğrudan teknik, ekonomik kimi olgulardan türetilmektedir.

Kısacası, "değişim" vurgusunun, ortadaki somut karmaşayı kendi dilince formüle etmek, kavramlaştırmak kaygı ve zorunluluğundan kaynaklandığı belirtilebilir.

Tanımlardan bir kısmı ("post kapitalist dönem", "disorganize kapitalizm") daha siyasal; bir kısmı ise ("post endüstriyel toplum", "sanayi sonrası toplum", "bilgi toplumu") daha teknik ve ekonomik anlamlara gönderme yapmakta ve "değişim" çağrışımını daha somut dolayımlarla sağlamaktadır. Ancak, sonuçta ulaştıkları tezin kapsam ve önemi bakımından aralarında hemen hiçbir farkın bulunmadığı görülmektedir: Tümüne göre belli bir dönem kapanmış; belli başlı bileşenlerinden bu çalışmanın daha sonraki bölümlerinde söz edilecek olan yeni bir dönem başlamıştır.

Kavramlaştırma çalışmalarının üzerinden dolayımlandıkları iki temel veri alanının bulunduğu belirtilebilir: a) Siyasal karmaşa ortamı ve b) teknolojideki hızlı gelişmeleri de kapsayan ve genel bir ifade ile alt yapıdaki ekonomik ilişkilerde gözlenen değişim sürecinin ortaya çıkardığı çalkantı. Şüphesiz ki kavramlaştırmaların tümünde bu veri alanları şu ya da bu ölçüde birlikte kullanılmakta, bu karışımın bileşimi de kavramların siyasal ya da teknik tonunu belirlemektedir.

Biten ve başlayan dönemlerin toplumsal gerçeklikleri konusunda hemen hemen tam bir görüş birliği bulunmaktadır. Biten; sanayiye dayalı bir üretim modeli/standartlaştırılmış bir alt-üst yapı bütünlüğü/ yabancılaşma/ kesinlikler/ sınıflar/ çelişkili-çatışmalı ilişkiler ile tanımlı endüstriyalist/ modernist paradigmadır. Dahrendorf ve Drucker biteni hiç çekincesiz "kapitalizm" olarak nitelerlerken; Toffler, Tourain hem sosyalizmli, hem de kapitalizmli "endüstriyalizm"in sonunu ilan ederler. Aradaki bu farklılığın önemli olmadığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Çünkü, bütün bu yazarlar arasında, sonuçta anlatılmak ve ulaşılmak istenen şey konusunda hiçbir karışıklığa yer bırakmayacak denli netlik ve birlik söz konusudur.

Başlayana gelince, bu da; bilgiye/ esnekliğe/ standartları dinlemeyen bir belirsizliğe/ yaratıcılığa/ kendini aşmaya/ karşılıklı yumuşamaya/ sınıfsızlığa/ yeni toplumsal hareketlere dayalı ve çevreyle barışık bir "post" paradigmadır. Buradaki "post" ön takısı Giddens için yine de "kapitalist ülkelerin dünyanın ekonomik sisteminin idari merkezini oluşturduğu" (Giddens, A. 1994: 75) bir sistemi tanımlamaktadır. Öte yandan Williams salt teknolojik değişkenlere dayalı yeni bir toplum tasarımının teknolojik determinizmle karakterize bir yaklaşım olacağını belirtir. (Williams, R. 1989: 83) Bu ikisi bu bağlamdaki farklı yaklaşımların örnekleridir. Bunun ötesinde "post" paradigmaların, önemli oranda, yeni dönemin "post endüstriyalist" (ya da "sanayi ötesi") ve "bilimsel - teknolojik" yönleri üzerinde anlaştıkları görülmektedir.

İşte hem biten hem de başlayan dönemlerle ilgili olarak tam bir görüş birliğini yansıtan ve 1970'lerin ortalarından başlayarak da geniş ölçüde itibar kazandıkları izlenen değişimci tezler, bu çalışmada "postkapitalist" olarak nitelenmiştir. Bu tanım başlıca iki düşünceyi yansıtmaktadır: 1) Tanımın atıfta bulunduğu tezler, Marksistler tarafından ipliği yıllardır iyice pazara çıkarılmış; kapitalizmin ötesinde, onu "aşan", ama onu gene onun en özlü, en fazla oranda içine sindirdiği özellikleriyle "aşan", dolayısıyla özünde ondan farklı olamayan bir "yeni"ye işaret etmektedirler. 2) Özü aynı kalan bir değişim olamayacağından, yeni denilen şey, aslen, bir düşün dışa aktarımıdır.

Yukarıda isimleri anılan yazarların içinde ikisini; Drucker ve Toffler'i diğerlerinden ayıran temel bir özelliklerinin bulunduğu söylenebilir. Her ikisi de "değişim" vurgusunu bütün toplumsal ilişkileri kucaklayan bir kapsamda ve son derece aktüel bir üslupla dile getirmişlerdir. Bu nedenle Toffler'in kitapları günümüzün en ilgi çekici toplumsal araştırmaları olarak nitelenirken; The Wall Street Journal, Drucker'i "hem analitik fütüristlerin, hem de yönetim filozoflarının ilki ve hala en iyisi" olarak tanımlamıştır. Yazdıkları kitaplar dünyanın pek çok dilinde çok kısa süre içinde neredeyse onlarca baskı yapan bu yazarların; içinde bulunduğumuz toplumun, mülkiyet ilişkileri değişmeksizin, bilgi yoğun bir dönüşümle pisliklerinden arındığı yolundaki teze güçlü bir ideolojik zemin hazırlamak sürecinde yerleri doldurulamaz bir işlevi üstlenmiş oldukları belirtilebilir. Bir başka deyişle Onlar, kapitalizmin ya da içinde yaşadığımız toplumsal gerçekliğin özüne dokunmaksızın; bütün bunalımlarını geride bırakan; kusursuz; günahsız; herkesin çıkarlarını gözeten bir kapitalizm düşünü meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Şüphesiz

ki, (şu sıralarda bile önemli oranda yaşam koşullarını yitirdiği söylenebilecek olan) bu düşün ne kadar yaşayacağı, bu ideolojik bombardımanın ötesinde, kapitalist gerçekliğin kendisiyle ve karşı kutuptaki sınıf güçlerinin tutumuyla doğrudan ilintilidir. Ancak, bu saptama Onlar'ın yerine getirmeye çalıştıkları işlevin önemini azaltmaz.

Bu nedenle bu Giriş bölümünün çerçevesi, "değişim" vurgusunu en genel hatlarıyla ve en aktüel tarzda dillendirip, neredeyse magazinleştiren bu iki yazarın kendi görüşleri üzerinden toparlanacaktır. Aynı vurguyu kimi kez daha dar kapsamlı, kimi kez daha akademik tarzlarda yapanların görüşleri ise daha sonradan ilgili bölümler içinde bu kitabın kapsamına girecektir. Ancak neyin iddia edildiğinin ana hatlarıyla toparlanabilmesi açısından gerçekten de Drucker ve Toffler'e başvurmak yararlı olacaktır.

Drucker önümüzdeki yüzyılın şimdiden başladığını, hatta önümüzdeki yüzyıl içinde bir hayli yol alınmış olunduğu belirtirken (Drucker, 1993: 1); değişimin bu kez yalnızca Batı ile sınırlı ve Batıya özgü olmadığını, söz konusu olanın "Batı uygarlığı olmamasına" geçiş ile karakterize olduğunu (Drucker, 1994: 11) vurgulamıştır. İşaret ettiği olgu bir boyutuyla Batı egemenliğiyle tanımlı Batı-Doğu paradigmasının bütün taraf ve kutuplarının çıkarlarını ortaklaştıran evrensel-adil bir düzence aşılmasıdır. Bu vurguyu güçlendirmek açısından Drucker "kapitalistleri olmayan bir kapitalizm" tanımı yapar. (Drucker, 1993: 101) Hiç şüphe yok ki bu, nesnel çelişkilerce tanımlanan olumsuzluklarından arındırılmış bir kapitalizm tasarımıdır.

Drucker kapitalizmin tarihi de denilebilecek yakın tarih içinde üç ana sınır çizgisi belirlemiştir: 1) 1776'da Adam Smith'in Milletler'in Zenginliği adlı eseriyle başlayan ve siyasal inancın Laissez-Faire olduğu Liberal yüzyıl. 2) 1873'te Viyana borsasındaki çöküş sonrasında başlayan ve temel çıkar gruplarını uyumlulaştırarak sosyal dengenin tesisini öngören devletçi müdahaleler (ya da "ilericilik") dönemi. 3) 1965-73 arasındaki bir yerlerde başlayan ve her tür sosyal çelişkili ilişki biçiminin aşıldığı yeni dönem. 1965-73 arasındaki son çizgi, çıkar grupları temelinde gelişmiş olan liberal, sosyal demokrat, faşist, Marksist her türlü siyasal doktrini de kökünden kazımıştır. Böylece, toplumcu ve sosyal mücadele ile kurtuluş savları da son bulmuştur. (Drucker, 1993: 9-23)

Drucker'e göre, 20. yüzyılı tanımlayan temel sosyo-ekonomik paradigmanın sona ermesinin nesnel zemini çıkar gruplarının ortadan kalk-

mış olmasıdır. "Ekonomik çıkar grupları farklı bütünler oluşturan ve üyelerine bilinçli bir kimlik kazandıran niteliklerini kaybetmektedirler. Gelişmiş hiçbir ülkede ne çiftçinin, ne işçinin bir ekonomik sınıf oluşturacak sayısal gücü ve siyasi önemi artık yoktur...İş dünyası artık toplum içinde bir ekonomik sınıf olarak yer almamaktadır." (Drucker, 1993: 26)

Eski paradigmanın sosyal boyutlarını silikleştirip, önemsizleştiren en önemli ekonomik gelişme ise; toplumun bugün bilgi işçileri temeline oturuyor olmasıdır. Bilgi temel güçtür ve sermayeyi de, emeği de bir kenara itmektedir. Dünya artık emek yoğun, sermaye yoğun, malzeme yoğun, enerji yoğun değil; bilgi yoğundur. İşte bu objektif gelişme Drucker'i "kapitalist ötesi toplum" tanımına ulaştırmıştır. Ve yine aynı gerekçeyle, O, bu toplumu ne kapitalist, ne de sosyalist olarak tanımlamaktadır. Yeni toplum "non-sosyalist", "non- kapitalist" ya da "anti-kapitalist" şeklinde kurulacak çerçevelere sığmaz. O herhangi bir şeyin "non"luğu ya da herhangi bir şeye "anti"lik ile tanımlanamaz. Kendine özgündür, bu nedenle de ayrı bir tanımı hak etmektedir. "Kapitalist ötesi toplum" kavramı bu özgünlükten türetilmiştir.

"Kapitalist ötesi toplum"un eski paradigmanın temel kalıpları içine sığdırılamıyor oluşunun en önemli nedeni; bilgi işlerini gören bilgi işçilerinin bir çıkar grubu oluşturmuyor oluşudur. Bunun da yine objektif bir gerekçesi bulunmaktadır. O da bilginin belli bir kişi ya da çıkar grubu tarafından sahiplenilemez karakteridir. Herkes bilgiye sahip olabilir, onu kullanabilir ve üretebilir. Bu bakımdan bilgi, mülk edinilebilir olan sanayi dönemi üretim araçlarından köklü biçimde ayrılmaktadır. (Drucker, P.1993: 28; Drucker,P. 1994a: 141; Drucker, P. 1994b: 92-94) Drucker için "Bilginin, kaynaklardan biri olmaktan çıkıp tek kaynak haline gelmesi, bizim toplumumuzu kapitalist ötesi yapan şeydir." (Drucker, P. 1993: 69)

"Bilgi işçisi" tanımlaması içinde "işçi" kelimesi bulunsa da, bu tanımın dile getirdiği birey, bir işçi değil, bir "eleman"dır. İşgücü içindeki oranları giderek artmakta olan bilgi işçileri geçmişin emir komuta yöntemleriyle idare edilmeye yatkın değildir. (Drucker, P. 1994a: 350)

Bu anlamda sanayi devriminden sonra ikinci bir devrim söz konusudur. Bu devrim bilginin yönetime uygulanmasını vurgulayan ve (Taylor zamanında gerçekleştirilmiş) "produktivite devrimi"nin önemini kat kat aşan önemdeki "yönetim devrimi"dir. Yönetim bilginin uygulanmasından ve performansından sorumludur. Dolayısıyla hiyerarşik yapıdaki

kapitalist işletme yapısı da ortadan kalkmaktadır. (Drucker, P. 1994: 69, 270) İçindeki tabakaların giderek kaynaştığı yeni tipteki işletme için enformasyon herşeydir ve her bilgi işçisi enformasyonun kullanımından, yaygınlaştırılmasından sorumludur. Böyle kuruluşlarda performans müşterilerden ve çalışanlardan alınan tepkilerle düzenlenir ve bunun sorumluluğu herkesindir. Bu nedenle bu tip işletmelerde yöneticiye gereksinim de bulunmamaktadır. (Drucker, P. 1993: 213-217)

"Bilgi toplumu", çıkarları bakımından birbirleriyle uyumlu ve eşit konumdaki bireylerden kurulu bir "eleman toplumu"dur. "Eleman toplumu", elemanlarının kurumlar karşısındaki esneklik ve hareketlilikleriyle tanımlıdır. (Drucker, P. 1994: 95-97) "Bu, bir bakıma, alın terimiz ve kas gücümüzle çalışma aşamasından, sanayide çalışma aşamasına, son olarak da bilgiye dayalı çalışmaya geçtiğimiz uzun bir sürecin mantıklı sonucudur." (Drucker, P. 1993: 177)

Böylece Drucker her düzeyde, son derece köklü ve kapsayıcı değişikliklere işaret etmektedir. Değişimin kökleri üretim sürecinin en ücra köşelerine kadar uzanır. Buna karşılık alanı tüm sosyal ve siyasal ilişkileri kapsar. Geçmişten, kesin bir kopuşu dile getirir. Kopuş yorumu öfonik bir mutluluk tablosu çizer. Ancak analizinin en özlü noktasını, asıl üretici güç olarak tanımladığı bilgi oluşturmaktadır. "Post kapitalist toplum" esasen bilgi toplumudur. Bilgiye hep her türlü belirlenimin ötesinde, belirleyici bir rol atfetmiş ve hatta onu üretken insan emeğinden bağımsız, mutlak bir konuma yerleştirmiştir. Bilgi, neredeyse, açıklayıcı tek eksendir. Bu yaklaşımın, daha sonradan incelenecek olan bütün "bilgi toplumu" kuramının temel hareket noktasını da oluşturmakta olduğu görülecektir.

Toffler ise Üçüncü Dalga (Toffler, A., 1981) adlı eserinde tarihi üç alt evrede inceler: "Birinci, ikinci ve üçüncü dalgalar" "Birinci dalga" MÖ 8000 ile MS 1650-1750 arasında kalan ve tarımla karakterize dönemdir. "İkinci dalga" endüstrileşme, endüstriyalizm aşamasıdır. İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar sürmüştür ve sosyalist, kapitalist her ne türden olursa olsun bütün ülkeleri kapsamına almıştır. "Üçüncü dalga" ise İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki 10-15 yıl içinde ortaya çıkmaya başlamıştır ve hizmet sektörünün gelişimi ile tanımlanabilir. (s. 32)

Bugün yaşanan sıkıntıların çoğu "üçüncü dalga"nın gelişimine karşı tutucu bir tavır takınan sağ ve sol endüstriyalist gericilerin yarattığı gerilimlerden doğmaktadır. (s. 35-38)

"Birinci dalga"nın temel enerji kaynağı yenilenebilir; "ikinci dalga"nınki ise yenilenemeyen niteliktedir. Kapitalist ya da sosyalist, bütün sanayi toplumlarında hep dağınık enerjiden, belirli merkezlerden kaynaklanan enerjiye; yenilenebilen enerjiden, yenilenemeyene geçiş olmuştur. (s. 48)

"İkinci dalga" kitlesel üretim, dağıtım sistemleri ve piyasa ilişkileri yaratmış; üretim ile tüketim döngülerini birbirinden ayırmıştır. (s. 51, 63, 66)

"Birinci dalga"da işbölümü yok denecek kadar az iken; "ikinci dalga" derin işbölümü ve üretimde standardizasyon ile sonuçlanmıştır. Standardizasyon farklılıkları yıkmış; pazar koşullarını kolaylaştırmış ve uzmanlaşmayı derinleştirmiştir. (s. 70-79)

"İkinci dalga" toplumlarının bir diğer özelliği yoğunlaşmadır. Üretim, tüketim, her türlü faaliyet belli merkezlerde (hastaneler, okullar, fabrikalar, vb.) yoğunlaşmış, bu da yönetimi merkezileştirmiştir. (s. 84-91)

Yukarıda "ikinci dalga" toplumlarına ilişkin olarak anılan özelliklerin tümü üretim ile tüketimin birbirinden kopmasının sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Bu durumda önemli olan, mülkiyetin özel ya da toplumsal karakteri değil; yönetimin, yönetici sınıf ile kontrol edilemez bir devlet yapısının gelişmesini koşullayacak denli merkezileşmiş olmasıdır. Bu da kapitalist ya da sosyalist bütün endüstriyalist toplumların ortak sorunu ve temel niteliğidir. Ulus devlet ve temsili demokrasi kurumları "ikinci dalga"nın ürünleridir. Bugün evrensel ölçekte yaşanan her türlü sorunun, "geri kalmış/gelişmiş" ülkeler biçiminde ortaya çıkan emperyalist eşitsizliğin yaratıcısı da "ikinci dalga" ve onun kurumlarıdır. Özellikle sömürgen karakterli ulus devlet mekanizmasıdır. (s. 97-128).

"Üçüncü dalga"ya gelince; O'nun temel sanayisi elektronik ve bilgisayardır. Temel üretici sektörleri; genetik mühendisliği, uzay sanayi ve hizmet sektörüdür. "Üçüncü dalga" teknoloji karşıtıdır. Teknolojinin amaçları belirlemesi yerine, teknolojiyi toplumun denetimi altına alır. "İkinci dalga"daki standardizasyon ile kitle üretiminin yerini; "üçüncü dalga"nın çeşitliliği ve siparişe göre üretim alır. Çeşitliliği sağlamanın en etkin araçlarından birisi bilgisayar teknolojisi ise, diğeri de enformasyon kullanımının bu sayede yerelleşmesi ve hızlanmasıdır. Yeni üretim sistemi fabrikalarda yoğunlaşmış üretimi, bilgisayarlar aracılığıyla, evlere dağıtır. Bu gelişme işletmelerin hiyerarşik yapılarını değiştirmekte, üretimi desantralize etmektedir. Şirketler küçülmekte, matriks

tipi bir şirket yönetim yapısı ortaya çıkmakta, merkeziyetçilikten uzak bir ekonomik sistem gelişmektedir. "Üçüncü dalga" insanları için iş daha az yineleyici ve sıkıcıdır. İşin temposunu daha fazla oranda işçilerin kendisi belirlemekte; senkronizasyon zorunluluğu, üretimin desantralizasyonu ile minimize edilmekte; bu ise zamanın "esnek" kullanımını olanaklı kılmaktadır. (s. 199-436)

"Üçüncü dalga"da bilgi en yüksek kalitedeki gücün kaynağıdır. "Başka bir deyişle, bilgi artık para gücüyle kas gücünün eki olmaktan çıkmış, bunların ruhu ve çekirdeği haline gelmiştir." (Toffler, A. 1992: 33)

Bu yeni sistem her şeyi değişime zorlamaktadır: Yığınsal üretimden müşteriye göre üretim yapmaya; kitlesel pazarlama ve dağıtımdan mikro pazarlamaya; bir bütün oluşturan büyük şirket yapısından daha yeni örgütlenme biçimlerine; ulus devletten hem yerel, hem de küresel olan operasyonlara; proletaryadan yeni "cognitarya"ya geçiş. (s. 38)

Görüldüğü gibi Toffler'in "üçüncü dalgası" da Drucker'in "kapitalist ötesi toplumu" ile aynı şeye işaret etmektedir: "Bilgi toplumu", bilgi sektörlerinin ve bilgisayar teknolojisinin yaygınlaşması. Belki aradaki tek fark; Drucker'in, bu aşamanın 1970'lerin ortalarından beri yaşanıyor oluşunu dile getirmesine karşılık; Toffler 'in bu dönemi daha geleceğe yönelik bir vurguyla anması ve bugünün ortamına ilişkin olarak da, geleceğe özgü dinamiklere karşı çıkan (kapitalist ya da sosyalist) endüstriyalist güçlerin etkisinin doğurduğunu belirttiği daha kaotik bir tablo çizmesidir. Bunun ötesi, kullanılan terimler dışında tamamen aynıdır. Toffler, her tür ilişkideki hız ve geçicilik ile karakterize ettiği geleceğe tam bir inanç duyar ve Gelecek Korkusu (Toffler, A. 1981a) adlı kitabında, endüstriyalist güçlerin korkuyla karışık hiçbir müdahalesinin bu süreci geri döndüremeyeceğini vurgular.

Teknolojik gelişmenin, bilgi kullanımının belirleyici önemine başka yazarlarda da rastlanmaktadır. Dahrendorf daha 1959'da sosyal ilişkilerin değişmekte olduğunu belirterek "post- kapitalist" toplum kavramını kullanmıştır. Lichtheim'ın günümüz toplumunu tanımlamak için ortaya attığı "post-burjuva toplum" deyişi de aynı anlama gelmektedir. Bell, Whitehead'in "en büyük keşif, keşif metodunun keşfidir" düşüncesinden hareketle, ünlü "post-endüstriyel toplum" kavramını bilginin belirleyici önemi noktasında geliştirmiştir. (Bell, D. 1973: 25, 51-52) Tourain "yeni tipte bir toplum doğuyor" diyerek müjdelediği "post-endüstriyel toplum"u "teknokratik toplum" diye tanımlamıştır. (Tourain, A. 1971: 27)

Lash ve Urry soldaki konumlarını koruyarak kapitalizmin "disorganize dönem"e geçtiğini belirtmişlerdir. "Disorganize kapitalizm"i belirleyen en önemli bileşenlerden birisi, bilgiye dayalı mesleki grupların ekonominin sektöryel bileşimi içindeki ağırlıklarının artışıdır. (Lash, S., Urry, J. 1987: 3) Offe aynı vurguları, ama bu kez kapitalizmin disorganizasyonla kendisini yenilediği savını ileri sürerek yapmıştır. (Offe, C. 1985: 124) Piore ve Sabel teknolojik gelişmelerin üretim ortamından kaynaklanan her tür sorunu çözeceği düşüncesiyle, en az Toffler ve Drucker kadar iyimser bir konuma yerleşirler. Onlar da Toffler ve Drucker gibi tarihi bir dönemleme yapmış ve "ikinci endüstriyel bölünmeye" işaret etmişlerdir. (Piore, M.J., Sabel, C.F. 1984) Hage ve Powers bilgi ve yüksek teknoloji dönemi diye niteleyerek "post endüstriyel" olarak tanımladıkları dönemi, rasyonalizasyon ve kompleksleşmenin oluşturduğu dörtlü matriks yapı içinde düşük rasyonalite, yüksek komplekslik gözüne yerleştirirler. (Hage, J., Powers, C.H., 1992: 44) Ve nihayet, yaşamının ilerleyen yıllarında her tür sanayileşmeye ve sanayi toplumunun bütün kurumlarına ve ilişkilerine karşı bir tutumu geliştirmiş olan Bahro'yu da bu dizgeye dahil etmekte yarar olacaktır. (Bahro, R. 1989)

Yukarıdaki tezlerin sosyal-siyasal sonuçlarına gelince; bunlar çatışmalı, çelişkili ve sınıf zeminli toplumsal ilişki biçimlerinin geçerliliğini yitirdiği noktasına ulaşmaktadır. Hem kapitalizm, hem de onun alternatifi olmak savıyla hareket etmiş, ancak sonuçta hiç de ondan farklı bir yere ulaşmamış olan sosyalizm, aynı çelişkili sınıf zemini üzerinde işlerlik göstermişler; sonuç olarak da çok benzer sorun ve tatminsizliklere yol açmışlardır. İşte söz konusu bu sınıf zemininin aşılması anlamında "bilgi" ya da "kapitalist ötesi toplum" insanlığın önüne siyasal bir ufuk açmaktadır. Şüphesiz burada da yine kendine özgün sorunlar olacaktır. Ancak bunlar çelişkili çıkar gruplarının aralarında gözlenenden çok farklı nitelik taşıyacaktır.

Örneğin Gorz sınıf çelişkilerinin sona erdiği bu tarihsel kesitte, geleceğin sınırlarını tam belirleyememenin sıkıntısıyla "bilinmez bir beklenti" (Gorz, A. 1985: 14) içinde iken; Fukuyama tarihin sonunu ilan eder. Bu anlamda çok nettir. Nitekim O aynen şöyle söylemiştir: "...cesaretin, atılganlığın, hayal dünyasının harekete geçirilmesinin ve idealizmin ortaya çıkmasına neden olan dünya çapındaki ideolojik mücadelenin yerini, ekonomik hesaplar, sürekli olarak bir yenisinin başgösterdiği teknik sorunların bitmeyen çözümleri, çevre sorunlarına gösterilen ilgiler...alacak." (Fukuyama, F.: 51) Kısaca tarihin sonunun ilanı sı-

nıflı toplum yapısının ve toplumcu ideallerin sonunun ilanından başka bir anlama gelmemektedir.

Dolayısıyla "değişim" vurgusunun yapıldığı teknik ve ekonomik boyutların ötesinde; ulaşılan siyasal, ideolojik sonuçlar apayrı bir önem taşımaktadır. Söz konusu sonuçlar şu şekilde toparlanabilir: Sosyalizm zaten yıkılmıştır. Kapitalizm ise, kendi doğası içinde ortaya çıkardığı bir takım teknik koşullar dolayımıyla ve kendiliğindenci bir geçişle yepyeni bir toplumsal formasyona evrilmektedir. Evrilme süreci tüm siyasi-iradi müdahaleleri gereksiz/geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla her tür sınıf zeminli siyaset doğrudan ve bir anda gündemden düşmektedir. Bu yaklaşımın doğrudan doğruya ve en fazla oranda Marksizm'e yönelik olduğu açıktır. Öte yandan aynı yaklaşımın, doğal olarak, toplumsal tarihi sınıfsal çelişkiler bağlamında açıklamaya çalışan akademik sosyoloji disiplinini de hedeflediği görülmektedir.

Bütün bunlardan sonra "postkapitalist" düşlerin ortak noktaları şu şekilde özetlenebilir:

1) Sosyalizm ve kapitalizm arasında ayrım yapmaksızın, ikisini de "endüstriyalizm" başlığı altında sınıflandırırlar. Böylece tarih kabaca üç döneme ayrılmış olur: (Bitmiş) tarım, (biten) endüstri ve (başlayan) "bilgi toplumu" dönemi.

2) Biten dönemi karakterize eden şey endüstriyalizmin yanısıra bürokrasidir. Daha doğrusu bürokrasi endüstriyalist tüm kurumların ortak özelliğidir. Sosyalizm de, kapitalizm de bürokratik bir organizasyona sahiptirler. Bu noktada "postkapitalist" düşlerin Weberyen bir sosyolojik konumlanışta oldukları görülmektedir.

3) Gerçek anlamda biten de bu iki özelliktir: Endüstriyalizm ve bürokrasi.

4) Değişimin nesnel zemini ve zorlayıcısı teknoloji ve bilimdeki hızlı gelişmeler ile bilginin temel üretici güç durumuna gelişidir.

5) Bilim ve teknolojiye karşı takınılan bu fetişist tutum, tam da Williams'ın bizi "teknolojik determinizm" diye uyardığı noktadır. Yine de örneğin Wriston çağımızı tanımlayan bilginin ulusal egemenliğin sonunu da getirdiğini söyleyebilmiştir. (Wriston, W.B. 1994: 5)

6) Sınıfların ve sınıf savaşımının bittiği; toplumsal mutabakat/harmoni döneminin başladığı çıkarsamaları ise, reel politika anlamında belki de bu tezlerin en önemli sonuçlarıdır. Ve bu bağlamda örneğin

Blackburn Kautskyci görüşlere gönderme yapabilmektedir. (Blackburn, R. 1993: 13)

7) Daha genel bir düzlemde yapılan değerlendirmeler, bütün teknik, ekonomik, siyasal, sanatsal, ideolojik parçaları birleştirerek "modernitenin sonu"nu ilan etmektedir. Örneğin Giddens modernliğin kurumlarını enformasyonun kontrolu, kapitalizm, askeri iktidar ve endüstriyalizm diye belirlerken böyle bir kapsama ulaşmış ve buradan hareketle "post Modernite"nin çerçevesini de belirlemiştir. (Giddens, A. 1994a: 58)

Yukarıdakilere benzer sonuçlara ulaşılan bütün çalışmalarda "değişim" analizinin (çoğu kez ayrıştırılmamış biçimde olsa bile) şu temel kategoriler üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır: 1) Emek araçları. 2) Emekgücü. 3) Endüstriyel ilişkiler. 4) Üretimin yapısı. 5) İşletme yapıları. 6) Ekonominin sektöryel yapısı. 7) Mesleki yapıdaki değişimler. 8) Üretim döngüsü içindeki ilişkiler ve sınıfsal ilişkiler. 9) Toplumsal formasyon. 10) Bölüşüm ve tüketim ilişkileri. 11) Sermayenin egemenlik biçiminin ifadesi olan siyasal erk sorunu (ulus devlet, uluslaraşırı siyasi denetim mekanizmaları gibi). 12) Özel, bireysel yaşam. 13) Sağlık, eğitim, sanat gibi rekreasyon alanları olarak nitelenebilecek faaliyetler.

Bu çalışma, çoğu (kendileri tam tersini savunuyor olsalar da) aslında kapitalizmin sınırları içine düşen "değişim" tezlerini önce toparlamayı, sonra da analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç yukarıdaki paraffrafta sıralanan ilk dokuz düzeyde yürütülecek bir çalışma boyutuyla sınırlanmıştır. Bir başka ifadeyle çalışma ağırlıklı olarak alt yapının bileşenleri ve üretim ilişkilerini oluşturan süreçlerle sınırlı tutulmuştur.

Olağan olarak, sıralanan bütün düzeylerin karşılıklı ve birbirlerini belirleyici etkileşimleri söz konusudur. Buradaki ayrıştırma konunun daha yalın biçimde analiz edilebilmesi kaygısındandır.

Bu çalışmanın 2., 3., 4., 5., 6. bölümleri "postkapitalist" tezlerin yukarıda sıralanan konulardaki görüşlerini toparlamaktadır. Kalan diğer dört bölüm ise bu görüşlerin eleştirel analizine ayrılmıştır. "Postkapitalist" yapının teknoloji ve üretim yapısı konusundaki görüşlerinin analizi tek bir bölümde yapılırken; organizasyon yapısındaki "değişim" tezlerinin analizi için ayrı bir bölüm ayrılmamıştır. Bunun nedeni, bu konunun, daha önce yayınlanmış olan *Bilimsel Teknolojik Devrim ve Endüstriyel Demokrasi* adlı çalışmamızda ayrıntılı olarak incelenmiş olmasıdır. Organizasyon yapısında devrimci nitelikte demokratik değişikliklerin gerçekleştiğini öne süren "postkapitalist" tezlerin aksine; bu dö-

nüşümlere, ancak kâr oranlarını artırmaya hizmet edecek bir ortam yarattıkları sürece izin verildiği artık bilinen bir gerçektir.

Bütün bunlara rağmen, bugün daha çok "değişimci" paradigma tarafından uyarılmış, hatta belirlenmiş bir gündem olduğu kesindir. En azından "değişim" argümanının popülarizasyonunda "postkapitalist" paradigma çok önemli bir işlev görmüştür. Buna karşılık, çeşitli Marksist çevrelerin, epeyce bir zamandır kapitalist birikim rejimi üzerinde orijinal ve değerli görüşler ürettiği de bilinmektedir. Bu noktada iki objektif zorunluluk "postkapitalist" paradigmanın ilgi alanı içine aldığı konuların incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bunlardan ilki, "postkapitalist" paradigmanın yaptığı vurguların nesnel sürece oldukça yanlı bir çerçeve sunduğu izlenimidir. İkincisi ise gerçekten de son 20-30 yıldır beliren ekonomik, teknolojik, sosyal veri tabanının yeniden değerlendirilmeyi hak eden bir zenginlik arzediyor oluşudur.

Bu bağlamda önümüzdeki başlıca sorular şunlardır: Emek araçlarında gerçekten bir değişim var mıdır? Bu değişim neyi, ne kadar belirlemekte ve ne anlama gelmektedir? Emek araçlarındaki değişimin etki alanı nedir? Aynı şekilde emekgüçlerindeki değişim neyi ifade etmektedir? İnsanın emekgücü halen başlıca üretici güç müdür? Yoksa eski önemi sanayi döneminde mi kalmıştır? Yani insanın canlı emekgücü ancak endüstriyalist bir öneme mi sahiptir? Bilgi nedir? Bilginin kullanımında eskisine göre niteliksel farklılıklar var mıdır? Bilgi ekonominin ve üretimin yapısında niteliksel değişiklikler yaratmakta mıdır? Bilginin temel üretici güç olduğu tezi tutarlı bir tez midir? İşletme yapıları değişmekte midir? Kapitalist bir işletme dikey bir yapıdan yatay bir örgütlenme yapısına evrildiğinde, bu onun kapitalist niteliğinden arındığı anlamına gelir mi? Ekonomide sektöryel anlamda ve cins bileşimi olarak gözlemlenen dikkate değer değişiklikler var mıdır? Bütün bunlar insani ve eşitlikçi değişimler olarak nitelenebilir mi? Sınıf bir sosyal oluşum olarak bitmiş midir? Toplumsal değişimin dinamiği olmak bağlamında kendisine atfedilen işlev ve gücü yitirmiş midir? Temel toplumsal güçler nelerdir? Nedir, Endüstri Ötesi, Kapitalizm Sonrası, Bilgi, vb toplumu olarak nitelenen formasyonların özü? Bütün bu alanlarda olanlar neyin ifadesidir? Yepyeni ve şimdiden yaşanmaya başlanmış bir geleceğin mi? Yoksa sermayenin yaşadığı bunalıma çözüm çabaları ve aynı özlü çerçevede görüntülenen yeniden yapılanma müdahaleleri mi? Sınıfsız topluma kendiliğinden gelişmelerle ulaşılabilir mi?

Bu sorulara kestirme yanıtlar verilmesi zordur. Ancak şu nedenlerle

bir o kadar da yaşamsaldır. Bir kere bu sorulara verilecek yanıtlar geleceğin toplumunu kurma yolunda savaşım verenlerin ideoloji ve politikaları ile taktik ve stratejilerini doğrudan doğruya belirleyecektir. Verilecek yanıtlara göre mevcutlarda değişiklik yapılması, vb. gerekebilecektir. İkinci olarak, eğer Williams'ın "Gelecekte ne olacağı, biraz da bizim aklımızda ne olduğuna bağlıdır" (Williams, R. 1989: 15) sözünün hiç olmazsa belli ölçüde doğru olduğunu kabul ediyorsak, o zaman bu sorulara verilecek yanıtlar gelecek toplum tasarımı üzerinde de belirleyici olabilecektir. Bu ise yine bizim savaşımımızı belirleyebilecek bir ayrıntıdır. Ve en sonu, daha insani bir düzeyde bu soruların yanıtlarının araştırılması, Gorz'un "bilinmez beklentisi"ne vesile olan kafa karışıklıklarının giderilmesine de yarayabilecektir.

Bu sorularla ilgili bir başka somut olgu; değişimi Toffler ve Drucker tarzında benimseyip, kutsayanların ortaya koydukları eserlerin yüklü bir külliyat oluşturuyor oluşudur. Bu külliyatın bizi nereye ulaştırdığı, bu çalışmanın ileriki bölümlerinde tartışılacak ve belirlenen dokuz soru ile ilgili olarak kurulan çerçeveler toparlanmaya çalışılacaktır. İlginç olan nokta, kendisini meşrulaştırmak anlamında hatırı sayılır bir yol almış olan "postkapitalist" düşlerin genel çerçevesinin belirlenmesindeki ve daha da ötesinde eleştirel analizindeki kısırlıktır. Gerçekten de "postkapitalist" yazın hemen her alanda birşeyler söylemektedir. Ancak bunları derli toplu ve bütünlüklü bir çerçeve oluşturacak şekilde bir arada bulabilmek neredeyse olanaksız olmaktadır.

Dolayısıyla "postkapitalist" yazında parça parça dile getirilenlerin, birbirlerinden kopuk dilimler olduğu yolunda bir izlenim ortaya çıkabilmektedir. Oysa ki gerçek bunun tam tersidir. Yazınsal ürünler parça parça olsalar da, aslında her parça oldukça bütünlüklü ve kapsamlı genel bir ideolojik çerçevenin kurulmasına yaramaktadır. Bu nedenle parçaların toparlanması ve analizlerin bu genel ideolojik kurgu dikkate alınarak yapılması gerekmektedir. Yani gerekli olan; parçaların, bütünü gözeterek, ancak kendi özgünlükleri de korunarak analiz edilmeleridir.

İşte bu çalışma mevcut kısırlığın aşılmasına da, bu mantıkla katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışmada, oldukça kapsamlı olan konunun pek çok noktasına kabaca değinilmek durumunda kalınmıştır. Anlaşılacağı gibi, aslında çalışmadaki her bir bölümün ayrı birer kitap hacminde ele alınmaları olanaklıdır. Bu çalışma hem "postkapitalist" tezler, hem de onların analizi konusunda okurunda derli toplu bir görüş oluşturabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
EMEK ARAÇLARINDAKİ DEĞİŞİM-TEKNOLOJİDEKİ GELİŞME

Marx hem Grundrisse'de hem de Kapital'de üretimin ögelerini üç başlık altında toplamıştır: 1) İnsanın kişisel faaliyeti, yani işin bizzat kendisi, 2) işin konusu, yani hammaddeler ve 3) iş araçları. (Marx, K. 1978: 194 ve Marx, K. 1979: 385)

Marx emeğin konusu ile hammadde arasında ayrım yapmış ve üzerinde insani dönüştürücü emek gücünün işlem yaptığı doğal nesneleri emeğin konusu olarak nitelemiştir. Öte yandan, daha önceden emeğin süzgecinden geçmemiş emek konularını ise hammadde olarak anmıştır. Bu durumda bütün hammaddeler emeğin konusudur, ancak her emek konusu hammadde değildir. (Marx, K. 1978: 195)

Yine Marx'ın tanımlamasına göre emek aracı işçinin kendisi ile emek konusu arasına soktuğu ve faaliyetinin ileticisi olarak yararlandığı bir şey ya da şeyler bileşimidir. (Marx, K. 1978: 195) Bu durumda en basitinden, en karmaşığına kadar bütün alet ve makineler emek aracıdır.

I.) Teknoloji ve teknolojik gelişme

İşte bugün "teknoloji fırtınası" diye nitelenen (Kozlu, C. 1994: 36) ve bilimsel teknolojik gelişme olarak tanımlanan süreç temel olarak Marx'ın bu iki kategorisindeki (emeğin konusu ile emek aracındaki) önemli değişiklikleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu değişiklikler başlıca üç alanda ortaya çıkmaktadır: 1) Mikroelektronikler ve enformasyon teknolojisi, 2) biyoteknolojiler, 3) yeni hammaddelerin bulunması. Bunlardan ilk ikisi hem emek araçlarındaki hem de nesnelerindeki değişimi içermektedir.

Teknoloji kavramı gündelik dilde herhangi bir alanda değişiklik ifade eden teknik yenilikler olarak algılanmaktadır. Bu durumda yeni bir bilgisayar ya da TV modeli teknolojik bir yenilik sayılabilir. Nitekim Galbraith pratik işlere bilimsel ya da başka türden düzenli bilgilerin uygulanması sürecini teknoloji olarak tanımlamaktadır. (Dickson, D. 1992: 36)

Williams'ın tercihi de buna benzerdir. Williams bir teknik yeniliğin, ancak üretime yönelik yatırım için seçildiğinde ve bilinçli olarak belirli bir toplumsal kullanım yolunda geliştirildiğinde teknoloji niteliği kazanacağını belirtmektedir. (Williams, R. 1989: 125) Bell'de de benzeri bir vurgu vardır. O'na göre teknolojide iki şey yenidir: Araştırmanın sistematik gelişimi ve bilim temelli endüstrilerin yaratılması. İstatistik ve matematiksel yöntemlerin geliştirilmiş olması ile ampirik verilerin derlenmesi teknolojiye zengin bir temel sağlamaktadır. (Bell, D. 1973: 196)

Dickson ise teknolojiyi daha genel bir düzlemde tanımlamıştır. Dickson'da teknoloji, hem bir toplum tarafından kullanılan alet ve makineleri, hem de bunların kullanılmaları sonucu aralarında ortaya çıkan ilişkileri içeren bir kavramdır. Böylece teknoloji Dickson'da emek araçlarının tümünü dile getirmektedir. (Dickson, D. 1992: 36) Street, teknolojiyi, insan yapımı olan, insanın bilinçli kullanımında bulunan ve dolayısıyla da üretim süreci içerisinde araçsal değeri olan nesnelerin tümü olarak kavramaktadır. Doğal olarak teknolojik gelişme de, eski amaç ve süreçlerin yeni bir biçimde gerçekleştirilme yollarının yaratılması olmaktadır. (Street, J. 1992: 7-16) Bu son tanım hem emek araçlarının maddi yapısını, hem de bunların üretim sürecine uygulanma biçimini anlatan oldukça kapsamlı bir içeriğe sahiptir.

O halde teknoloji kavramı, tanımı gereği; emek araçlarında yetkinleşme yönünde bir anlamı içselleştirmiş durumdadır. Dolayısıyla, aynı zamanda, emek araçlarına ilişkin dinamik bir süreci ifade etmektedir. Aynı dinamik anlam, kelimenin kendisini kullanmamış olsa da, Marx'ta da yer almaktadır: "Basit aletler; aletlerin birikimi; bileşik aletler; bileşik bir aletin bir tek el tertibatı ile insan tarafından harekete geçirilmesi; bu araçların doğal güçlerle, makinelerle harekete geçirilmesi; bir tek motora sahip makineler sistemi; makinelerin ilerlemesi budur işte." (Marx, K.1979a: 146) Crook ve arkadaşları Marx'ın işaret ettiği bu dizgeyi "Sert (hard)" teknoloji diye tanımlamışlardır. (Crook ve diğ., 1992: 181) Daha sonradan kendisini bilgisayarlar biçi-

minde ortaya koyan teknoloji ise "yumuşak (soft)" olarak anılmaktadır. (Dickson, D. 1992: 131) Bilgisayar teknolojisinin "yumuşak" olarak nitelenmesinin nedeni, bu teknolojinin fiziki donanımının yanısıra, program yazılımı olarak bir bileşeni daha içermesinden ve asıl işlev görenin bu ikinci bileşen olmasındandır.

Halal tarihsel gelişimi içinde teknolojiyi iki ana grupta incelemektedir: 1) Tarımsal ve fiziksel donanımı tanımlayan "aşağı düzey" teknolojiler. 2) Kısaca "high-tech" de denilen "yüksek düzey" teknolojiler. Bu ikincisi de ikiye ayrılmaktadır: a)Sosyal sistemlerin işlevini geliştirmeye ve hizmet sunmaya yönelik olan "sosyal teknoloji" ve b) eğitim, iletişim, bilimsel araştırmaya zemin hazırlayan "enformasyon teknolojisi". Halal her bir teknolojinin kendine özgün bir toplumsal örgütlenme modelini yarattığını düşünerek, toplumsal tarihi de dört teknoloji modeline karşılık gelen dört aşamada sınıflamıştır: 1) Tarımsal toplum ve tarımsal teknoloji. 2) Endüstriyel toplum ve fiziksel teknoloji. (Bu iki teknoloji "aşağı düzey teknoloji" sınıfındadır.) 3)Hizmet toplumu ve sosyal teknoloji. 4) "Bilgi toplumu" ve enformasyon teknolojisi. (Son ikisi de "yüksek düzey" teknoloji grubunda yer almaktadır.) Halal "hizmet toplumu" ile "bilgi toplumu"nu "post endüstriyel dönem" diye nitelemektedir. Halal'ın modeline göre ABD için 1850 yılı tarımsal toplumdan endüstriyel topluma; 1950 yılı endüstriyel toplumdan "bilgisel toplumu"na geçiş yıllarıdır. 2000 yılı "bilgi toplumu"nun başlangıcı olacaktır. (Halal, W.E. 1986: 54)

Braverman, teknolojide sıçrayıcı gelişmeleri dile getiren bilimsel teknolojik devrimin 19. yy'da bilimin üretime derinlemesine girmesiyle başladığını belirtmektedir. Bu boyutuyla, Braverman'ın düşüncesi Williams ve Bell'inkilerle uyuşmaktadır. Daha önceki dönemlerde bilimle endüstri arasındaki ilişki daha dolayımlı bir biçime sahiptir. Doğrudan ve simbiyoz nitelikteki ilişki ise, kapitalizmin görece zayıflığına karşın, teorik bilimlerin gelişkin durumuna bağlı olarak Almanya'da başlamıştır. Böylece Almanya'da kapitalizm, bilimi üretimin ivmeleyici gücü olarak bilinçli biçimde kullanmak durumunda kalmıştır. (Braverman, H. 1974: 156-159)

II.) Teknolojik gelişmenin aşamaları

II.a.) Makine ve makine sistemleri

Bilimle üretim arasındaki gerçek ilişkiyi kuran ve Braverman'ın

tespitiyle gerçek anlamda bilimsel teknolojik devrimi başlatan somut olgu makine, makineli üretim ve giderek fabrikasyon sistemidir. Makineyi teknik bakımdan tanımlayan şey; mekanizmasının kesinliği, onun otomatik ve hareketini kendi kendine sürdürebilir niteliğidir. Makine, hareketi üzerinde tam ve sürekli kontrol sağlar.

Makinenin ortaya çıkışında ilk adım, enerji dönüşümünü sağlaması ve istenilen bir hareketi istenilen süre içinde yinelemesidir. (Braverman, H. 1974: 185) Tam gelişmiş bütün makineler birbirinden tamamen ayrı üç kısımdan oluşurlar: Motor mekanizması, güç iletici mekanizma ve nihayet alet ya da çalışma mekanizması. Makinede, çoğu zaman epeyce değişik şekillerde de olsa, el zanaatçısının ya da manifaktür dönemi işçilerinin kullandıkları aletler bulunur. Aradaki fark, makinede bu aletlerin bir mekanizmanın, bir enerjiyle çalışan parçaları olmalarıdır. (Marks, K. 1978: 387)

Braverman, makinenin evrimindeki temel gelişmenin onun büyüklüğü, kompleksliği ve operasyon hızı değil; onun çalışmalarının kontrol edildiği ortamın kendisi olduğunu belirtmektedir. Örneğin, konuya [illegible] bakıldığında,ilk ve son daktilolar tipiktir. Çünkü bunların arasında hemen hiç [illegible] fark yoktur. Zaman içinde üretilmiş değişikliklerin hiçbirisi daktilograf ile daktilo arasındaki ilişkiyi değiştirmemiştir. Bütün diğer değişikliklere karşın, makinenin kullanım gücü halen onu kullananın elindedir ve bunun dışında hiçbir kontrol mekanizması yoktur. Dolayısıyla, makinenin ortaya [illegible] ilk adım; enerji dönüşümünün [illegible] sağlanması ve otomatik bir hareketin istenilen süre devam ettirilebilmesidir. Makine hareketleri için sözü edilen süreklilik böyle bir içeriğe sahiptir ve az sonra görüleceği gibi bilgisayarların sağladığı kontrol ve süreklilikten de farklılık göstermektedir.

Bu ilk aşama ile ikincisi arasında belirgin bir değişim vardır: İkinci aşamada, makineye, dışarıdan yani iş ortamından ya da işin kendisinden (makinenin kendi operasyonlarından) gelen uyarılarla kendisini kontrol etmesini sağlayacak yeni bir mekanizma eklenmiştir. Yani ikinci aşamada makine kendi kendini kontrol eder. Bu kontrol, makineye önceden yüklenen amaç emirlerine göre olmaktadır ve daha çok da bilgisayarlara özgü bir niteliktir. (Braverman, H. 1974: 185-190) Kısaca; ilk aşamada makine dışarıdan gelen uyarıları dikkate almadan, kendini hareket ettiren/kuran ilk sistemin/gücün direktifleriyle yönlendirilmektedir. İkincisinde ise belirleyici olan dışarıdan gelen uyarılar-

dır. Bu uyarılar ilk aşama için söz konusu olan sistemi/gücü yönlendirirler. Yani makine, bir kısmını kendisinin ürettiği koşullarla sürekli veri alış-verişi içindedir.

Fabrikasyon ise Ure'nin deyişiyle, bir yandan, merkez bir güçle (bir ilk devindiriciyle) sürekli olarak çalıştırılan bir üretken makineler sistemi; öte yandan da çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan oluşan, ortak bir nesnenin üretimi için (mekanik bakımdan) kesiksiz bir uyum içerisinde işleyen ve hepsi de kendi kendine düzenlenmiş bir devindiri güce bağlı olan muazzam bir otomattır. (Marx, K. 1978: 432) Fabrikada işbölümü ve işbirliği yeni bir temel üzerinde tanımlanır ve Marx'ın kapitalizm ve artı değer eleştirilerinde kendine özgün bir konumu vardır.

Buna karşılık "postkapitalist" yazarlar ile alternatif teknolojiden yana olan yazarlar makineli üretimi ve fabrikasyonu, herhangi bir sosyo-ekonomik formasyon farkı gözetmeksizin "sanayi/endüstri dönemi" diye tanımlamışlardır. Bu yazarlarda sanayileşme belli bir teknolojik gelişme aşamasına karşılık gelen ve gerek toplumsal, gerekse siyasal ilişkilerde; hem ulusal hem de uluslararası ölçeklerde belli ilişkileri tanımlayan açıklayıcı paradigmadır. Aynı açıklayıcı kapsayıcılık, "entelektüel teknoloji", "yumuşak teknoloji" gibi sıfatlarla da anılan bilgisayar teknolojisine de atfedilmekte; bu anlamda bu iki temel paradigma arasına özlü farklılıklar yüklenmektedir. Bu görüşe göre teknoloji tüm diğer toplumsal ilişki biçimlerini belirleyen kendinden menkul bir güç durumundadır.

II.b.) Bilgisayar ve enformasyon

Bilgisayarlar bugün hemen her alana girmiş durumdadır. Bilginin sistemli biçimde düzenlenmesi, saklanması, işlenmesi, iletilmesi ve kullanılması bilgisayarlar sayesinde gerçekleşmektedir. Bilgisayar yalnızca basit bir bilgi depolayıcısı değildir. Çevreyi ve yapılan işi değerlendiren, buna göre de çevreye daha önceden kendisine yüklenmiş komutlar düzenine göre en uygun yanıtları, komutları gönderen bir alettir. İşte bu özellikleri nedeniyle bilgisayar "akıllı" makine olarak da adlandırılmakta ve yine bu özellikleri onun bilgi toplumunun nesnel yaratıcısı olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. (Erkan, H. 1993: 47-55)

Masuda'ya göre bir bilgisayar ileri derecede üstün üç niteliğe sahiptir. Bunlardan ilki bilgisayarın enformasyonu tam olarak objektifiye etmesidir. Bunun üç anlamı bulunmaktadır: a) Enformasyon üretiminin

insandan bağımsızlaşması, b) enformasyonun orijinalitesinin korunması, c) enformasyonun korunabilir formlarda depolanması. Böylece objektifikasyon ile, enformasyon, hiçbir subjektif tahribata maruz kalmaksızın elde edilebilmekte, korunabilmekte, işlenebilmekte ve aktarılabilmektedir. Enformasyonun objektivitesinin geliştirilmesinde de üç aşama söz konusudur. Primer objektifikasyon enformasyonun yazılı forma getirilmesi ile; sekonder olanı enformasyonun basımı ile ve nihayet tersiyer objektifikasyon da bilgisayarlarla gerçekleşmiştir. Masuda bu son aşamada enformasyonun insandan tamamen ayrıldığını ve enformasyon üretiminin insandan makineye kaydığını belirlemektedir. Böylece enformasyon üretim ve kullanımında insanın öneminin giderek silikleştiği ve bilgisayarların egemenliğine geçen bir süreç yaşanmaktadır.

Bilgisayarın ikinci üstün niteliği "karmaşık (sofistike) bilinçsel (cognitive) enformasyon" üretimidir. Bu kavram geleceğe ilişkin "projeksiyonlar" üreten enformasyonu tanımlamak için kullanılmaktadır. "Mantıksal" çıkarsamalara dayanır ve "aksiyona özeldir" "Projeksiyon" bilinçsel enformasyonun "saptama" ve "tahmin etme" amaçlarıyla kullanımıdır. "Mantıklı" çıkarsama ilişkilerdeki amaç-sonuç ilişkisini; bilinçsel enformasyondaki neden-sonuç etkileşimini tanımlamaktadır. "Aksiyona özel" oluş enformasyonun seçilmiş hareketler için ve amacı gerçekleştirmek üzere kullanılmasıdır. Masuda'nın bilgisayarlara atfettiği bu ikinci önemli özellik nedeniyle Bell bilgisayar teknolojisini "entelektüel teknoloji" diye tanımlamaktadır. Bell'e göre "entelektüel teknolojinin" aleti bilgisayar; ayırıcı özelliği ise rasyonel eylemi ve bunu başarmanın yollarını tanımlaması; yani sistem analizi yapabilmesidir. (Bell, D. 1973: 30)

Üçüncü üstün nitelik bilgisayarların enformasyon ağlarını oluşturabilmesidir. Bu sistemin, aynen protozoonların kendi içlerinde yaşattıkları biyolojik iletişim sistemine benzeyen özellikleri vardır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır: 1) Hafıza işlevi. 2) Programatik işlev: Önceden kendisine kodlanmış bir programla çalışma özelliği. 3) Kopyalama işlevi: Verilerin ve programların kopyalarının alınabilmesi özelliği. 4) Kodlama işlevi: Bütün verilerin ikili sistemde kodlanması özelliği. 5) Kontrol işlevi: Kendisine yüklenmiş ön sistemler aracılığıyla çeşitli kontrol komut ve direktifleri verebilmesi özelliği. İşte bilgisayarın bu özellikleri, gelişkin bir iletişim teknolojisi ile birleştirildiğinde ortaya son derece güçlü bir enformasyon ağı çıkmaktadır. Bu nesnel yapı, Masuda'yı enformasyon teknolojisini yetkin biçimde kullanabilen toplumların; bü-

tün sistemleri birbiriyle canlı ve dinamik bir veri alış verişi içinde olan, kendisini geliştirebilen "yüksek düzeyde organik" bir toplum yapısına sahip olacakları düşüncesine götürmüştür. (Masuda, J. 1990: 26-32)

II.c.) Bilgisayar ve üretim

Bilgisayarlar nesnelerin üretiminde ve piyasa koşullarının bilinmesinde son derece işlevseldir. Yeni ürün modelleri bilgisayarda tasarımlanabilmektedir. Bu, ürün tasarımına son derece yaratıcı bir boyut eklemiş ve tasarım sürecini hızlandırmıştır. Üretim aşamasına da doğrudan bilgisayar girmektedir. Piyasadan gelen uyarıların bilgisayarda depolanması ve değerlendirilmesi ile uygun yanıtlar üretilebilmektedir. Bütün bunların üretim sürecine ekledikleri iki yeni boyut; bilgisayarla gelen yaratıcılık/orijinalite ile hız'dır.

Bilgisayarların üretime uygulanması sonrasında, artık kısa sürede ürün modelini değiştirmek ve böylece piyasanın değişen taleplerini kısa süre içinde karşılayabilmek ya da piyasada küçük değişikliklerle değişik talep türleri yaratabilmek olanaklı olabilmektedir.

Bu gelişmenin nedeni, bilgisayarlara üretimin her aşamasıyla ilgili olarak pek çok seçeneğin yüklenebilmesi ve daha sonradan da bu seçeneklerden istenilenin devreye sokulabilmesidir. Böylece bilgisayarlar makinelerin operasyonunu denetleyen "akıllı makineler" olarak devreye girmiş durumdadır. Marx makineyi motor, enerji ve alet kısmından oluşan kombine bir sistem olarak tanımlamıştır. Gerçekten de makinede alet bir uzantı durumundadır. Bilgisayarda ise makineler bilgisayarın uzantısı durumuna gelmiştir. Endüstrinin doğasını değiştiren bu kombine sistem "bilgisayarla entegre imalat (computer integrated manufacturing)" ve "bilgisayar destekli endüstri (computer aided industry)" diye tanımlanmaktadır.

"Bilgisayarla entegre imalat" üç bilgisayar destekli teknolojiyi birleştirmiştir: "Bilgisayar destekli dizayn (computer aided disagn)"; "bilgisayar destekli planlama (computer aided planning)" ve en önemlisi "bilgisayar destekli imalat (computer aided manufacturing)". "Bilgisayar destekli imalat" da "sayısal kontrollu (numerically controlled)" ve "bilgisayarla sayısal kontrollu (computer numerically controlled)" makineleri; endüstriyel robotları (industrial robots) ve "esnek imalat hücre ve adalarını (flexible manufacturing cells, islands)" içermektedir. "Bilgisayar destekli dizayn", özellikle grafik ve resimlere

dayanan dizayn sürecinde kullanılan enformasyon teknolojisi anlamına gelmektedir. Böylece oluşturulan resimler üzerinden modellerin daha önceden denenmesi ve değiştirilmesi olanaklı olmaktadır. Sistem, girilen verileri üç boyutlu resim ve grafikler şeklinde vermektedir. Böylece değişik verilere (örneğin bir otomobilin değişik kısımlarının değişik boyutlarına) göre modelin değişimi anında ekranda izlenebilmekte ve yeni grafikler, şekiller elde edilebilmektedir. Tüketim maddelerinde sık sık gerçekleştirilen ve piyasada değişik ürün türleri olarak geniş reklamları yapılan ürünler bu şekilde elde edilmektedir. "Bilgisayar destekli dizayn" en sık kullanılan teknolojidir.

"Bilgisayar destekli planlama" ise daha az sayıda ve özelleşmiş bir dizi bilgisayar programında kullanılmaktadır. Bir imalat yerinde üretim etkenlerinin zaman ve mekan boyunca akışını denetlemektedir. Buradaki amaçlar; bileşenlerin akışının denetlenmesi, makine operasyonlarının seçimi, üretim şemalarının planlanması, tüketici taleplerinin yönetimidir. Ve bütün bunlar üretim mekanı içinde gerçekleştirilir. "Sayısal kontrollu sistemler"e gelince, bunlar, makinelere farklı talimatlar göndermek için kullanılan farklı sayısal kombinasyonlardır. Bu sistemler 1950'li yıllarda gelişmeye başlamıştır. Endüstriyel robotlar henüz gelişme aşamasında olup, ileride çok değişik amaçlarla kullanılmaları düşünülmektedir.

"Esnek imalat hücreleri", aslında, bilgisayarlarla "sayısal kontrollu makineler"in gruplanmasıyla oluşan yeni tipte bir endüstriyel üretim yapısıdır. İki temel özelliği; geniş çeşitlilikte parçalar üretmesi ve bunların doğrudan el emeği gerektirmeyen otomatize sistemleri kullanmasıdır. Her hücre kendi kendini yönlendiren hizmet merkezi (self-directed service centre) olarak çalışır. "Bilgisayarla entegre imalat"ın tam gelişimi, üretimin "esnek imalat hücreleri" biçiminde yeniden örgütlenmesiyle eş zamanlıdır. Her hücre tek bir kontrol ve transfer sistemidir. Kontrol merkezi tek bir bilgisayardadır ve hücre içindeki ve hücreler arasındaki parça transferleri otomatik olarak yapılmaktadır. Her hücrede ancak üç dört işçi bulunmaktadır. İşçiler genellikle sistemin gözlenmesi ve denetimi işini yürütmektedir. Bu nedenle işlev ve becerileri hücre içindeki çok çeşitli işleri yürütebilecek ve/ya da denetleyebilecek kadar çok yönlü olmak zorundadır. (Crook, S. ve diğ. 1992: 181-183) İşte "esnek imalat teknolojisi"nin bu özelliği de "entelektüel işçi", "bilgi işçisi" ve "işçi sınıfının nitelik değiştirerek, sınıf olmaktan çıkması" gibi görüşlerin nesnel zeminini oluşturmaktadır. Gerek "es-

nek üretim sistemleri"nin, gerekse işçi sınıfına ilişkin bu tezlerin ayrıntıları ileriki bölümlerde açılacaktır.

Bilgisayar kullanımında doğrudan doğruya yönetsel tekniklere işaret eden gelişmeler de bulunmaktadır. Örneğin "kaynak dağılımı planlaması (distrubition resource planning)", "imalat kaynakları planlaması (manufacturing resource planning)", "üretim teknolojisinin optimizasyonu (optimized production technology)" şirket düzeyindeki yeni yönetsel yaklaşımları dile getiren kavramlardır. (Bratton, J. 1992: 21)

Bilgisayarla karakterize edilen sonuncu bilimsel teknolojik devrimin en somut göstergelerinden birisi; ulusal gelir içinde araştırma ve geliştirme (Ar-ge) harcamalarına ayrılan payın seyridir. Gerçekten de, ABD'de, 1975 yılından başlayarak (ki bu tarih Hage için "post endüstriyel" toplumun gerçek başlangıcını belirlemektedir) Ar-ge harcamalarının ulusal gelir içindeki payı her yıl (enflasyon etkisi düzeltildikten sonra) %4.5 ile %5.5 oranında bir artış göstermiştir. Aynı durum ABD'nin rakipleri için de söz konusudur. Hatta askeri alandaki Ar-ge harcamaları düşüldüğünde, İngiltere, Fransa ve Japonya'nın Ar-ge harcamalarının ulusal gelir içindeki payının daha fazla olduğu izlenmektedir. Bunun da ötesinde İtalya ve Kore söz konusu oran bakımından dikkati çeken ülkeler durumundadır. Ar-ge harcamalarının toplam ulusal gelir içindeki payı İsveç ve Japonya'da %3, ABD, İngiltere ve Almanya'da %2.5, Fransa'da %2 civarındadır. (Hage, J. 1992: 32)

Wriston'un sunduğu veriler bilgisayarlı üretimin sanayi yapısını ne şekilde etkilediğini açık biçimde göstermektedir. Örneğin sanayi dönüminin örnek ürünü olan çeliğin üretimini köklü biçimde değiştirmiştir. Yeni teknolojiler çelik üretimini demir ve kömür havzalarına olan coğrafi bağımlılığından kurtarmıştır. Eskiden yeni bir çelik teknolojisinin üretime sokulması için on yıl gerekirken, yeni teknolojiler bu süreyi iki üç yıla indirmiştir.

Fabrikalar artık üretim sürecine çok miktarda bilgi katan bilgisayar donanım ve yazılımlarıyla yönetilmektedir. Çok miktarda feedback verisini işleyen bu mekanizma asgari insan müdahalesiyle gerekli iç düzenlemelerini kendisi yapabilmektedir. Bilgisayarlar iletişim sistemleriyle birleştirilerek, tüm üretim sistemleri kendi kendine çalıştırılabilmektedir.

Bilgisayar, üretimin en önemli unsuru durumuna gelince, üretilen herşeydeki madde miktarı azalmaktadır. ABD ürünlerinin sabit dolar değeri bazındaki fiziki ağırlığı 1967'den 1988'e kadar %43 düşmüştür.

Yani aynı değerdeki her mal artık %43 daha az hammadde ve enerji içermektedir. Japonya 1965'ten 1985'e kadar sanayi üretimini iki buçuk katına çıkarmış, ancak hammadde ve enerji tüketiminde gözle görülür bir artış olmamıştır. 1920'lerde, o dönemin en önemli ürünü olan otomobilin maliyetinin %60'ını enerji ve hammadde oluşturmaktaydı. Bugün ise en önemli ürün olan mikroçipte, aynı kalemlerin maliyetinin toplam içindeki oranı yalnızca %10-20 arasında değişmektedir. İleri sanayileşmiş ülkelerde bugün işçiler 1900'lerdeki çalışma süresinin ancak yarısı kadar bir süre çalışarak, o günkünün en az 20 katı değer üretebilmektedirler. ABD'de bir malı üretmek, ortalama olarak 10 yıl önceki emek gücünün beşte ikisi ile olanaklı olabilmektedir. Bilgisayarların üretim sistemi içine girmesiyle, üretim birimlerinin üzerine oturduğu alanlar bir kaç yıl içinde %60 azaltılabilmiştir. Bütün bunlar bilgisayarların sanayide önemli değişiklikler yarattığını göstermektedir. (Wriston, W.B. 1994: 25-32)

Bilimsel teknolojik gelişmelerin etkisi yalnızca endüstri ve hizmet alanlarıyla sınırlı değildir. Tarımda da yaygın bilgisayar kullanımı söz konusudur. 1850'de bir çiftçi yılda ancak dört kişiyi besleyebilecek miktarda ürün elde edebilirken; bugün bu sayı tam 78'e yükselmiştir. 1940'larda tarımsal ürün %25, 1950'lerde %20, 1960'larda %17 artmışken, 1980'lerde özellikle biyoteknolojideki gelişmeler sonucunda %28'den daha fazla oranda artış göstermiştir. Tarımsal üretimin artışının bir diğer nedeni tarımsal üretime özgü olarak geliştirilen bilgisayar programlarıdır. Bunlar toprak ve hava durumuyla ilgili veri tabanları sağlamaktadır. Bu programlarla her çiftçi için; toprak tipi, büyüklüğü, topografisi gibi değişkenler kullanılarak ve çevresel risk etkenleri de dikkate alınarak; üretim hacmi, ekim alanı ve kâr hedefleri hesaplanmaktadır. Tohum seçme, hayvancılık alanlarında da benzeri programlar kullanılmaktadır. Bugün ABD'de bu programları kullanan çiftçi oranının %17 olduğu, 20 yıldan daha kısa bir zamanda tarımın tamamen bilgisayarların denetimine gireceği belirtilmektedir. (Rifkin, J. 1995: 112- 118)

II.d.) Bilgisayar kullanımının gelişimi

Masuda bilgisayar kullanımının (bilgisayarlaşmanın) gelişimini, bu gelişmeden etkilenen alanlara göre dört aşamada incelemiştir. Masuda, bu ayrımda, bilgisayarların 1)büyük bilimlerde, 2) yönetimde, 3) toplumda, 4) bireysel olarak kullanım düzeylerini gözetmiştir.

Bilgisayarlaşmanın gelişimindeki ilk aşama "büyük bilim temelli"

bilgisayarlaşmadır. Kabaca, "büyük bilim aşaması" olarak nitelenen bu dönem 1945-1970 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde bilgisayarlar askeri ve uzay çalışmalarında ve ulusal projelerde kullanılmıştır. Bilgisayarlaşmayı devlet sağlamıştır. ABD'nin Apollo uzay araştırma programı ile SAGE isimli askeri programı bunlara örnek olarak gösterilmektedir.

İkinci aşama "yönetim temelli" bilgisayarlaşmadır. Bilgisayarlaşma bilimden, hükümet ve iş çevrelerinin yönetim sistemlerine girmiş ve asıl gelişimini bu çevrelerde göstermiştir. Bu dönem 1955-1980 arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Birinci dönemin tersine, ikincide ulusal gelirin artması önem kazanmıştır. Bilgisayarlaşma gerek hükümet, gerekse özel sektörün verimliliğini artırmış ve ulusal gelirin artışına da katkıda bulunmuştur. Bu dönemde de, ilkinde olduğu gibi öncülüğü ABD yapmıştır. İlk dönemdeki programlarda geliştirilmiş olan bilgisayar sistemleri, büyük iş çevrelerince yönetsel amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin askeri amaçlarla geliştirilmiş olan keşiflerin kontrol sistemi, uluslararası tekellerce, uluslararası keşiflerin yönetimi amacıyla devreye sokulmuştur. Benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı sırasında geliştirilmiş olan operasyonel araştırma metodları, sonrasında yönetimin optimizasyonu amacıyla yönetim sistemleri içine alınmıştır.

Masuda üçüncü aşamayı "toplum temelli" bilgisayarlaşma olarak tanımlamıştır. Bu aşama 1970'lerden beri süregelmektedir. Bilgisayarlar artık bütün toplumun yararına olacak amaçlara yönlendirilmiş durumdadır. Böylece bilgisayarlaşma toplumsal gereksinimlerin tatmini amacına hizmet etmektedir. Ulusal gelirin artırılması amacı da yerini ulusal refahın artırılmasına bırakmıştır. Bu durumda, bilgisayarlaşma sürecinde bir bütün olarak kamunun rolünün de belirleyici olması gerekmektedir. Bu aşamada enformasyon ağları, çeşitli bilimsel disiplinler (özellikle sosyal olanları) tarafından karmaşık toplumsal sorunların çözümü amacıyla kullanılacaktır. Tıp bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır. Örneğin uzak bölgelerin sağlık bakım sistemlerinin örgütlenmesi ve bölgesel sağlık yönetim sistemleri bilgisayarların denetimine sokulacaktır. Eğitim sistemi de aynı gelişmelerden etkilenecek ve oluşturulacak bir enformasyon ağı ile, bireysel yeteneklerin geliştirilmesi için gerekli olan her tür enformasyonun, her koşulda, herkesçe kullanımına olanak sağlanacaktır. Bütün bunlar bilgisayarlaşmanın toplumsal amaçlar için kullanılmasının örnekleri olarak kabul edilmektedir.

Dördüncü aşama "bireysel temelli bilgisayarlaşma"dır. Bu aşama şimdilerde başlamış görünmektedir. Ancak asıl gelişimini 2000'li yıllarda ortaya koyacaktır. Bu aşamada bilgisayarlaşma toplum düzeyinden bireyler düzeyine inecektir. Her birey bilgisayar enformasyonunu, konuşabilen bilgisayarlar aracılığıyla anında elde edebilecektir. Masuda daha çok yakın geleceğe ilişkin bu aşamayı "yüksek kütlesellikte bilgi yaratımı toplumu (high mass knowledge creation society)" olarak adlandırmaktadır. Bu aşamada, her evde, gündelik sorunları çözmek ve bireyin geleceğine ilişkin direktifleri tanımlamak, bireysel planları hazırlamak amacıyla bir bilgisayar bulunacaktır. (Masuda, J. 1990: 11- 14)

Masuda'nın dönemlendirmesinden anlaşılabileceği gibi, söz konusu aşamalar kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış değildir. Birisinin içinde diğerinin gelişmeye başladığı ve önceki aşamaların kimi özelliklerinin sonrakilerin içinde de sürdüğü görülmektedir.

Bilgisayarlaşma aşamaları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Bilgisayarlaşmadaki gelişmenin aşamaları.

Gelişme Aşaması	İlk aşama 1945-70	İkinci aşama 1955-80	Üçüncü aşama 1970-90	Dördüncü aşama 1975-2000
Bilgisayar kullanım temeli	Büyük bilimlerde	Yönetimde	Toplumsal amaçlarla	Bireysel düzeyde
Amaç	Askeri, uzay araştırmaları	Ulusal gelirin artırılması	Ulusal refahın artırılması	Ulusal doyumun artırılması
Değerler	Ulusal prestij	Ekonomik büyüme	Sosyal refah	Kendini gerçekleştirme
Özne	Ulus	Organizasyon	Genel kamu	Birey
Nesne	Doğa	Organizasyon	Toplum	İnsan
Bilimsel zemin	Doğa bilimleri	Yönetim bilimleri	Sosyal bilimler	Davranış bilimleri
Enformasyon amacı	Bilimsel amaçlara ulaşma	İş etkinliğini geliştirme	Sosyal sorunların çözümü	Entelektüel yaratıcılık

(Masuda, J. 1990: 12)

Sürecin etki alanının genişliği düşünüldüğünde, bu aşamaların tümü için, bilgisayarlaşmanın bu kez üç dönem geçirdiği anlaşılmaktadır. Bunlar sırasıyla: 1) Bilgisayarlaşmanın sınırlı bir alanda etkili olduğu, hükümet ve işletmelerce sınırlı amaçlarla kullanıldığı ilk dönem, 2) bilgisayarlaşmanın ulusal düzeyde etkili olduğu ve bilgisayar ağlarıyla geniş bağlantıların oluşturulduğu ulusal alan dönemi, 3) bilgisayar ağlarına uzay uydularıyla iletişimin eklendiği evrensel alanda bilgisayarlaşma dönemidir. (Masuda, J. 1990: 15-17) Bu dönemlere ilişkin örnekler aşağıdaki çapraz tabloda sunulmuştur. (Bkz. T. 2)

Tablo 2: Enformasyon alanına göre bilgisayarlaşma dönemleri.

Dönem	Büyük bilim Aşaması	Yönetim Aşaması	Toplum Aşaması	Bireysel Aşama
Sınırlı alan (Bilgisayar)	Askeri atış ve atomik fizik hesapları	Yönetim enform. sistemleri Sayısal kontrol sist.	Kütüphane enform. sistemleri	Elektronik hesap makineleri Ev bilgisayarları
Bölgesel-ulusal alan (Bilgisayar + ağlar)	Askeri SAGE programı	Bilet rezervasyon sist. On-line bankacılık sist. Ticari sistemler	Koordine trafik kontrol sist. Bölgesel kirliliği önleme sist. Bölgesel tıbbi bakım sist.	Basmalı telefon sist. Video-veri sistemleri Enformas- sist
Evrensel alan (bilgisayar + ağlar + uydular)	Apollo uzay programı	Çokuluslu yönetim enform. sist. Dünya yiyecek enform. sist.	Çokuluslu eğitim programları Global tıbbi bakım sist.	Global enform. kullanımı

(Masuda, J. 1990: 16)

Makineden bilgisayarlara doğru ilerleyen teknolojik sıçrama, aynı zamanda ivmesi giderek artan bir süreç sergilemektedir. Bilgisayar devriminin hızı güç motorlarının gelişim hızından, her bakımdan, üç ile altı kat daha fazladır. Thomas Newcomen ilk buharlı motoru 1708'de keşfetmiş; James Watt bu motoru geliştirerek 1775'te kullanıma sokmuştur. İlk demiryolu Liverpool ile Manchester arasında 1829'da açılmış ve Ford ilk otomobilini piyasaya 1909'da sürmüştür. Jet uçakları ise 1937'de ortaya çıkmıştır. Bu gelişme tam 229 yılda tamamlanmıştır.

Oysa birinci jenerasyon bilgisayarların kullanıma girişi ile son (dördüncü) jenerasyon bilgisayarlar arasında geçen süre yalnızca 36 yıldır. 1500 adet buharlı motorun kullanıma girmesi 1708 ile 1800 arasındaki 92 yılı alırken; 30000 adet bilgisayarın kullanılması yalnızca 20 yılda (1946-1966) gerçekleşmiştir. Amerikan ulusal demiryolu sisteminin oluşturulması 41 yılda (1828-1869); enformasyon ağının oluşturulması ise yedi yılda (1965-72) tamamlanmıştır. İmalat endüstrisinin kurulması 201 yılı yutarken (1708-1909); enformasyon endüstrilerinin kurulması için 44 yıl yeterli olmuştur. (Masuda, J. 1990: 19)

Üretim teknolojisindeki gelişmeler toplumsal yaşantının her alanında ve insanın gündelik yaşantısında çok önemli etkiler yaratabilecek potansiyele sahiptir. Ancak tek başına bilgisayarların ya da daha genel bir deyişle teknolojinin bu değişiklikleri yarattığını söylemek yanlış olacaktır. Bu hızlı gelişmelerin yanısıra; teknolojik gelişmelerle uyumlu tarzda üretim ortamının da yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Gerçekten de teknoloji tarihi bir anlamda da üretim düzenlemeleri tarihi niteliğindedir. İşte bundan sonraki bölümde teknoloji tarihinin bu ikinci bileşeni incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM
ÜRETİMİN YAPISINDAKİ DEĞİŞİM

"Postkapitalist" yazarların "endüstri dönemi" diye tanımladıkları kapitalizmin tarihi, emek araçlarının teknolojik gelişimi bakımından; aletler, makineler ile fabrika sistemleri ve nihayet bilgisayarlar olmak üzere kabaca üç aşamalı ve herbirisi birbirinden pek çok niteliksel özellik yönünden farklılık gösteren bir dizge sergilemiştir.

I.) Emek örgütlenmesi ile teknolojik gelişmenin ilişkisi

Her bir teknoloji, üretim sürecindeki bağlantıları bakımından daha geniş bir etki alanındaki dönüşümleri de içeren ilişkilere sahiptir. Üretim süreci içinde bu dönüşümler üretim ortamındaki emekgücü ve üretim araçlarının yeni örgütlenme tarzları olarak belirmektedir. Yani bu değişiklik iki temel bileşene işaret eder; bir yandan üretimin canlı ögesinin (yani insan kısmının; emek gücünün) yeniden düzenlenmesine ve öte yandan da üretimin cansız ögelerinin yani emek araçları ile hammaddelerin organizasyon biçimine ve canlı öge ile iletişim tarzlarının yeniden düzenlenmesine. Böylece üretimin yapısı değiştirildiğinde; bu a) canlı üretim ögesindeki, b) cansız ögelerin kendi içlerindeki veya c) canlı üretim ögesiyle cansız ögelerin ilişkilerindeki bir değişimi ifade eder.

Söz konusu değişikliklerden üretimin canlı ögesine ilişkin olanı Yeni Emek Düzenlemeleri olarak tanımlanabilir. Cansız ögelere ilişkin olanları ise Teknolojik Gelişme/Devrim başlığı altında anılabilir. Çoğu kez ise bu ikisi iç içe geçmiş biçimde görülürler.

Bu görüntüleniş bakımından iki önemli olgunun altının çizilmesi gerekmektedir: 1) Hem teknolojik gelişme ve üretkenliği artı değer

sömürüsünün maksimize edilmesi süreci olarak ele alan Marksist paradigma için; hem de "sert" teknolojilerin yabancılaştıran, köleleştiren, çevreyi kirleten endüstriyalist etkilerini lanetleyen "postendüstriyel" paradigma için; yeni bir emek düzenlemesinin ya da emek araçlarında yeni bir organizasyonun gerçekleştirilmesi (değişik vurgularla da olsa) üretim ortamında merkezi, otoriter denetimin süreklileştirilmesi ve korunması kaygısından ileri gelmektedir. (Şüphesiz ki sözü edilen iki çok farklı paradigmada bu süreklileştirmenin özneleri ve çevresel, toplumsal etkileri birbirinden yine çok farklı algılanmaktadır. Örneğin ilkinde fail burjuvazi ve amaç sınıf egemenliğinin sürdürülmesi iken; ikincisinde fail endüstriyalist zihniyetteki bütün otoriter güçler olup, amaçları da hiyerarşideki konumlarını güçlendirmektir.) Dolayısıyla aynı nitelikteki emek araçları için farklı düzenlemeler söz konusu olabilir. Yani aynı teknoloji farklı koşullarda, farklı biçimlerde kullanılabilmektedir. Bu tamamen, düzenleme biçimlerinin, düzenlemeyi yapanların amaçlarıyla uygun düşüp düşmediği konusuyla ilintili bir sorundur.

2) Öte yandan emek araçlarındaki (teknolojideki) yeni gelişmeler ya da bilimsel teknolojik devrimin yeni aşamaları, yine, emekgücünde ve/ya da üretim araçlarında, faillerin asli amaçlarıyla daha fazla oranda uyumlu yeni düzenlemeleri olanaklı kılabilir. Esasen egemen güç, zaten, kendi asli amaçlarına daha fazla uygunluk içinde olan yeni teknolojilerin araştırılması süreci içindedir. Bu aktif süreç sonucunda da emek araçlarında ve hammaddelerde sürekli bir gelişme söz konusu olmaktadır. Ancak süreç içinde, süreci başlatmak ve yönlendirmek anlamında belirleyici olanın egemen öznenin kendi egemenlik sistemini süreklileştirecek mekanizmaları geliştirmek güdüsü olduğu söylenebilir.

Dolayısıyla burada iki yönlü bir süreç söz konusu olabilmektedir. Bir yandan teknolojik gelişme, kendisi için daha uygun bir düzenlemeyi uyarabilmektedir. Öte yandan ise yeni bir düzenleme tasarımı teknolojik gelişmeyi koşullayabilmektedir. Teknoloji tarihinde burada anılan bütün seçeneklerin örneklerini bulabilmek olanaklıdır.

Bu bölümde emeğin ve emek araçlarının yeni düzenleniş biçimleri ile bunlar arasındaki etkileşim süreci ana hatlarıyla incelenecektir.

Daha önceden de görüldüğü gibi, 1970'li yıllardan itibaren kendisini belirgin biçimde dışa vurmaya başlayan "postkapitalist" tezler; aletli, makineli ve fabrikalı üretimi endüstriyalist dönem olarak nite-

lemektedir. Ancak bunu yaparken de, aynı dönemi çok farklı bir soyutlamaya tabi kılan Marx'ın açıklamalarını ileri derecede kullanmak durumunda kalmaktadır. Bu nedenle sanayileşmenin analizinde kullanılan Marksist kavramlar "postkapitalist" paradigma açısından da genel bir açıklayıcılığa sahiptirler.

Marx'ta aletli ve makineli üretim kapitalist işlerliğin kendine özgün iki aşaması olarak incelenmiş ve Kapital'in ilk cildinde bu konulara oldukça geniş biçimde yer ayrılmıştır.

Marx alet ve makineli teknolojiye denk gelen emek ve emek aracı düzenlemelerini "basit elbirliği", "işbölümü ve manifaktür" ve nihayet "fabrikasyon" olarak incelemiş ve bu gelişmeyi, tamamen, artı değer sömürüsünü ve sınıfsal egemenlik sistemlerini geliştirmeyi hedefleyen burjuva sınıf ile bu egemenlik sistemine karşı örgütlü ve/ya da örgütsüz, bilinçli ve/ya da bilinçsiz, ekonomik ve/ya da siyasal direnç mekanizmalarını kullanarak karşı durmaya çalışan işçi sınıfı arasındaki gerilimli ilişkinin yarattığı dinamik bir zeminde açıklamaya çalışmıştır.

II.) Emeğin ilkel örgütleniş biçimleri

II.a.) Basit elbirliği

Marx'a göre; çok sayıda işçinin aynı zamanda, aynı yerde, tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere birarada çalışmaları, hem tarih, hem mantık açısından kapitalist üretimin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla başlangıçta, üretenlerin daha fazla oranda kendi gereksinimleri için ürettikleri feodal tarz üretim ile bunun arasındaki farklılık niceldir. (Marks, K. 1978: 336)

Ancak salt bu nicel farklılık bile kendi sınırlarını aşan nitel değişikliklere yol açmıştır ki Marx bunu "emek sürecinin maddi koşullarındaki devrim" olarak tanımlamıştır. Nicel farklılık, emekgücünün çalışma sisteminde bir değişiklik yaratmamış olsa bile; üretim araçlarının bir kısmının ortaklaşa kullanılmasını sağlamak suretiyle teknolojinin kendi iç ilişkilerinde bir değişikliğe neden olmuştur. Öte yandan çok sayıda işçinin bir araya gelişi, değişik ve daha ileri emek araçları halen kullanılmıyor olsa da, emeğin ritmini ortaklaştırmış, ritmi egemenin denetimi altına sokmuştur. Böylece üretimin canlı ögesinin örgütlenişinde de yeni bir form ortaya çıkarmıştır. Emeğin üretici gücü, bu şekilde teknolojideki bir yenilik aracılığıyla değil, ancak

emeğin yeniden örgütlenişiyle artırılmıştır ve bu yalnızca "basit (bir) elbirliği" ile sağlanabilmiştir.

II.b.) Manifaktür

Manifaktür üretimi ise yine aynı emek araçlarıyla, aynı iş kolunda, üretim sürecine derin bir işbölümünün sokulması ve işçilerin bu işbölümünün kollarında uzmanlaşmaya yönlendirilerek, üretkenliklerinin artırılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla başlangıç itibariyle, işbölümü basit elbirliğinin çeşitli işkollarında bir araya getirilmelerinden başka birşey değildir. Bir yandan bağımsızlıklarından sıyrılarak tek bir metaın üretimindeki kısmi bir süreçte uzmanlaşan el zanaatçılarının elbirliği (binek arabası manifaktürü); öte yandan bir zanaatın kendi içinde alt parçalara ayrılmasından sonra bu alt parçalarda uzmanlaşan zanaatçıların elbirliği (iğne manifaktürü). (Marks, K. 1978: 353) Dolayısıyla her ikisi de o zamana dek kullanılagelmiş olan emek araçlarının gelişmişlik düzeyi ile sürdürülebilir olan; ancak, emek araçlarının gelişmişliği bakımından, aynı anda da bu farklı zanaatların ortaya çıkışını sağlayan bir ön gelişkinlik düzeyini gerektiren elbirliği türleridir. Emek araçları aynıdır, ancak emeğin düzenlenişi ile emek araçlarının emek ile olan ilişkisindeki düzenleniş yenidir. Bu yeniliği ifade eden gelişme ise işbölümüdür.

İzleyen süreçte, işbölümü, emeğin ve teknolojinin bu yeni düzenleniş biçimi, yeni ya da eskisiyle aynı türden olsa da daha yetkin emek araçlarının gelişimini koşullamış ve işlenebilir yeni hammadde türlerini üretim döngüsü içine çekmiştir.

Manifaktür ve işbölümü ile üretim bütün "postkapitalist" yazarların karşı çıktıkları temel çelişkiyi; emek gücünün endüstriyalist egemen güce olan nesnel/ekonomik bağımlılığını yaratmıştır. Marx bu gelişmeyi "başlangıçta işçi salt meta üretimi için gerekli araçlara sahip olmadığından emekgücünü sermayeye satıyordu, oysa şimdi aynı emekgücü sermayeye satılmadıkça işgörmez hale gelir" diyerek tanımlamaktadır. (Marks, K. 1978: 375)

İşte tarih sahnesindeki bu yeni egemenlik biçimi (ki içeriğinde emeğin yeni örgütlenişinden başka bir şey bulunmamaktadır) işçinin kendisine, yaptığı işe, işin sonucuna karşı yabancılaşmasını yaratan gelişmedir. Marx'ta bütün bunlar şu cümlede ifadesini bulmaktadır: " İşçi için kendi emeğinin ürünü yabancı bir ürün olursa, aynı şekilde emeğin kombine bütünlüğü de yabancı bir bütünlük ve bizzat kendi

emeği de, kendisine ait bile olsa, yabancı ve zorla katlanılan bir yaşam faaliyeti olacaktır. " (Marks, K. 1979) Dolayısıyla hem işbölümü hem de yabancılaşma, kapitalizmin aletli teknoloji döneminin, manifaktür türü emek örgütlenme biçiminin tarihe bıraktığı bir deneyimdir.

III.) Teknolojideki gelişme: Makineleşme

Teknoloji ile emek örgütlenmesi ilişkisi bağlamında incelendiğinde manifaktür üretim ile onu izleyen makineli üretim arasında ciddi bir fark görülmektedir. Manifaktürde toplumsal emek sürecinin örgütlenmesi işçiler arasında ortak bir ritim ve uzmanlaşma yaratmak amacıyla özneldir. Oysa makineli büyük sanayide ortada tamamen nesnel bir organizma vardır. James Watt'ın buhar makinesi ile ortaya çıkan makineli üretimde; emek sürecinin ortaklaşa niteliği , emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gerekliliktir. Makineli üretimde süreç tümüyle incelenmiş, manifaktür döneminde pek çoğu ayrı ayrı zanaatçılarca gerçekleştirilen aşamaların önemli kısmı tek bir makinede birleştirilmiş ve bütün iş aşamaları arasında zorunlu bir süreklilik çıkmıştır. (Marx, K. 1978: 394-400)

Böylece makineli üretimde, manifaktürün tersine, emek araçlarındaki gelişmenin, emek örgütlenmesinde tam bir değişikliğe yol açtığı görülmektedir. Makine pek çok zanaatçının yerini almış, işbölümündeki kimi aşamaları ortadan kaldırmış ve işbölümünde kendine özgün yeni sınırlar belirleyerek yeni türde bir kontrol biçimi yaratmıştır.

Braverman'a göre emek süreci üzerindeki kontrol gücü, işçinin kendi emek gücünü kapitaliste sattığı anda, kapitaliste geçmiş olmaktadır. (Braverman, H. 1974: 58) Böylece bütün Marksist yazarlarda olduğu gibi Braverman'da da kontrol olgusunu yaratan şey ne makinenin teknik yapısı, ne de işbölümü biçimindeki emeğin yeniden örgütlenmesi değil; makinenin, içinde kullanım ortamı bulduğu üretim ilişkileri ve toplumun sınıfsal özellikleridir. Makine ve işbölümüne gelince; onlar yalnızca egemenliğin kurulmasına ve sürdürülmesine yarayan araçlardır.

Ancak Braverman'da sanayi dönemindeki kontrol; hem işbölümü, hem de makine üzerinden dolayımlanarak kendine özgün yeni boyutları olan bir yaptırımdır. Yönetimin kökeni konusunda ise, Marx'ın, analizini işbirliğine kadar geriye götürdüğü izlenmektedir. Marx'a göre işçilerin tek bir organ halinde birleştirilmeleri, onların kendilerine

yabancı olup, tamamen onları biraraya getiren sermayaye ait bir iştir. (Marks, K. 1978: 346) "Postkapitalist" yazarların bütün endüstriyalist toplumların tanımlayıcı özelliklerinden birisi olarak kavradıkları, kontrol ve yönetim süreçlerinin Marksist yazında daha kapsamlı bir kavramsal çerçeve içinde anlam kazandığı izlenmektedir.

Mülkiyet ilişkilerindeki kapitalist gelişme, tarihsel bağlamda ilk kez iş süreci içinde yönetim olarak yansımıştır. Yönetim işyeri düzeyinde egemenlik siyasasının biçimi olmaktadır. Böylece üretim süreci içinde her türlü "düşünme" (conception) faaliyeti ile "eyleme" (execution) faaliyeti birbirinden ayrılarak, ayrı sınıfların sistematik aktiviteleri haline gelmişler ve sınıfsal bir nitelik kazanmışlardır. (Braverman, H. 1974: 66) Bu anlamda Braverman, Marx'ın Alman İdeolojisi'nde üretimin sektörleri düzeyinde tanımladığı işbölümünün ötesinde; sanayi ile birlikte işbölümünün bir ürünün kendi içine girdiğini ve her türlü ürünün üretilmesi sürecinin bir de "düşünme" ve "eyleme" biçiminde bir işbölümüne tabi kılındığını belirtmektedir. Braverman insanları meslekler zemininde birbirinden ayıran ilk tür işbölümünü "toplumsal işbölümü" olarak tanımlamış ve bunun kaotik ve anarşik bir tarzda piyasa tarafından; diğerinin, yani üretimin içindeki işbölümünün ise "yönetim" ve "kontrol" tarafından uyarıldığını belirtmiştir.

Braverman'ın (kendi deyişiyle) asıl ilgilendiği nokta toplumu geliştirici olabileceğini düşündüğü toplumsal işbölümü olmayıp; ikincisidir ve O'na göre asıl sorun "düşünme" ile "eyleme" arasındaki farkın ortadan kaldırılmasıdır. Böylece Braverman (yine kendi deyişiyle) "tekniğin kapitalin özel gereksinimleri ile evlendirilmesi" (Braverman, H. 1974: 75) dediği bu ayrışmanın orijin, kapsam ve etkilerini üretim sürecine ve üretim koşullarına daraltan bir anlayışı sergilemektedir.

Burawoy işte tam bu noktada Braverman'a karşı çıkmaktadır. Nitekim Burawoy'a göre kapitalist emek sürecinin esası Braverman'ın vurguladığı gibi "düşünme" ile "eyleme"nin birbirinden ayrılması değil; artı değere el konulması ve saklanmasıdır. Çünkü üretim yalnızca ekonomik bir süreç değildir. Bir işin içeriğinde şu üç boyut birlikte yer alır: Ekonomik boyut (şeylerin üretimi), politik boyut (sosyal ilişkilerin üretimi), ideolojik boyut (bu ilişkilerin deneyiminin üretimi). Bunların birbirinden ayrılması olanaksızdır ve ancak bütünlüklü bir kavrayışla sanayi ilişkilerinin doğru bir şekilde kavranması olanaklı olabilir. (Burawoy, M. 1985: 39 ve 63)

Braverman'ın işbölümü ve yabancılaşma yazınına getirdiği orijinal katkıların Burawoy'un bu uyarıları çerçevesinde değerlendirilmesi uygun görünmektedir.

İşbölümünün, çalışma zamanının daha verimli ve disiplinli kullanılması dışında bir başka ekonomik getirisi daha bulunmaktadır. O da işbölümü ile emekgücünün ucuzlatılabilmesidir. Aslında bunu ilk kez daha 1832'de "İş Bölümü Hakkında (On the Division of Labor)" adlı eserinde formüle eden Charles Babbage olmuştur. Babbage ilkesi şöyle özetlenebilir: Emek sürecinin parçalanması, onu birbirinden farklı basitlik düzeylerinde olan parçalara böler ve her bir parça bütünden daha basittir. Böylece, bu bölümlenmiş/basit parçalarda çalışaçak emekgücü, bütünü gerçekleştirecek olana göre daha niteliksiz olup, daha ucuza satın alınabilir. Sonuç olarak, emek gücünü ucuzlatmanın en basit ve en genel yolu, işi ve emek gücünü bilinebilen en basit elementlerine kadar parçalamaktır.

Charles Babbage ve Andrew Ure klasik ekonomistler içinde, Marx'ın Kapital'deki eleştirilerine maruz kalan ilk yönetim uzmanlarıdır. Emeğin organizasyon biçimiyle ilk kez ilgilenen ve emeğin organizasyonunu rasyonalize etmeye çalışan kişilerdir. Bunlarla daha sonraki dönem arasında, yani 19. yy sonları ile 20. yy başları arasında yarım asırlık bir zaman aralığı bulunmaktadır. Aradan geçen bu süre içinde işletmelerin boyutları iyice büyümüş, bilim üretim sürecine amaçlı ve sistematik tarzda uygulanmış ve üretim giderek hem çokuluslu hem de tekelci bir karakter kazanmıştır. Bu iki dönem Sweezy, Baran, Burawoy, Türkiye'de de Öngen gibi Marksist yazarlarca "Birinci" (sermayenin yaygın birikim rejimi) ve "İkinci Endüstri Devrimleri" (tekelci kapitalizm) olarak tanımlanmaktadır. (Burawoy, M. 1985: 43; Öngen, T. 1994: 108; Sweezy, P., Baran, P. 1975: 99-125)

İşte Babbage ve Ure'nin temsil ettikleri iş yönetimi disiplini, Marksist literatürde "Birinci Endüstri Devrimi" denilen döneme ilişkindir. Devrimlerin ikincisindeki iş yönetimi disiplininin temsilcisi ise "Bilimsel Yönetim" anlayışının geliştiricisi Frederich Winslow Taylor'dur.

IV.) Emek örgütlenişinde bilimsel dönem: Taylorizm

Aslında Taylor'un "Bilimsel Yönetim"i ya da Taylorizm önceki gelişmelerin zorlamasıyla ortaya çıkmıştır ve Taylor "Bilimsel Yöne-

tim"ini geliştirirken pek çok şeyi (özellikle Babbage'a ait olanlarını) hazır bulmuştur.

Taylorizm konusunda ilk olarak belirtilmesi gereken şey, Taylorizm'in emek araçlarının geliştirilmesi ya da teknoloji ile değil, emeğin örgütlenme biçimleriyle ilgilendiğidir. Yani Taylorizm yeni bir emek örgütlenme biçimidir. Nitekim Düzenleme Okulu temsilcilerinden Aglietta, Taylorizm'in 19. yy sonunda, emek gücünü kontrol etmenin yolu olarak gündeme geldiğini belirtmektedir. (Aglietta, M. 1979: 113)

Drucker üretkenlikteki devrimi Taylor ile başlatıp, bu devrimle yabancılaşmanın yenildiğini; proleterlerin burjuvalaştığını belirtse de (Drucker, P. 1994: 53, 61) somut olgular bu yorumun tam tersi bir tablo resmetmektedir.

Braverman, "bilimsel yönetimi", hızla büyüyen kapitalist işletmelerdeki emek kontrol sorunlarına bilimsel metodların uygulanması olarak tanımlamıştır. (Braverman, H. 1974: 86) Ancak buradaki kontrol üretenlerin değil, kapitalin bulunduğu konumdan yöneltilmiştir.

Taylor'un yaptığı en önemli katkı yabancılaşmış emeğin en iyi ne şekilde kontrol edilebileceği noktasında olmuştur. Çünkü, o zamana kadar gerek işbölümü, gerekse makineleşmenin ortaya çıkardığı bireysel düzeydeki en önemli sorun, Kapital'in ilk cildinin neredeyse üçte birlik bir kısmını işgal eden, yabancılaşmaydı. Burada üretimin kontrolunu elinde tutan egemen açısından önemli olan, işçinin yaptığı işe yabancılaşması ve giderek ona karşı yıkıcı bir faaliyet (Luddizm) içine girmesiydi. Dolayısıyla pasif ya da aktif, yabancılaşmış emeğin her tür tepki biçimi, kârın korunması açısından matematiksel ve zora dayalı her tür denetim biçiminin yaygın ve kontrollu biçimde kullanılmasını zorunlu kılmaktaydı. İşte Taylor bu koşulların ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Taylor, teorik çalışmalarına, kendisi doğrudan üretimin içinde bir kontrolör olarak 1880'lerde başlamış, ilk yazınsal ürünlerini ve konferanslarını 1890'larda vermiş ve görüşlerini en özlü biçimde "Bilimsel Yönetimin İlkeleri (The Pirinciples of Scientific Management)" adlı kitabında toplamıştır.

Emek sürecindeki bütün kontrolun (yalnızca formal anlamda değil; sürecin her adımının kontrolu ve dikte edilmesi anlamında ve performans modunu da belirleyecek tarzda) yönetime geçmesi gerektiğini savunan Taylorizm'in üç ilkesi vardır:

1) Emek sürecinin becerisizleştirilmesi, basitleştirilmesi: Bu anlamda bütün üretim sürecinin parçalanması.

2) Emek sürecinin dehümanize edilmesi: Beyin çalışmasının üretimden alınarak, planlama düzeyinde merkezileştirilmesi. Kol ve kafa emeklerinin tamamen ayrılması. Bu ilke nedeniyle Braverman Taylorizmin "düşünme" ile "eyleme"nin en derin biçimde birbirinden ayrıldığı emek örgütlenme biçimi olduğunu belirtmektedir.

Taylor'a göre kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmasını zorunlu kılan şey; üreten işçinin işin hem bilimsel tarafını geliştirebilmesinin, kurallar formüle etmesinin; hem de aynı anda işini yapabilmesinin olanaksız olmasıdır. Bu şekilde bilimsel gelişme de gerçekleşemeyecektir. Taylor "Bilimsel Yönetimin İlkeleri"nde şöyle demektedir: "Bilimi geliştirme yeteneğinde olan pek çok işçi, beyin vardır. Ve bunlar en az yönetim tarafındakiler kadar bu yeteneğe sahiptirler. Ancak herhangi bir işin nasıl yapılacağının bilimi işçi tarafından gerçekleştirilemez. Niçin? Çünkü o, ne o işi yapacak paraya, ne de zamana sahiptir. İşi yapmanın bilimi daima iki kişiyi gerektirir: Birisi gerçek anlamda işi yapacak kişi. Diğeri de ilki çalışırken zaman ve hareket sorunları açısından onu gözleyecek kişidir. Hiç kimse bu iki etkinliği aynı anda yapacak zaman ve paraya sahip olamaz...Böylece işçi açısından bilimin geliştirilmesi olanaksız olur. İşçi entelektüel açıdan onu geliştirmeye yeteneksiz olduğu için değil; ancak onu yapmak için ne paraya ne de zamana sahip olduğu için. Böylece bu konunun yönetim tarafından ele alınması gereken bir sorun olduğunu anlar." (Aktaran Braverman, H. 1974: 115)

Aslında Taylor'un bütün söyledikleri, Marx'ın kapitalist sistemin egemenlik biçimi ve bu egemenlik sistemi içinde emeğin sermayeye tam anlamıyla bağlı kılınması gerekliliği bağlamında söylediklerini doğrulamaktan başka bir şey göstermemektedir.

3) Taylor'un üçüncü ilkesi işçinin yaptığı işin her aşamasının yönetimce planlanması ve bu planın işçiye direktifler biçiminde iletilmesidir.

Szell Taylorizmin başlıca amaçlarını dört başlıkta toparlamaktadır: 1) Modern yönetimin temeli olmak üzere, bilginin yönetimce biriktirilmesi, 2) planlama aktivitesinin ayrı bir ofise alınarak kafa ve el emeği işlevlerinin birbirinden tamamen koparılması, 3) performans ile gelir arasında yeni bir ilişkinin yaratılması. (Çünkü kimi zaman ücretler %60 artırıldığında, performans üç katına çıkabilmektedir ve da-

ha sonra görüleceği gibi bu olgudan Ford yararlanacaktır.) 4) her işçi için iş yükünün yönetimce belirlenmesi. (Szell, G. 1994: 215)

"Bilimsel Yönetim" işyerindeki "kültürel" ortamın da değiştirilmesini hedeflemiştir. Bu onun ideolojik yönünü oluşturmaktadır. Bu anlamda Taylorizm şu uygulamaları da içermektedir: 1) Denetleyici kadro aracılığıyla iş gruplarının ve onların ilişkilerinin amaç ve performansla ilintili biçimde yeniden yapılandırılması. (Nitekim Aglietta bu yönüyle Taylor'a ekip çalışmasının kurucusu olma misyonunu yüklemiştir. Bkz. 1979: 115) 2) İşçiler arasında oral iletişim biçimlerinin elimine edilmesi. 3) Yeni eğitim metodlarının geliştirilmesi. 4) İşyerinde endüstriyel eğitime ağırlık verilmesi. 5) Yönetimin bilimsel gelişmenin sorumluluğunu üstlenmesi. 6) Yönetimle emek arasında arkadaşça kooperasyonun geliştirilmesi. (Taksa, L. 1992: 370) (Braverman bu son noktanın sendikaların devre dışı bırakılmasına yönelik bir operasyon olduğunu düşünmektedir.)

Taylor işin kontrolunda zaman çalışmasını popülerize etmiştir. Bu, çalışmanın her aşamasının kronometrik olarak denetlenmesi ve standardize edilmesi anlamına gelmektedir. Daha sonra Taylor'un öğrencilerinden Gilbreth zaman çalışmasına hareket çalışmasını ekleyerek, yapılacak her iş için standart hareket katalogları hazırlamıştır: Belli bir işi gerçekleştirmek için gerekli her bir hareket en kısa ne kadar sürede yapılabilir? Tüm bu çalışmalarda yanıtı aranan soru budur. Böylece, bu standart zaman çizelgeleriyle işçilerin gerektiği gibi çalışıp çalışmadıkları izlenebilmektedir. Daha sonraları hareket çalışmalarına fizyolojik modeller eklenerek; belli işler için gereken enerji tüketimleri belirlenmeye çalışılmıştır. Braverman tüm bu çalışmaların insanı makine durumuna, hatta makinenin bir parçası durumuna indirgeyen görüşün yansıması olduğunu belirtmektedir. Amaç iş içinde tesadüflerden ileri gelebilecek emek ve enerji kayıplarının en aza indirilmesidir. Böylece emek kendi canlı somutluğundan arındırılmış olmaktadır. (Braverman; H. 1974: 173-180)

Taylorizm sayesinde makine, aynı zamanda emeği derinden kontrol etmenin bir aracı durumuna getirilmiştir. Öte yandan Taylorizm'in ilkelerinin uygulanma koşullarının makineli üretim ile olanaklı olduğunu da belirlemek gerekir. Sonuçta yeni bir teknolojik gelişme yeni bir emek örgütlenmesinin ortamını hazırlamıştır. İşte makineyi suçlu olarak ortaya çıkaran gelişme işin Tayloristik örgütlenmesi ve bundan önce de Taylorizm'e yaşam şansı tanıyan daha genel bir bağlamdır.

Bu bağlam Marksist yazında kapitalist sosyo ekonomik formasyon olarak belirirken; "postkapitalist" yazarlardaki karşılığını "endüstriyalist kalkınmacı mantık" olarak bulmaktadır. "Postkapitalist" yazarlarda Taylorizm'in endüstriyalist mantığın bir bileşeni olarak gündeme getirilişinin en güçlü vesilesini, Taylorizm'in bir emek örgütlenme modeli olarak Sovyet Devleti'nin ilk dönemlerinde benimsenmiş olması, hatta bizzat Lenin'in kendisince Taylorizm'e yöneltilen sorgusuz övgülü bakış oluşturmaktadır.

Örneğin Kendall Lenin'in şu sözlerini aktarmaktadır: "Taylor sisteminin uygulanmasından kesin bir dille söz etmeliyiz. Yani bu sistemin geliştirdiği bütün bilimsel yöntemlerden. Bu olmaksızın, üretkenliği yükseltmemiz ve sosyalizmi geliştirmemiz olanaksız olacaktır. " (Kendall, E.B., 1977: 376) O dönem parti ve yönetim aygıtları içinde Taylorizm'e karşı olan görüşler bulunsa da; Taylorizm'in, Merkezi Emek Enstitüsü Başkanlığı'nı yürüten Gastev tarafından özellikle metal işkolunda yaygınlaştırıldığı bildirilmektedir.

Sosyalizmde Taylorizm uygulamasını eleştiren görüşlere göre Lenin'in hatası; Marx'ın tersine, kapitalist yönetim tekniklerini, emek organizasyon biçimlerini, bilim ve teknolojiyi ve büyük ölçekli makineleri sınıfsal açıdan nötral fenomenler olarak algılayarak, bunların herhangi bir major değişikliğe gerek olmaksızın sosyalist üretim yapısı içine aktarılabileceğini düşünmüş olması ve politik gücün burjuva sınıftan alınmış olmasının sosyalizmin inşasında yeterli olacağını düşünmüş olmasıdır. Nitekim Yaghmaian Lenin'in 1914'te Taylorizm için kullandığı "sosyal emeğin rasyonel dağılımının ilkeleri" sözlerini aktararak, buradaki yanılgının Taylorizm'in yalnızca bir bilim değil; kapitalist yönetimin bilimi olduğunun unutulmuş olması olduğunu vurgulamaktadır. (Yaghmaian, B. 1994: 79-80)

V.) Emek örgütlenmesinde ikinci bilimsel aşama: Fordizm

Fordizm'e gelince; bu kavram özellikle Düzenleme Okulu yazarları (Aglietta, Jessop gibi) tarafından kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yöneldiği yeni bir sermaye birikim rejimini anlatmak için kulanılmakta ve ekonomik, sosyal, ideolojik, siyasal boyutları da olan oldukça kapsamlı bir yeniden yapılanmaya işaret etmektedir. Ancak kavramın doğrudan emek düzenlemelerini yansıtan daha dar kapsamlı bir kullanımı da söz konusudur. Fordizm derken bu bölümde söz edilecek olanı işte bu dar kapsamlı anlam olacaktır.

Fordizm emek ve teknolojinin örgütlenmesi anlamında Taylorizm'den sonraki aşamadır. Taylorizm emeğin makine başındaki örgütlenmesini dile getirirken; Fordizm emekle birlikte makineli sistemin fabrika sistemi içinde yeniden düzenlenmesini ifade etmektedir. Böylece Fordizm emekle birlikte emek araçlarının yeniden organizasyonu biçimidir. Taylorizm'in formüle ettiği temel ilkeleri kullanır. Özellikle ekonomik düzlemde, öneminin Taylorizm'e göre daha önde olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Fordizm ekonomik düzlemde, Taylorizm'in tersine, yalnızca işliklerle sınırlı olmayan; üretim ve tüketim kalıplarının belirlenmesi, piyasa koşullarının yeniden düzenlenmesi gibi daha geniş bir çerçeveyi dile getirmektedir.

Fordist emek örgütlenmesinde değişen şey işlik içi organizasyon, makinelerin birbirlerine karşı konumları, dolayısıyla da emeğin makineler karşısındaki dizilişinin yeniden belirlenmesidir. Bu anlamda Fordist emek sürecinin karakteristiği yarı otomatik bant tipi üretim (assembly line) dir. (Aglietta, M. 1979: 117)

Daha önceki sistem olan Taylorizm, bütün işi en ince ayrıntılarına kadar, zaman ve hareket çalışmalarıyla planlamış ve her tür hareketi standardize etmiş olsa da, işçilerin makineler arasındaki hareketliliği dolayısıyla zaman kaybı ve verim düşüklüğüne neden olmaktaydı. Bunun nedeni makinelerin sabit konumlarıydı. İşçiler, çoğu kez, çeşitli aletli ya da aletsiz manipülasyonlarla üzerinde çalışıp bitirdikleri parçaları sistemin içinde bir sonraki noktaya nakletmek görevini de üstlenmiş durumdaydılar. Böylece, sistem içindeki bir önceki makineden bir parçanın ya da yeni bir hammaddenin gelmesi de belli bir zamanı gerektirmekteydi.

Fordizm, kendisinden önceki dönemde Taylorizm'in geliştirdiği ilkeleri, kendiliğinden akan ve üzerinde üretimin gerçekleştirildiği bir bant sisteminde, zaman kayıplarını minimize edecek şekilde yeniden düzenlemiştir. Böylece işçilerin aralarında koşuşturmak zorunda kaldıkları makineler hareketli bir bant sistemi ile birleştirilmiştir. (Crook, S. ve diğ. 1992: 171) İşin rutinizasyonu, derin işbölümü, planlama ile el işinin birbirinden kopuk karakteri, vb., bütün Taylorist ilkeler daha acımasız biçimde varlıklarını sürdürmektedirler. Her bir makine tek bir işi ve her bir işçi de bu makineyi kumanda etmek üzere konumlandırılmıştır. (Yentürk, N. 1995: 803)

Hirschom akan bant sisteminin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: 1) ürünlerin standardizasyonu, 2) üretimin sürekliliği: Bunu ma-

kineleri birbirine bağlayan örgütlenme sistemi ile elektrik enerjisi sağlamaktadır. 3) kesinlik: Amaçlar arasındaki ilişki zamansal bakımdan kesin olarak tanımlanmıştır. Bant sisteminde bir işleme tabii kılınan bir parçanın işi biter, sistemde bir önceki makinede (aşamada) yer alan diğer parça boşalan makineye aktarılır. 4) Amaçların basitliği: Bütün amaçlar işçiler için en basit biçimde tanımlanmış ve üretim sistemi buna göre düzenlenmiştir. (Crook, S. ve diğ. 1992: 171)

Bu nedenle Aglietta Fordizm'in emeğin mekanizasyonunu, iş yoğunluğunu ve işin mental-kol ayrımını artırdığını belirtmektedir. Aglietta Fordizm'in iki tamamlayıcı ilke ile Taylorizm'i derinleştirdiğini düşünmektedir: 1) Emek sürecinin farklı segmentlerinin taşıyıcı bir sistemle birleştirilerek, transportun güvenceye alınması. Transfer ve manipülasyonlar sırasında yitirilen zamanın azalması ve bu anlamda işin daha "tutumlu" kılınması. Bu aynı zamanda canlı emekten de tasarruf sağlamış ve sermayenin organik bileşimini artırmıştır. Bu yolla emek süreci, aşamaları arasında (ara ürünlerin işlenmesi amacıyla) gitgellerin olduğu; ancak bir bütün olarak gözetildiğinde sürekli olarak ileriye doğru akan ve bu akış süreci içinde ürünün giderek son biçimine büründürüldüğü bir biçime geçmiştir. 2) İşçilerin emek süreci içindeki bu segmentlere entegre edilmesi. Böylece işçinin konumu makine sistemlerinin konfigürasyonunca belirlenmektedir. Bu gelişme işçiyi, akan sistem önünde kontrolunu tamamen yitirmiş ve tam anlamıyla bu sistemin akışı içinde kaybolmuş bir konuma sokmuştur. (Aglietta, M. (1979: 118)

Fordist sistemin egemen güç açısından bir diğer avantajı; bant akışının hızının ayarlanması yoluyla üretimin hızının da (hiç olmazsa belli bir noktaya kadar) hızlandırılabilmesi ya da istendiğinde yavaşlatılabilmesidir. Bu da işçinin akan bant önündeki edilgen konumunun sağladığı bir avantajdır.

Bant sistemini ilk uygulayan otomobil endüstrisinin devi ve uygulamaya adını veren Henry Ford olmuştur. Ford bu örgütlenmenin biçimini, ücret politikasındaki bir değişiklikle bütünleştirerek, Taylor'un öngördüğü motivasyonu sağlamaya yönelmiş, bunda da en azından ilk yıllarda başarılı olmuştur. Ford işçilerin ücretlerini iki katına çıkarmış ve onlara bant sisteminin sonucunda fiyatları yarı yarıya düşen kendi ürettikleri otomobillerden taksitle satın alma olanağı yaratmıştır. Bu son nokta aynı zamanda Fordizm'in piyasa koşullarının düzenlenmesi boyutunu da dışa vurmaktadır. (Szell, G. 1994: 215)

Ford 1912-13 döneminde kendi fabrikasında üretim sürecinde radikal değişiklikler yapmış ve bunları daha önceden varolan sisteme adapte etmiştir. Bu değişiklikler teknik açıdan iki başlıkta toplanmaktadır: 1) Makinelerin operasyon sürecindeki sıraya göre ard arda dizilmesi. 2) Makinelerin birbirlerine kayan bir bant sistemi ile birleştirilmesi. Her iki uygulama da gerekli emek gücünü ciddi biçimde azaltmıştır. Değişiklikler öncesinde Ford'un T model otomobilinin şaşesinin toplanması için gerekli zaman 12.5 saat iken; 1914'te uygulamadan hemen sonra 1.5 çalışma saatine inmiştir. Bu gelişmeler maliyetlerin azaltılmasını sağlamıştır. 1909'da 950, 1912'de 600 Dolar olan fiyatlar, 1916'da 360 Dolara kadar inmiştir. (Williams, K. ve diğ. 1987: 419)

Ford'un kendi üretim sektöründe yani otomobil imalatında yaptığı üç şey vardır. Bunlar; amaçların basitleştirilmesi, araçların özelleştirilmesi ve makinelerin bir zincir içinde birleştirilmesidir. Ford'un projesindeki orijinallik bütün bunların tümünü aynı anda, aynı üretim dalında uygulamasıdır. Projenin radikalliği de buradan kaynaklanmaktadır. Ford'un devrimi yalnızca akan bant sisteminin geliştirilmesine bağlanamaz. Teknolojinin ve bilimin üretim süreci içine ve bu sisteme iyice içselleştirilmesi asıl önemli olandır. Bu nedenle Clarke, Fordist emek ve teknoloji örgütlenmesini "katı" bulan görüşlere karşın Fordism içinde de bir esneklik olduğunu belirtmektedir. Fordism'in getirdiği amaç fragmantasyonu ve herşeyin standardizasyonu, onun kendine özgün esnekliğidir. Clarke bunu "teknolojik dinamizm" olarak anmaktadır. (Clarke, S. 1992)

İşin sosyal organizasyonu yani emek örgütlenmesi bakımından da Fordizm'in kendine özgü iki özelliği vardır: 1) Amaçların basitleştirilmesi (dekompozisyonu): Yani becerili amaçların, becerisiz olanlardan tam ve kesin biçimde ayrılması. Böylece, işçi sınıfı, sayıları az olup becerili işleri yapanlarla, sayıları çok ama becerisiz işleri yapanlar olarak iki ana gruba ayrılır. 2) Emek gücünün organik bir bütün durumuna getirilmesi. Yani "kolektif emeğin" yaratılması. Bu, bütün içinde her bireyin üretken katkısının, diğerlerininkine bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Bu ikinci nokta Taylorizm ile Fordizm arasındaki asıl farktır. Çünkü Taylorizm amaçları basitleştirip niteliksizleştirse de, amacı bireysel işçiye bırakmıştır. Fordizm ise bireysel işçiyi makine ile birleştirerek Marx'ın Kapital'de işbölümü bağlamı içinde sözünü ettiği "kolektif emeği" en tam biçimde geliştirmiştir.

Fordizm işlik düzeyinde yalnızca emek ve teknolojinin yeni bir örgütlenme biçimi değildir. Ford bütün teknik projelerini çeşitli sosyal ve güdüleyici programlarla da birleştirmeye çalışmıştır. 1914'te beş Dolarlık işgünü uygulamasını başlatmış ve günlük çalışma sürelerini kısaltmıştır. Bu ücret o günün koşullarında verilenin tam iki katı düzeyindedir. Ford bunlarla da kalmamış daha başka sosyal programlar da geliştirmiştir. Bu amaçla hem iş içinde hem de iş dışında yeni moral standartlar oluşturmuş ve bunlara altı ay süreyle uyanları ek bir ücretle ödüllendirmiş, böylece yeni bir Amerikan yaşam tarzını geliştirmeyi hedeflemiştir. Aslında bütün bunların amacı işçilerin makineye tabi kılınan yaşam tarzına karşı geliştirdikleri ve yabancılaşmanın yansımasından başka birşey olmayan işe devamsızlık, iş değiştirme gibi sorunların azaltılması; alım gücünü artırmak yoluyla daha geniş bir piyasa hacminin yaratılabilmesi ve diğer firmalar karşısında rekabet şansının artırılabilmesidir. Nitekim Ford kısa süre içinde işe devamsızlığın %10'dan %0.5'in altına düştüğünü; iş değiştirmenin %400 oranında azalarak %15'in altına indiğini tespit etmiştir. Aynı zamanda üretkenlik artmış ve bu artış ücret artışları ile çalışma sürelerinin kısaltılmasından kaynaklanan maliyet artışlarını karşılamaya yetmiştir. (Clarke, S. 1992: 16-21)

Görüldüğü gibi Fordizm Taylorizm'in temel örgütlenme felsefesini daha da derinleştirmiş ve O'nun daha çok işliklerle sınırlı olan düşünsel arka planını tüm sistem boyutlarında yaygınlaştırarak, bir anlamda Taylorizm'e ideolojik ve sosyal bir boyut kazandırmıştır.

Pietrykowsky Fordizm'in bir üretim tekniği olarak Taylorizm'den gereksiz hareketlerin eliminasyonuyla değil; gereksiz işçilerin elimine edilerek, onların yerine makinelerin geçirilmesiyle ayrıldığını belirtmektedir. (Pietrykowsky, B. 1994: 68) Gerçekten de, Taylorizm işlik düzeyinde insandan kaynaklanan israf unsurlarını yok ederken; Fordizm bunun ötesinde, makinelerden ve makinelerin dizilişinden kaynaklanan israf boyutunu en aza indirmeyi hedeflemiş ve bunu başka sosyal ve ideolojik uygulamalarla beslemiştir. Fordizm'in getirdiği sosyal, ideolojik, ahlaki unsurlar, onun etki alanını işlik düzeyinin çok ötesine taşırmış ve "postkapitalistler"in endüstriyalizm olarak tanımladıkları sistemin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sermayenin yeniden yapılanması anlamında Fordizm "ağır sanayi" hamlesi denilen olaydır. Büyük makineler, makine sistemleri ve fabrikalar bu sistemi tanımlamaktadır. Aynı, standart üründen büyük

miktarlarda üretilmesi esastır. Piore ve Sabel Fordizm'in bu yönünü bu nedenle "kütlesel üretim (mass production)" ve "kütlesel üretim teknolojisi" olarak tanımlamışlardır. (Piore, M.J., Sabel, C.F., 1984: 48 ve 51) Kütlesel teknoloji kütlesel bir ürün için özelleştirilmiştir. Çok miktarda, standartlaştırılmış, bütün özellikleri önceden belirlenmiş, düşük maliyetli ürünlerle piyasa kapma, rekabet gücünün geliştirilmesi hedeflenmiştir.

İşte bu özellikleri aynı zamanda bir üretim örgütlenme biçimi olarak Fordizm'in sınırlılıklarını da oluşturmaktadır. Çünkü amaçların belli bir derecenin ötesinde parçalanması (fragmantasyonu) Fordizm'in zaman israfını azaltan ve zamanı rasyonalize eden yönünü ortadan kaldırabilmekte ve tamamen ters yönde, yani zaman israfına neden olan bir etki doğurabilmektedir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, amaçların parçalanmasının; bir başka deyişle zamanın rasyonel kullanımındaki Fordist mantığın önünde maddi bir sınır bulunmaktadır. Yani belli bir derecenin üzerinde amaç fragmantasyonu için makinelerin daha da özelleştirilmesi olanaklı olamamaktadır. Bu makine denilen teknolojinin kendi doğal yapısından ileri gelen bir sınırlılıktır ve makine teknolojisi içerisinde bu sınırlılığın aşılabilmesi olanaksızdır. İkincisi, amaçların belli bir derecenin ötesinde parçalanması, başlangıç amacına tam ters bir sonuç üretmekte ve daha fazla parçalanma, yani makinelerin daha fazla özelleştirilmesi, kendisi zaman kaybına neden olan bir düzenleme olabilmektedir. (Aglietta, M. 1979: 120) Bunlara, ikincisiyle bağlantılı bir üçüncü teknik sınırlılığı eklemek gerekmektedir: Bant tipi üretimde, sistem üzerindeki her bir makine üretim dizgesi içinde belli bir aşamayı temsil etmektedir ve her bir aşamadaki işin, işlenen parça bir sonraki aşamaya (makineye) geçmeden önce bitirilmesi gerekmektedir. Amaçlardaki bütün standardizasyona ve parçalanmaya rağmen, iş parçalarının bitirilmesi için gereken zaman birbirinden (hiç de ender olmayarak) farklı olabilmekte, bu da sistemde desenkronizasyona neden olabilmektedir. Yani standardizasyonun derecesi işin her diliminde eşit olamamaktadır. İşte bu durum sistemde beklemelere, zaman kayıplarına yol açmaktadır. (Van Houten, D.R., 1987: 492)

Bütün bunların ötesinde kütlesel Fordist üretim teknolojisi ve örgütlenmesindeki yüksek standardizasyon; koordinasyon ve kontrol maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. İşbölümünün derinleştirilmesi kontrolun zaman içinde bir sorun olarak belirmesine neden ol-

muş ve özellikle kriz dönemlerinde kontrol maliyetleri firmalar için bir dezavantaj etkeni olarak ortaya çıkmıştır. Fordist fabrikalar çok büyük sayıda ve işlevi üretim sürecinin gözlenmesi, üst düzey yönetime aksaklıklar ve işçiler hakkında rapor sunmak olan bir ara yönetim kademesini istihdam etmek zorunda kalmıştır. Bu maliyet faktörünü de, Fordizm'i sonradan krize sürükleyen ve doğrudan emek örgütlenmesi boyutuyla ilintili yapısal sınırlılıklardan birisi olarak incelemek gerekmektedir. (Bratton, J. 1992: 21)

Fordizm'in sınırlılıkları içinde doğrudan emek örgütlenme biçiminden kaynaklanan bir etken de bulunmaktadır. Fordizm yalnızca makineleri standardize etmekle ve onların amaçlarını parçalamakla kalmaz; aynı zamanda emeği de parçalar. Çok dar bir alanda ileri derecede özelleştirir, emeğin içini boşaltır ve kavramlaştırma eylemini üreten işçiden tamamen koparır. İşte bu nokta bir diğer sınırlılık boyutu olarak belirmektedir. İşçilerin, zaman içinde, bu sınırlılığa karşı çok belirgin tepkileri olmuştur. Bu tepkiler zaman zaman daha kolektif boyutlarda, zaman zaman da daha bireysel protestolar biçiminde gerçekleşmiştir. Ford'un kendisinin de çözüm arayışı içinde olduğu bu protestoların en yaygın biçimleri ise; işe devamsızlık, işe karşı isteksizlik, verimsiz çalışma, sık iş değiştirme, sık hastalanma şekillerinde olmuş ve bütün bunlar, sermaye için bir maliyet kusuru oluşturmuştur. Nitekim 1960'lar ile 1970'lerin başlarında yapılan araştırmalar bu sonucu net biçimde ortaya koymaktadır. O dönemde Avrupa ülkelerinin tümünde, becerisiz işçilerde daha çok olmak üzere %80'lere varan düzeylerde iş doyumsuzluğu saptanmıştır. Aynı durum Sovyetler Birliği için de geçerlidir. İş doyumsuzluğuna neden olan etkenler arasında ilk ya da ikinci sırada "işin içeriğinden memnuniyetsizlik" bulunmaktadır. (Teckenberg, W. 1978, 196-207)

İş doyumsuzluğu sorunu, Fordizm sonrası yeni örgütlenme biçimleri arayışında son derece etkili bir gerekçe olmuştur. Taylor'dan hemen sonra işçi seçimi, eğitimi ve motivasyonunun kesin yöntemlerinin geliştirilmesine yönelik olarak endüstri psikolojisi ve fizyolojisi gelişmiştir. Bunlar işin organizasyonu ile değil, işçinin iş ve işletme amaçlarıyla kooperasyon durumunda tutulmasıyla, işçi psikolojisinin iş ortamıyla uyumlulaştırılmasıyla ilgilenmişlerdir. (Braverman, H. 1974: 140-145; Belek, İ. 1993: 71-81) Başlangıçta yalnızca işe uygun işçi seçimi ve işçinin işe yönelik tepkilerinin kırılarak, işçinin işe uyumlandırılması sorunsalı çerçevesinde kendilerini ortaya koyan bu

disiplinler, özellikle Mayo deneylerinden sonra işin işçiye göre uyumlandırılması sorunsalına kaymışlar ve daha hümaniter bir zeminde gelişmişlerdir. (Bu konuda şu iki esere başvurulabilir: Blumberg, P. 1976; Mayo, E. 1945) Ancak bütün bunların sorunların nedeni olan kapitalist emek organizasyonuna kökten çözümler getirmediği de bilinmektedir. (Belek, İ. 1993)

VI.) Emek ve teknolojinin örgütlenmesinde son aşama: "Esneklik"

Yukarıda sözü edilen sorunlara çözüm getirmek üzere ortaya çıkan yeni teknolojiler ve emek örgütlenme biçimleri "esnek üretim" olarak bilinmektedir. "Esneklik", kapsamı oldukça geniş ve yalnızca üretimle sınırlı olmayan bir alandaki değişiklikleri nitelemek için kullanılmaktadır. Belirtildiğine göre bu kavramın etki alanı da çok geniştir ve buna benzer tezler Avrupa'da sosyalist çevrelerin diline de girebilmektedir. Örneğin İngiliz Komünist Partisi yeni teknolojilerin daha "esnek" ve entegre üretime izin verdiğini, bunun ise mavi ve beyaz yakalılar arasındaki farkı sildiğini belirtmektedir. (Tomaney, J. 1990: 29) Bu yönüyle de yine aynı kapsamdaki Fordizm'in karşıtı ve alternatifi olarak kullanılmakta ve önerilmektedir. Emeğin ve teknolojinin yeniden örgütlenmesi bağlamında "esnek" bir üretim organizasyonu şu iki soruna çözüm getirmelidir: 1) Fordist teknoloji düzenlemesinin içinde barındırdığı zaman kaybı ve kalite düşüklüğüne neden olan sınırlılıkların aşılması. 2) Fordist emek örgütlenmesinin neden olduğu işe yabancılaşma sorunlarının en aza indirilmesi.

"Esneklik (Flexibility)" kavramı istihdam hacim ve biçimlerinde, ürün niteliğinde, emek piyasalarında, iş pratiklerinde, teknolojide, organizasyon formunda Fordist rijit düzenlemelerin ve standardizasyonun esnetilmesi, yumuşatılması anlamına gelmektedir. (Sayer, A. 1989: 666-693) Kısaca emek sürecinde ve onun birinci dereceden bağlantılı olduğu tüm mevcut yapılarda bir değişimi, Fordist kalıplardan uzaklaşmayı ve bilgisayarlı teknolojinin verdiği olanaklarla Fordizm öncesi iş kalıplarının birleştirilmesini ifade etmektedir.

"Esneklik" temel olarak "internal" ve "eksternal esneklik" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki işletme içindeki ve daha çok da işlik düzeyindeki değişiklikleri anlatmaktadır. Buna göre "internal esneklik" işçinin, işyerinde farklı amaçları gerçekleştirebilecek çok yönlü beceri ve alışkanlıklarla donatılması ("esnek emekgücü"); bu-

nun için uygun teknolojilerin ve emek ve teknoloji örgütlenme biçimlerinin ("esnek teknoloji") kullanılmasıdır. Buradaki uygun teknoloji biçimi işçinin çok yönlü amaçlar için çalışmasına olanak tanıyan bilgisayarlardır. Böylece "esnek imalat sistemi" "internal esnekliği" tanımlamaktadır.

"Eksternal esneklik" ise işgücünün yeni istihdam biçimlerini ve firmanın başka firmalarla yeni ilişki biçimlerini tanımlayan bir kavramdır. Üretim dizgesi içindeki çeşitli işlerin sözleşmeler yoluyla başka firmalara devredilmesi bu kapsamda anılabilir. (Storper, M., Scott, A.J. 1990: 576)

Bu bölümde, bunların içinden yalnızca bu bölümün kapsamına giren, teknoloji ve emek örgütlenmesindeki "esnek" değişimlerden ya da "internal esneklik"ten söz edilecektir.

Storper ve Scott'a göre artık üretim sisteminin merkezi sektörleri Fordist-kütlesel üretimde odaklanmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında endüstriyel gelişme paternleri değişmiş ve sürükleyici üç farklı endüstri grubu ortaya çıkmıştır. Bunlar; yüksek teknolojili imalat sektörü, yoğun dizayn faaliyetleri ile karakterize (ve bir anlamda zanaatçı olarak tanımlanan) sektörler ve nihayet finansal hizmetlerdir.

Bu sektörlerin tümünde "esnek" üretim sistemleri organizasyonların temel unsuru durumundadır. Genel amaçlı alet ve makineler, çok yönlü emek süreçleri kullanılmakta, firmalar arasında yeni tür bir işbölümü gelişmektedir.

Bütün bunlar Fordist tekniklerden köklü biçimde farklıdır. Fordizm'de temel ilke; bant akışının sürekli kılınması, ürünlerin çok miktarda ve standardize üretimi, buna uygun sınırlı amaçlı makinelerin geliştirilmesi ve böylece teknolojinin özelleştirilmesi, işlik içinde amaçların iyice parçalanması ve işçilerin sıkı biçimde denetimiydi.

Fordist ve "esnek" üretim arasındaki bu farklılıklar aşağıdaki gibi şematize edilmektedir:

"Esnek Üretim"		Kütlesel Üretim
	teknolojinin özelleşmesi	
Düşük	———	Yüksek
	ürün farklılaşması	
Yüksek	———	Düşük
	üretim süresinin uzunluğu	
Kısa	———	Uzun

(Williams, K. ve diğ. 1987: 415)

Bütün bu nitelikler İngiltere'de Dagenham'daki Ford fabrikasında çalışmakta olan bir işçinin gündelik yaşamında şu şekilde dile getirilmektedir: "Esneklik her 102 saniyede bir, bir arabanın önümüze gelmesi ve bizim onun üzerinde gerekli işlemleri yapmamız değil; aradaki zamanda da araçlarımızı kontrol etmemiz, onarmamızdır. Eğer bulunduğumuz yerde iş yoksa, işin olduğu yere gönderiliriz. Bütün zaman çalışırız." (Tomaney, J. 1990: 48)

VI.a.) "Esnek imalat sistemi"

Üretimdeki "esnekliği" tanımlamak için "Esnek İmalat Sistemi" terimi kullanılmaktadır. "Esnek İmalat Sistemi (EİS) (Flexible Manufacturing System)" terimi ilk kez 1960'larda Londra 'da David Williamson isimli bir mühendis tarafından kullanılmıştır. Bu kavram o zaman "Sistem 24" olarak adlandırılmıştır. Nedeni, 16 saati insansız gece şifti olmak üzere, üretimin bilgisayar denetiminde 24 saat sürdürülmesiydi.

"EİS" ilk kez Avrupa'da uygulanmış ve kullanıcıları kısa sürede onun düşük hacimli, yüksek çeşitlilikteki malların üretimi için uygun olduğunu fark etmişlerdir.

"EİS"nin çeşitli tanımları yapılmaktadır. Örneğin ABD hükümeti "EİS"ni; birbirlerine tam otomatize ve merkezi kompüterize bir sistemle bağlı fabrikasyon ekipmanları ya da otomatik makineler sistemi olarak tanımlamıştır.

Kearney ve Trecker'e göre bir "EİS" otomatik olarak materyal alan, kaynak kullanımını dinamik olarak dengelemek için merkezi bilgisayar kontrolu bulunan, sayısal kontrollu makineler topluluğu-

dur. Böylece sistem kendisini, otomatik olarak parçaların üretimindeki, bileşimindeki ve ürün çıktısındaki değişikliklere adapte edebilir.

Bir diğer tanıma göre "EİS" belirlenmiş bir program ve kapasite çerçevesinde çeşitli ürün ve bileşenlerin üretiminin kontrolu sürecidir.

"EİS" mikroelektronikleri ve mekanik mühendisliği küçük ölçekli üretim için birleştirir. Süreçte bilgisayarlar makineleri, diğer çalışma istasyonlarını ve transportu kontrol edip, enformasyon kontrolunu sağlarlar. Bu da isteğe göre ve az sayıda ürün üretimini olanaklı kılar. Böylece maliyet minimizasyonu ve kalite artırımı sağlanmış olur. (Luggen, W.W. 1991: 5-7) Sipariş üzerine, az sayıda, kaliteli üretim yapma esasını benimsemiş bu sistem "esnek imalat sistemi" olarak tanımlanmaktadır.

"Esnek imalat"ın gelişimi, ancak temel bilgisayar teknolojisinin gelişimi ile gerçekleşmiştir. Nitekim Williamson "sayısal kontrollu makineler"i bir dizi parçayı işlemek, bir seri makinenin operasyonunu gerçekleştirmek için kullanmıştır. İş parçaları paletler üzerine yüklenecek, oradan makinelere aktarılacak, makineler de bir dizi farklı operasyonu gerçekleştirecek parçalarla donatılacaktır. Bunları kontrol edecek merkezi bir bilgisayar olacaktır. Bireysel bilgisayarların gelişimi sistemin her aşamasının bilgisayar kontroluna alınmasını sağlamıştır. Böylece az insanla ve az hatayla her tür parçanın üretilmesi sağlanmıştır.

Cavestro bu gelişmeyi "otomasyonun ikinci aşaması" diye tanımlamaktadır. Birinci aşama 1960'larda gerçekleştirilmiş; veri işleme merkezileştirilerek, kontrol operasyonları kontrol odasında toplanmıştır. Bu aşama elle kontrolden oldukça farklıdır. Elle kontrolde, operatör parametreyi (ısı, basınç gibi) gözlemekte ve gerekirse de parametreyi normale döndürecek manipülasyonları kendisi gerçekleştirmekte, örneğin makinenin kapağını, ya da sistemi soğutacak devreyi açmaktadır, vb. Birinci aşama otomasyonda ise aynı işleri merkezi biçimde makineler yapmaktadır. Otomasyonun ikinci aşaması 1970'lerde üretime mikro işlemcilerin uygulanması ile başlamıştır. Bu aşamada video kameralar ve sayısal enformasyon devreye girmiştir. Operatör üretimin sorunsuz dönemlerinde ekran üzerinden parametreleri izlemekte, sorun periyodunda ise operatör yine ekran üzerinden uyarı işaretlerini düzeltmeye çalışmaktadır. Bu arada operatör iş başındaki işçiden de bilgi alabilmektedir. (Cavestro, W. 1989: 220) Kelley bilgisayarların makine operasyonlarını yönlendirmek ve kontrol etmek

için kullanılmasına "programlanabilir otomasyon (programmable automation)" demektedir. (Kelley, M.R. 1989: 235)

Bir "EİS'nin bir kaç "esneklik" tipi olmalıdır. "EİS" değişen ürün miktarı gereksinimlerine, parça değiştirmeye, yeni parçalar almaya, dizayn değişikliklerine uygun olmalıdır. Beklenmeyen durumlara uyum sağlayabilmelidir. İşte bu tip "esneklik" bilgisayar yazılım programları ile (software ile) sağlanabilmektedir. Aslında "EİS" "bilgisayar destekli imalat" ve "bilgisayarla entegre imalat" teknolojilerinin doğal bir eşidir. "EİS"nde bütün karar ve hareketler, an be an, hiçbir ya da çok az insan müdahalesiyle sürdürülür.

Üretimde temel amaç doğru hammaddeyi, doğru makineye, doğru zamanda almaktır. İşte bu anlamda bant tipi üretimde büyük bir kayıp olabilmektedir. Hesaplandığına göre normal bir üretim sürecinde 8760 saatlik (günde 24 saatten, 365 gün için) yıllık çalışma süresinin ancak %6'sı üretimde etkin biçimde kullanılabilmektedir. Buna karşılık %4'ü görünmeyen sorunlara; %12'si makinelerin ve işin kurulmasına (set up); %34'ü tatillere ve dinlenme sürelerine; %44'ü de ikinci ve üçüncü şiftlerin verimsiz kullanımına gitmektedir. Tipik bir imalat operasyonunda, bir makinede bir metalin kesilmesi toplam zamanın ancak %5'ini almakta, kalan %95 ise bekleme ve nakil işlemleri sırasında kaybolmaktadır.

Oysa ki etkin bir üretimden beklenenler; 1) yükleme ile sonuç arasında minimum gecikmenin olması, 2) kalite ve güvenliğin yüksek olması, 3) işletim masraflarının kontrol edilebilmesidir.

Bu çerçevede "EİS"nin temel amaçları şu şekilde belirlenmektedir:

1) Şu işlemler aracılığıyla operasyonel kontrolun geliştirilmesi: a) Kontrol edilemeyen değişken sayısının azaltılması, b) imalat planındaki sapmaları tanımlayacak ve hızla reaksiyon gösterecek aletlerin sağlanması, c) insan iletişimine bağımlılığın azaltılması.

2) Şu işlemler aracılığıyla emeğe doğrudan bağımlılığın azaltılması: a) Operatörlerin makine alanından uzaklaştırılması, b) yüksek becerili makinistlere bağımlılığın azaltılması (onların becerilerinin imalat mühendisliği alanına çekilmesi), c) makine operasyonlarını geliştirecek katalizörlerin kullanılması.

3) a) Mühendislik değişiklikleri, b) işlem değişiklikleri, c) alet yetersizliğinin giderilmesi, d) makine yetmezliğinin giderilmesi gibi yöntemlerle kısa dönemli sorumlulukların geliştirilmesi.

4) Şu yöntemlerin hızlı ve kolay uygulanmasıyla uzun dönemli birikimin geliştirilmesi: a) ürün hacminin değiştirilmesi, b) yeni ürün uygulamaları, c) farklı parçaların karışımı.

5) Makine kullanımını artırmak amacıyla: a) El müdahalesi yerine otomasyonun kullanılması, b) makinelerin durmasını engellemek için hızlı transfer araçlarının kullanılması, c) makinelerin değiştirilmesi sürecindeki makine programlama/kurulma (setup) aşamasının elimine edilmesi.

6) Stok miktarının azaltılması amacıyla; a) büyük üretim miktarlarının azaltılması, b) stok döngüsünün geliştirilmesi, c) "Tam Zamanında (Just in Time) Üretim (TZÜ)" için planlama aletlerinin geliştirilmesi. (Luggen, W.W. 1991: 7-13)

VI.b.) "Tam zamanında üretim"

"TZÜ" kavramı "EİS"nin en önemli unsurlarından birisidir. Stoksuz, sipariş üzerine ve o anda yapılan üretim anlamına gelmektedir. Öncülüğünü Japonlar yapmıştır. Düşünce 1940'lı yıllarda Toyota'nın başkanlığını yapmış olan Taichi Ohno tarafından ortaya atılmış, 1970'lerin bunalım yıllarından başlayarak da geniş uygulama alanı bulmuştur. (Emre, A. 1995: 2) Üretim sürecinin, kullanılabilir parçaların gereksinim duyulduğu anda elde edileceği tarzda yeniden düzenlenmesi demektir. Stok azaltılması "TZÜ"in yararlarından birisidir, ancak en önemli yararı değildir. "TZÜ " kalite defektlerinin %60; üretim zamanının %90; sermaye harcamalarının %30 oranında azaltılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle "EİS" uygulaması (ya da "internal esneklik") "TZÜ"i sağlamaya yöneliktir.

"TZÜ" imalat sürecini, hammadde stoğunu azaltacak ve minimum miktarda ürün elde edecek tarzda kontrol etmektedir. Amaç en az düzeyde materyalin, gerektiği zamanda işyerine ulaşmasıdır. Bu amaca ulaşabilmek için üretimin çeşitli yönlerinin birlikte etkin biçimde çalışması gerekmektedir. Bu anlamda, üretimin master planı, kapasite ve materyal planlaması, satın alma, işlik planlaması, imalat mühendisliği birlikte değiştirilmesi gereken bir kaç boyuttur. Yığınsal (kütlesel) üretimde büyük miktarda mal, büyük bir piyasa için üretilmektedir ve bu Fordizm'in tarzıdır. Bu sistem bir "itme (push)" sistemi olarak tanımlanmaktadır. "TZÜ" ise bir "çekme" sistemidir ve gerektiğinde, gerektiği kadar üretimdir. Her parça, fabrika içinde, bir sonraki istasyondan istendiğinde ve istendiği miktarda üretilir. Bu ne-

denle "kanban (istek) sistemi" olarak da adlandırılmaktadır. "Kanban sistemi"nde istek gelmeden üretim yapılmaz. Bu nedenle sistem en az Ford'un sistemi kadar "devrimci" olarak nitelenmektedir. (Luggen, W.W. 1991: 145)

"İtme" ve "çekme sistemleri" arasında şu farklar bulunmaktadır: 1) Temel farklılık "çekme sistemi"nin üretimi mevcut talebe göre yönlendirmesi, "itme sistemi"nin ise üretimi gelecekteki tahmin edilen talebe göre gerçekleştirmesidir. 2) "Çekme sistemi"nde talepteki değişiklikler bir önceki aşamaya artarak yansıdığı halde, "itme sistemleri"nde talep doğrultusunda sistem değişikliği olanaklı olmadığından stok birikimi ortaya çıkmaktadır. Yani "itme sistemi" stoğa üretim yapan bir sistemdir. Bu ise çeşitli maliyet kalemlerinin kabarmasına neden olmaktadır. 3) "İtme sistemleri"nde hatalı ürünler dikkate alınarak özel bir emniyet stoku oluşturulmaktadır. "Çekme sistemi" ise hatayı olduğu yerde tespit edebilmektedir. 4) "Çekme sistemi"nde üretim kontrolu her birime desantralize edilmiştir. Ancak bütün prosesler arasında çok hızlı bir bilgi akışı vardır. "İtme sistemi"nde ise üretim kontrolu bir merkezden yapılmaktadır ve merkezi üretim planlama kontrol birimi ile her proses arasında ayrı ve diğerlerinden haberdar olmayan bir bilgi alış verişi olmaktadır. Bu üretimi yavaşlatmakta, hataları artırmaktadır. Bu nedenle "çekme sistemleri"nde "TZÜ" ile sıfır hata en önemli nitelikler olmaktadır. (Emre, A. 1995: 5)

"TZÜ"; üretimin kotrolunda, satın almada, kalite kontrolunda, imalat mühendisliğinde, satışta, imalatta, muhasebede yarar sağlamaktadır. Bu nedenle "EİS"nin gerçekleştirilmesi "TZÜ" olmadan olanaksız görülmektedir.

"TZÜ"de şu dört adımın geliştirilmesi teknik bir zorunluluktur: 1) Materyal akışının geliştirilmesi: Hammaddeler, satın alınan bütün bileşenler, aletler, iş sürecindeki parçalar, bitmiş ürünler; bunların tümü materyal olarak bilinmektedir. Bütün materyallerin bir akışı vardır ve bu akışın hızını, hızı en yavaş olan aşama belirlemektedir. Akan materyal nakledilmekte, işlenmekte ve yine nakledilmektedir. Bu süreçte en fazla oranda bekleme şu aşamalarda olmaktadır ve bunların azaltılması temel hedeftir: a) Stok için bitmiş parçaların beklemesi, b) sonraki istasyon için ara parçaların beklemesi, c) şu anki istasyonda işlem için parçaların beklemesi, d) planlama ve programa, sistemin kurulması için söz konusu olan bekleme. (Luggen, W.W. 1991)

"TZÜ" içinde materyal akışının geliştirilmesini "kanban sistemi" sağlamaktadır. Bu sistem bir işletmenin her prosesinde ve aynı zamanda işletmeler arasında, gerekli zamanda, gerekli miktarda, gerekli ürünlerin üretimini uyumlu olarak kontrol eden bilgi sistemidir. Bilgi akışı dizge içinde bir sonraki prosesin bir öncekinden isteklerini dile getiren kartlar aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu kartlarda bir sonraki proses, bir öncekine istediği parçanın adını, tanımını, sayısını, kullanıldığı yeri, içine yerleştirileceği kutunun kod numarasını ve teslim edileceği istasyonun yerini bildirmektedir.

Bu sistemin kuralları şu şekildedir: 1) Sonraki proses öncekinden gerekli zamanda, gerekli miktarlarda, gerekli ürünleri çekmelidir. 2) Önceki proses, sonraki tarafından istenen miktarda ürün üretmelidir. 3) Hatalı ürün asla bir sonraki aşamaya iletilmemelidir. 4) "Kanban" sayısı minimize edilmelidir. Böylece "kanbanlar ile gereksiz zaman kayıplarına neden olunmamalıdır. (Emre, A. 1995: 19; Acar, N. 1995: 15-19)

2) Programlamanın, sistemin kurulmasının kısaltılması: Geleneksel firmalar sistemin kurulması için gereken zamanın neden olduğu kayıplardan kaçınmak bakımından çok miktarda üretim yapmaktadır. Ancak bu stoğu artırmakta ve piyasa gereksinimlerine yanıt becerisini azaltmaktadır. Bu nedenle programlama zamanının kısaltılması "TZÜ" için en önemli hedeflerden birisidir. Bu da bilgisayar yazılım sistemlerinin gelişmesi ile olanaklı olabilmiştir. (Luggen, W.W. 1991: 151)

3) "Grup teknolojisi": Parçaların benzer geometrik veya operasyonel özelliklerine göre aileler şeklinde sınıflandırılmaları ve sonra da ailelere uygun seçilen makine gruplarında üretilmeleridir. Bir parça ailesinin tamamen işlenmesini sağlayacak gerekli bütün tesis bir makine grubu olarak biraraya getirilmektedir. Buna "hücresel imalat (cellular manufacturing)" da denilmektedir.

Buradaki asıl amaç malzeme akış sisteminin basitleştirilmesi, bekleme ve hazırlık zamanlarının azaltılmasıdır. Aynı zamanda üretim sırasında işçilere de kolaylık sağlamaktadır. Üretim sisteminde her hücre için genellikle makinelerin "U" şeklinde dizilimi tercih edilmektedir. "U" tipi hücre içinde işçiler her makinenin işiyle ilgilenmek durumundadır. Bunun işteki monotonluğu azaltıcı bir etken olduğu bildirilmektedir. (Bratton, J. 1992: 23-26; Emre, A. 1995: 24-25)

"TZÜ" sistemini uygulayan Toyota'da Fordist sistemin hareketli

bant sistemi mantığı iyice rafine edilmiş ve hücre üretimi bu amaçla geliştirilmiştir. Buna göre makine grubunun her çevrim zamanı içinde bir birim bitmiş ürün üretilmekte ve hat üzerindeki her istasyonda bir birim yarı mamül tamamlanmış olmaktadır. Bu hatlarda çevrim zamanı; eşitlenmiş işlem ve iletim zamanlarının toplamı olarak belirlenmektedir. Buna "tek birimlik üretim ve iletim" denilmektedir.

Sistemde çok işlevli işçi çok sayıda süreci denetlemektedir. Tezgahların yerleşimi de buna uygun olmak zorundadır. Örneğin Toyota'da dişli imalat bölümünde bir işçinin 16 tezgahı aynı anda çalıştırmasını sağlayacak bir düzenleme yapılmıştır. Çok işlevli işçi, aynı anda, 16 tezgahta üretimlerinin farklı aşamalarında bulunan 16 ayrı parçanın üretimiyle sırayla ilgilenmekte ve bu işlemlerin tümünü belli bir süre içinde tamamlamaktadır. Böylece her bir dişli 16 tezgah boyunca sırayla akarak, sonuncusundan sonra bir sonraki istasyona ("hücreye") nakledilmektedir. (Acar, N. 1995: 53-57)

Ancak "grup teknolojisi", yalnızca makinelerin basit biçimde hücreler şeklinde düzenlenmesi değildir. Ek olarak üretkenliğin artırılması için genel kavramların, ilkelerin, amaçların ve teknolojinin organize edilmesini (gruplandırılmasını) de anlatır. Yeni bir hedefe yönelik disiplini dile getirir. (Luggen, W.W. 1991: 157-166)

4) "Toplam üretken bakım (total productive maintenance)":

"TZÜ", üretimin talepteki değişikliklere uyumlandırılmasını sağlamaktadır. Buna Toyota'da "üretim dengeleme (production smooting)" denilmektedir. Üretimin dengelenebilmesi için, üretim hattının tek bir üründen yüksek miktarda üretilecek şekilde değil; aynı gün içinde çeşitli ürün tiplerinden az miktarlarda üretilecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Bu ise ancak "esnek" teknoloji kullanımı ve uygun planlama çalışmaları ile olanaklı olabilir. Üretim planlaması aylık ve günlük olarak gerçekleştirilmektedir. Yani "TZÜ" ayrıntılı bir üretim planlamasına dayanmaktadır.

Bu sistemde talepteki kısa dönemli artışlar fazla mesai ile karşılanmaktadır. Bu amaçla daha çok vardiyalar arasındaki boş zamanların kullanılması yoluna gidilmektedir. Bu şekilde kapasitede %38'lik bir artış sağlanabilmektedir. Talebin azalması durumunda ise imalat süreçlerinde bir işçinin kullandığı makine sayısı artırılarak geçici işçiler çıkarılmaktadır. "Grup teknolojisi" uygulaması buna rahatlıkla olanak sağlamaktadır. Yine de boş kalan işçi olması durumunda bu enerjinin mutlaka değerlendirilmesi gerekmektedir. Toyota'da bu du-

rumlarda stok için üretim yapılması yerine şu tür uygulamalar yapılmaktadır: İşçilerin başka hatlara transfer edilmesi, kalite kontrol çemberleri toplantılarının düzenlenmesi, üretime hazırlık işlemlerinin basitleştirilmesi çalışmalarının yürütülmesi, makinelerin bakım ve onarım işlerinin yürütülmesi, imalatı kolaylaştırıcı aparatların geliştirilmesi, tesislerdeki arızaların giderilmesi, daha önceden fason olarak yaptırılan parçaların üretilmesi yoluna gidilmesi. Amaç minimum işçiyle talebi karşılayacak düzenlemelerin gerçekleştirilmesidir. (Acar, N. 1995: 43-52) Böylece Toyota bugün için "esnek imalat"ın ve "internal esnekliğin" en bilinen örneği durumundadır. Bilgisayar teknolojisi, bu teknolojinin yeniden dizaynı ve emekgücünün çok işlevlileştirilmesi ("esnekleştirilmesi") Toyota'nın temel stratejileridir.

VI.c.) "Kalite yönetimi"

"TZÜ"in önemli bir hedefi de kalitenin artırılmasıdır. "TZÜ"deki temel kalite ilkeleri şunlardır. 1) Herkesin kalite konusunda eğitilmesi, 2) sıfır hata yönünde iyileştirme sağlanması ve hataların görünebilir kılınması, 3) her işçinin kaliteden sorumlu tutularak, kalitenin kaynağında geliştirilmesi, 4) her işçinin kendi işinden sorumlu tutulması, 5) makinelerin bakımından işçilerin sorumlu kılınması, 6) ekip çalışmasının ve işçi katılımının sağlanması, 7) işçilerin çok yönlü işlevsellikte eğitilmesi, 8) ürün dizaynının basitleştirilmesi, 9) "toplam kalite kontrolu (TKK)"nun geliştirilmesi. (Luggen, W.W. 1991: 145- 154)

"TKK" Japonya'da bağımsız kontrol elemanları ve istatistiksel örnekleme metodları ile başlatılmıştır. Bu aşamadaki kontrol anlayışı, seçilen bitmiş örneklerin en baştaki standartlara uygun olup olmadığının test edilmesi biçiminde gelişmiştir. "Kalite yönetimi" daha sonradan, hataların, tam üretim sırasında ve işi yapan kişiler tarafından tespit edilerek hatalı parçaların ayıklanması ve hatanın bir daha yinelenmeyecek şekilde üretimin yeniden düzenlenmesi biçimine doğru gelişmiştir. Bugün ABD ve Avrupa firmalarında kontrol elemanlarının oranı %10 civarında iken bu oran Japonya'da %1'in altındadır.

Kalite kontrol elemanlarının azaltılmasının nedeni hem işgücü sayısının azaltılması, hem böyle bir sistemde hataların üretim bitmeden üretenlerce saptanabilmesi, hem de hata saptanıp hatanın yapıldığı aşamaya bildirilene kadar geçen süre içinde hatalı üretimin devam etmesinin getirdiği kayıpların ortadan kaldırılabilmesidir.

Japonya'da Toyota hatanın tespit edildiği anda üretim hattının dur-

durulması şeklinde işleyen ve Jıdoka adı verilen bir kalite kontrol tekniği kullanmaktadır. Hat, ya bizzat çalışanın kararı ile ya da bilgisayarlarla durdurulmaktadır. Böylece "TKK" teknik bir uygulama olmanın ötesinde bir felsefe boyutuna gelmiş durumdadır. Felsefenin en temel ilkesi, hataların bulunması değil, hataların önlenmesidir. Sonuçta en önemli hedef maliyetlerin azaltılması ve kalitenin artırılması yoluyla piyasada rekabet gücü kazanılmasıdır. (Emre, A. 1995: 27-30)

Bütün bunlardan sonra "esnek üretim" düzenlemelerinin getirdiği somut değişiklikler şu şekilde özetlenebilir: 1) "Esnek üretim sistemleri" üretimde bilgisayarların geniş kullanımına ve üretimin bilgisayarlarla kontroluna dayanmaktadır. 2) "Esnek üretim"de üretim sistemi (Fordist lineer düzenlemenin tersine) "hücresel" tarzda düzenlenmiştir. "Hücresel" düzenlenişte, makinelerin birbirlerine işlevsel ve biçimsel yakınlığı esastır. 3) "Hücresel" düzenleniş bekleme ve nakil sürelerindeki kayıp zamanı minimize etmekte, üretimin sürekliliğini sağlamaktadır. 4) "Hücresel" diziliş, aslında Fordizm'in ilkesi olan süreklilik ilkesinin daha ileri düzeyde uygulanmasına olanak sağlamıştır. 5) "Hücresel" düzenlenmiş pek çok makineden oluşan bir sistemin tek bir işçi tarafından bile kullanımı olanaklı olabilmektedir. 6) Bu gelişmenin iki tür etkisi vardır: a) Emek gücünden tasarruf yoluyla maliyetlerin azaltılması. b) Emek gücünde Fordist çizgisel düzenlemeye ve mekana sıkı bağımlılığa karşı gelişen tepkinin azalabileceği umudu. Çünkü hücresel dizilişte işçi birbirinden farklı makinelerle ilgilenmektedir, bunun işteki monotonluğu azaltacağı ve daha yüksek düzeyde bir entelektüel faaliyeti gerektireceği düşünülmektedir.

"Esnek üretim" sistemlerinin emek gücünde çok ciddi değişiklikler oluşturduğu öne sürülmektedir. Öyle ki "esnek üretim"in "esnek emekgücü", Fordist üretimin kütlesel işçisinden özlü biçimde farklıdır. Farklılığı yaratan "esnek üretim" sisteminin yapısal özellikleridir. Bundan sonraki bölümde emek gücünde meydana geldiği ileri sürülen bu değişiklikler incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EMEK GÜCÜNDEKİ DEĞİŞİKLİK

"Postkapitalist" tezlerin saptadığı en önemli değişiklik alanlarından birisi de emekgücünün kendisidir. Ancak bunun tersi de doğrudur. Yani, gerek emeğin gerekse üretim araçlarının yeni düzenleniş biçimleri de emekgücünün niteliğinde yapısal değişiklikleri koşullamaktadır.

Söz konusu değişiklik hem emek gücünün niteliklerinde, onun entelektüel kapasitesinde; hem emek gücünün meslek ve üretim sektörlerine göre dağılımında; hem de yaş ve cins yapısındadır. Bunlardan ilki en önemli olanıdır ve buradan hareket eden "postkapitalist" tezler yeni bir insan tipinin ortaya çıktığını ve giderek de toplumsal/sınıfsal güç ilişkilerindeki özelliklerin tamamen değişmekte olduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan sürecin bu yönü aynı zamanda üzerinde en fazla oranda tartlışılmakta olan yöndür ve bu tartışmaların bir kısmı bu kitabın daha sonraki bölümlerine bırakılacaktır.

I.) "Esnek uzmanlaşma"

Piore ve Sabel Avrupa ve Amerika'da en az Bell'in çalışması kadar etkili olan İkinci Endüstriyel Bölünme adlı kitaplarında emek gücünün niteliğinde meydana geldiğini düşündükleri değişikliği "esnek uzmanlaşma (flexible specialization)" olarak tanımlamışlardır. Aslında Piore ve Sabel'e göre "esnek uzmanlaşma"; toplumsal yapının çok daha geniş bir çerçevesi içinde meydana gelen, çok daha kapsamlı değişiklikleri anlatmakta ise de, en önemli unsurlarından birisi emek gücündeki değişikliktir. Hatta kimi kez kitaplarında bu kavramı doğrudan emek gücünün daha nitelikli durumunu anlatmak için kullanmışlardır.

Piore ve Sabel'e göre üretimin bilgisayarlaşması, genel bir düz-

lemde üretenin ve daha özel bir düzlemde de onu kullananın kapasitesini genişletmekte ve makineyi yeniden, kullananın emrine vererek, onun uzantısı durumuna sokmaktadır. (Piore, M.J., Sabel, C.F. 1984: 261) Böylece bilgisayarlı üretim döneminde ("ikinci endüstriyel aşama"da) Taylorist-Fordist emek ve teknoloji örgütlenmesinin ortaya çıkardığı emeğin makineye (emek aracına) tabiyet durumu tamamen değişmiştir. Artık, emekgücü makinenin kullandığı, parçalanmış, kendi emeği ve emek aracı üzerindeki kontrolunu yitirmiş emekgücü değildir. Tam tersine makine insanın kontroluna girmekte, böylece insanın yaratıcılığı, fiziksel ve entelektüel kapasiteleri gelişmektedir. Bu nedenle Piore ve Sabel bu süreci Taylorist işbölümünden pre Tayloristik formlara göre bir üst düzeydeki bir zanaatçılığa geçiş olarak tanımlamışlardır. Zanaatçılık döneminde gözlenen kafa ve kol emeklerinin bütünleşmiş yapısının ve üretimin bütünlüklü niteliğinin bilgisayarlı üretimle birlikte yeniden ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bu tutumlarıyla Piore ve Sabel, insani emeğin yaratıcılığının geliştirilmesi ve yabancılaşmanın aşılması bağlamlarında bilgisayar teknolojisine ve yeni emek düzenlemelerine karşı son derece iyimser bir yaklaşıma sahiptirler. Bu yaklaşımları, onları, ne türden olursa olsun teknolojinin insan emeğini egemen sınıfın emrine sokmak için basitleştirdiğini düşünen Braverman'ın tam aksi bir konuma yerleştirmektedir.

Makine ile emek gücünün ilişkisi bakımından aynı bağlantıya Hage ve Powers'ta da rastlanmaktadır. Onlar da Piore ve Sabel gibi "postendüstriyel" otomasyonun endüstriyel düzeni parçaladığını belirtmişlerdir. Bunun nedeni makinelerin rutin işleri üstlenmeleridir. İnsana kalan işlerin çoğu "mental iş"lerdir. Bunlar; araştırma çalışmaları, kompleks global sorunların çözümü (asit yağmuru, ozon deliği gibi), bireylere müdahale (sorunlu çocuklara), kamu ilişkileri gibi işlerdir. Büylece iş amaçları zenginleşmiştir. Bugün en önemli iş amaçları enformasyonun elde edilmesi, sorun çözme, yaratıcı fikir üretimi, yeni durumlara yanıt yeteneğinin geliştirilmesidir. Bütün bu gelişmeler bir yandan araştırma geliştirme faaliyetlerini, bir yandan emek gücünün eğitim düzeyini, bir yandan da bilgi yoğun mesleklerin oranını artırmaktadır. Mesleklerin değişen yapısı emek gücünü motive eden en önemli unsurdur. Yaratıcı bilinç kendi potansiyelini geliştirmek için sınırsız olanaklar bulmaktadır. Bu nedenle Hage ve Powers yeni emek gücünü kısaca tam bir "bilim adamı" olarak nitelemişlerdir. (Hage, J., Powers, C.H. 1992: 11, 37-40, 178)

Bell ise yeni emek gücünün en çarpıcı niteliği olarak, onun eskisiyle kıyaslanamayacak derecedeki eğitimli düzeyini göstermektedir. Yeni emek gücünün en fazla oranda yoğunlaştığı meslekler "profesyonel" olarak tanımlanan ve hizmet sektöründe yer alan öğretmenlik, sağlıkçılık ile bilgisayarlı üretimin en dinamik gücü olan teknisyenliktir. Bunların tümü yüksek derecedeki eğitimli nitelikleri ile tanımlanmaktadır. Bu meslekler için, enformasyon, mesleki yaşantının temel kaynağıdır. Hizmet sektöründeki önemli büyüme de bunun kanıtıdır. (Bel, D. 1973: 129-143)

Yeni emek gücünde eğitimin önemine Drucker'de de rastlanmaktadır. O, emekgücü içinde en önemli oranı oluşturan teknisyenleri tanımlayan özelliğin, beceri düzeyi değil; formel bilgiye, herşeyden çok da ek bilgi edinip, öğrenme konusunda yüksek bir kapasiteye sahip olmaları olduğunu belirtmektedir. Teknisyenler hem yüksek düzeyde beceriye, hem de formel bilgiye ve öğrenme kapasitesine sahip durumdadır. Drucker bu yeni emek gücünü "bilgi" ya da "hizmet işçisi" olarak tanımlamaktadır. (Drucker, P. 1994: 108, 124)

Teknisyenler, yöneticiler, çeşitli alanlardaki uzmanlar, profesyoneler "bilgi işçileri"dir. "Bilgi işleri" aynı zamanda yüksek ücretli işlerdir. 1970'li yılların ortalarına kadar yüksek ücretli işler vasıfsız beden işlerinde yoğunlaşmışken; şimdi yüksek ücretli işler "bilgi işleri"dir. (Drucker, P. 1994a: 139)

"Bilgi işçileri" belli bir kuruluşa bağlı kalmak zorunda değildirler. Bunun nedeni onların, bugünün toplumunun temel gücü olan bilgiyi kafalarında taşıyor oluşlarıdır. Bu güç onlara aynı zamanda ekonomik ve sosyal statü kazandırmaktadır. Onlar için önem taşıyan şey (aldıkları para dışında) işyeri donanımının en son teknolojiye uygun olması ve verilen görevin becerilerini ortaya dökmelerini gerektirecek tarzda onları zorlamasıdır. Bu nedenle "bilgi işçisi"nin değer sistemi içinde ticari değerler ikinci plandadır ve hatta onun performansına engel bile olabilir. (Drucker, P. 1993: 94, 185-189)

Toffler ise elle imalatın (manifaktür) yerini "zihinle imalat (mentifaktür)"ın aldığını belirtmektedir. Bu gelişme yeni emek gücünün yetiştirilmesinde eğitimin rolünü öne çıkarmaktadır. Yüksek eğitimli nitelikleri yeni emek gücüne daha fazla oranda pazarlık gücü ve işletmelerin gözünde feda edilemez bir konum kazandırmaktadır. Sanayi işçi sınıfının gürece güçsüzlüğünü yaratan unsurlar "bilgi işçileri" için ortadan kalkmıştır. Bu nedenlerle Toffler yeni emek gücünün oluştur-

duğu toplumsal grubu "cogniterya" olarak tanımlamaktadır. (Toffler, A. 1992: 220-230)

Bütün bu gelişmeler "cogniterya"nın çalışılan kuruma sadakatini de azaltmaktadır. Artık geçerli olan örgüte, kuruluşa karşı sadakat değil; mesleğe, göreve olan sadakattir. Patrona bağlılığın yerini bilgiye ve işe bağlılık almıştır. Bu nedenle bu üstün eğitimli, yetenekli kişiler rahatlıkla oradan oraya gezebilir ve işyerlerini değiştirebilirler. (Toffler, A. 1981a: 129)

Aynı unsurlar nedeniyle, emek gücünün çalışma sırasında mekana bağlılığı da azalmıştır. Özelikle bireysel bilgisayarların gelişimi evin aynı zamanda bir iş ortamı olarak kullanımına da olanak tanımaktadır. Bu gelişme istihdam biçimlerini kökten değiştirmekte; yarı süreli, düzensiz, evde, telekominike işlerin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Tüm bunlar "cogniterya"nın kuruluşlara ve patrona bağımlılığını azaltan; onu özerkleştiren; işe, zamana, mekana yabancılaşmayı kıran; onu toplum karşısında güçlü yapan; aynı zamanda da kolektif davranışlar geliştirilmesini gereksizleştiren gelişmelerdir. Bu nedenle Toffler "üçüncü dalga" toplumlarını "merkezi ev olan" toplumlar olarak tanımlamaktadır. Toffler evin merkezi bir önem kazanmasının topluma istikrar kazandıracağını; sanayi toplumlarının çevreye olan zararlı etkilerinin ortadan kalkacağını; insanların psikolojik durumlarının çevre ve diğer insanlarla daha uyumlu olacağını belirtmektedir. (Toffler, A. 1981: 275-278)

Bell, Piore, Sabel, Toffler, Drucker gibi "postkapitalist" yazarların genel çerçevesini belirledikleri yeni emekgücü "esnek işçi" olarak da tanımlanmaktadır. Bu kavramla, bir yanıyla, Braverman'ın "düşünme" ile "eyleme"nin ayrılması olarak tanımladığı işbölümünün geriye döndürülmesi ve bireysel emekgücü etkinliği içinde zihinsel ve bedensel faaliyetlerin yeniden birleştirilmesi süreci ifade edilmektedir. (Rassool, N. 1993: 229)

Bütün bunların üretimin somut koşullarındaki olanakları ise "grup teknolojisi" ve "hücresel imalat" düzenlemeleri ve bilgi yoğun sektör olan hizmet sektörüdür. Teknolojinin "hücresel" örgütlenişi içinde "esnek" emekgücü; emek gücünün yapmakta olduğu işlerin kapsamının genişletilmesi; emekgücünün çok işlevli/yönlü durumda olması ve her türlü süreçte, her türlü işi yapabilecek şekilde eğitilmiş olması anlamına gelmektedir. Bu durum firmaya talep değişiklikleri sırasında emek gücünden tasarruf sağlama olanağı da vermektedir.

Emek gücünün çok çeşitli işleri yapabilecek tarzda eğitilmesi daha çok iş ortamındaki rotasyonlarla sağlanmaktadır. Bu sistem çerçevesinde her işçi, bulunduğu atölyedeki tüm işleri sırayla dolaşarak öğrenmekte ve giderek de tümünde uzmanlık kazanmaktadır. (Acar, N. 1995: 87-89)

Sonuçta, yeni emekgücünün nitelikleri arasında; çok işlevlilik, eğitimlilik, belli bir yere bağlı olma zorunda kalmama, hiyerarşik düzenlemelerden kurtulma, kafa ve kol emeğini birleştirme, yaratıcılık gibi özellikler sayılmaktadır. "Postkapitalist" tezler bu değişimin ardındaki itici gücü bilgisayar teknolojisi olarak belirlemektedir. Kimi kez bilgisayar teknolojisinin, teknolojik özellikleri nedeniyle, kendisini kullanan emekgücünü çok yönlü ve yaratıcı olmaya yönlendirdiği (Piore ve Sabel); kimi kez de bilgisayarların yineleyici ve monoton işleri üstlenerek emekgücüne yaratıcı iş alanlarını açtığı belirtilmektedir (Hage ve Powers). Emekgücünün yükselen eğitimi ve entelektüel düzeyi hemen tüm "postkapitalist" yazarların ortak gürüşü durumundadır.

II.) Emekgücünde "esneklik" türleri

II.a.) "İşlevsel esneklik"

"Postkapitalist" yazarların kendisine çok önemli misyonlar yükledikleri "esneklik" türü literatürde emekgücü için söz konusu olan esneklik türleri içinde "işlevsel esneklik" olarak anılanıdır.

Emekgücü bağlamındaki "esneklik" Atkinson tarafından dört başlıkta incelenmektedir: "İşlevsel (functional) esneklik", "sayısal (numerical) esneklik", "çalışma zamanı (working time) esnekliği" ve "ücret (pay) esnekliği". (Burrows, R. ve diğ. 1992: 4)

"İşlevsel esneklik" işletmenin kendi emekgücü ile ilgilidir. İşbölümünün ve çalışma organizasyonundaki parçalanmanın tersine döndürülmesini içerir. Amaçların, becerilerin yaygınlaştırılmasıyla; internal hareketliliğin artırılmasıyla başarılabilir. Bu nedenle ekip çalışması, işin genişletilmesi ve zenginleştirilmesi, işteki parçalanmanın azaltılması ve diğer insan kaynağı yönetim teknikleri (eğitim ve performans değerlendirme teknikleri, iletişim programları, kalite çemberleri) uygulanır. Bu yöntemlerin tümü sermaye ve yönetime doğrudan işçiyle temas etme olanağı sağlamakta ve sendikal örgütlenmeyi pek çok konuda devre dışı bırakmaktadır. (Treu, T. 1992: 505-506)

Crook "işlevsel esneklik" için üç element tanımlamaktadır. Bun-

lardan ilki amaçların entegrasyonudur. Bu da iki şekilde sağlanabilir. Amaçlar horizontal düzlemde ya da vertikal düzlemde entegre edilebilir. Horizontal entegrasyonda amaçlar genişler ve işçiler çeşitli amaçlar arasında rotasyona girerler. Vertikal olanda ise daha çok el işleriyle uğraşmakta olan mavi yakalılar politika uygulama ve düşünsel işlere sokulur. İkinci element becerilerin çeşitlendirilmesidir. İşçilerde bu amaçla, kalite kontrol ve bakım işlerini de içerecek şekilde geniş zeminli becerilerin oluşturulması hedeflenir. Üçüncü element ise orta düzey yönetsel işlevlerin işçilerin kendilerine devredilmesi ve bu düzeyde bir ekip sorumluluğunun geliştirilmesidir. (Crook, S. ve diğ. 1992: 191) Böylece "işlevsel esneklik" ile emekgücüne gerek üretim, gerekse yönetim alanlarında, zaten sahip oldukları dışında başka becerilerin de kazandırılması hedeflenmektedir. Bir başka deyişle işçi işlev ve becerileri hem dikine, hem de enine biçimde genişletilmektedir. Bu nedenle "işlevsel esneklik" için en önemli koşullardan birisi eğitim; diğeri ise beceri geliştirmeyi kısa sürede sağlayacak bir teknolojik alt yapının oluşturulmuş olmasıdır. Nitekim bilgisayarlar özellikle yüksek eğitim düzeyinde bir mesleki formasyonun gerekli olmadığı işler için "işlevsel esnekliğin" sağlanmasını geniş ölçüde olanaklı kılmaktadır.

Teknolojik gelişme gerçekleştikçe, "işlevsel esnekliğin" işletme düzeyinde sağlanması başlıca iki boyuttaki düzenlemelerle sağlanmaktadır. Bunlardan ilki, mesleki bileşim ve becerilerin değiştirilmesi; ikincisi de işlerin beceriye ilişkin içeriğinin ve çalışmanın organizasyonunun değiştirilmesidir. Her ikisi de meslek ve iş yapılarının daha becerili, daha çok yönlü kılınmasını hedeflemektedir. Teknolojinin genel etkisi beceri düzeyinin artırılması yönündedir. Örneğin Volvo otomobil fabrikasında, eskiden varolan beş iş kategorisi tek bir kategoride birleştirilmiştir ve bugün, bütün işçilerin bu sonuncu işin uzmanı olması beklentisi hakimdir. Bu durum emekgücüne "esneklik" kazandırmakta ve onların birimler arasındaki rotasyonunu daha olanaklı kılmaktadır. Birimler arasındaki rotasyon ise, daha baştan belirtildiği gibi, "işlevsel esnekliği" geliştirici ve kurumsallaştırıcı bir işlev görmektedir. İkinci "işlevsel esneklik" yöntemi ise çalışma saatlerinin "esnekleştirilmesi" ile sağlanmaktadır. Haftalık çalışma saatlerinin azaltılması bunun örneğidir. Teknolojik gelişme buna fırsat tanımaktadır.

"İşlevsel esnekliğin" en gerekli koşullarından birisi işletme içi or-

tamın iyileştirilmesidir. Bu hem işçilerin kendi aralarındaki, hem de işçilerle yönetim arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini, çatışmasız kılınmasını gerektirmektedir. Çünkü çatışmalı işyeri ortamının bu tür yeni düzenlemeleri aksattığı izlenmektedir. Diğer bir unsur da işçilerin beceri düzeylerini geliştirmeye yönelik eğitim programlarının uygulanmasıdır. Toyota'da bu, mesleki uzmanlaşma ve mesleki farklılıklara bağlı ücret farklılıkları azaltılarak da uyarılmaktadır. Büylece işçilerin çok yönlüleştirilmesi, olabildiğince, mesleksel yapıların birleştirilmesi ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu girişim aynı zamanda işbölümünün belli ölçülerde de olsa inceltilmesi anlamına gelmektedir. (OECD, 1986: 114-121)

Bu tür uygulamaların emekgücü üzerindeki olumlu etkileri şu şekilde sıralanmaktadır: Amacın gerçekleştirilmesi süresinin gevşemesi; işe daha az bağımlılık; etkileşim olanağı; personel, yönetim, denetim ve planlama konularında daha çok sorumluluk; iş doyumunda artış; daha ergonomik iş koşulları; özellikle alt düzey yönetim karşısında daha fazla güç. (Van Houten, D.R. 1987: 501) Bütün bunlar "işlevsel esnekliğin" işletmedeki katı Fordist hiyerarşiyi de "esnekleştiren" yönleri olarak ele alınmaktadır.

II.b.) "Sayısal esneklik"

"Sayısal" ya da "eksternal esneklik" emekgücü sayısının gerektiği/istenildiği gibi değiştirilebilmesi gücü/yeteneği anlamını taşımaktadır. Bu, bir başka deyişle işe alma ve işten çıkarmalarda sermayeye tanınan serbestinin artması demektir.

Avrupa ülkelerinde işe alma ve işten çıkarmalar sıkı biçimde yasalarla düzenlenmiş olduğundan, bugün bu yasalar "sayısal esnekliğin" önünde bir engel olarak görülmekte ve çağdaş yönetim anlayışıyla uyuşmadıkları belirtilmektedir. Dolayısıyla "sayısal esneklik" istihdam politikaları konusunda sermayeyi bağlayıcı durumdaki hukukun gevşetilmesi ve sermayeye istihdam hacmini belirlemede daha fazla (hatta giderek tam) serbesti verilmesini ifade etmektedir.

Daha önceden de görüldüğü gibi hem Drucker, hem de Toffler teknolojik gelişme ile emekgücünün belli bir yere bağımlılığını gerekli kılan koşulların ortadan kalktığını belirtmişlerdir. Bu aynı zamanda, bir yönüyle "sayısal esnekliğin" gelişimine işaret eden bir olgudur. Ancak bütün bu kendiliğinden gelişen "sayısal esneklik" savlarının ötesinde, "sayısal esneklik" için yeni hukuki düzenlemeler getirilme-

si, klasik sosyal devlet formunda önemli bir kırılmayı tanımlamaktadır. Bu nedenle "sayısal esneklik" konusu emeğin sendikal ve siyasal tepkilerini üzerinde toplayan bir alandır.

Değişik tipte istihdam sözleşmelerinin uygulanması Avrupa'da son 15 yıl içinde emek alanındaki en önemli gelişme olmuştur ve bu gelişme emek piyasalarının "esnekleştirilmesi"nde öncü rol oynamıştır. 1970'lerin ortalarına kadar Avrupa Topluluğu (AT) ülkelerinde istihdam biçimlerini düzenleyen temel yasal araç "tam süre çalışma" idi. Son yıllarda durum değişmektedir. Bu nedenle bunlara "atipik", hatta "istikrarsız" istihdam biçimleri denilmektedir. "Atipik" istihdam biçimlerinin yaygınlaşması "periferal emek gücünü" artırmaktadır. (Treu, T. 1992: 498-503; Crook, S. ve diğ. 1992:188) Hal ve Parker "sayısal esnekliğin", istihdam biçimleriyle bağlantılı olarak üç tip işçi kategorisi yarattığını belirtmişlerdir. Bunlar 1) merkezde yer alan; profesyoneller, teknisyenler ve organizasyonel işlerde görevli olan yöneticiler, 2) asli olmayan işler için zaman zaman sözleşmeli olarak çalıştırılan uzmanlar ve 3) yarı süreli ve geçici olarak çalıştırılan ve düşük becerili olan perifer işçiler. (Hal, D.T., Parker, V.A. 1993: 15) Böylece "sayısal esneklik" emeğin bir başka parametre ekseninde bölünmesine de yol açmaktadır.

"Sayısal esneklik" de "internal" ve "eksternal" olarak ayrılmaktadır. "İnternal sayısal esneklik" işçi sayısı ile oynamadan, çalışma saatlerinin değiştirilerek emeğin kalite ve zamanlamasının yeniden düzenlenmesidir. "Eksternal sayısal esneklik" ise işçi sayısının değiştirilmesidir. Her ikisinde de toplam çalışılan gün/saat sayısında değişiklik olmaktadır. Değişiklik talebe ve piyasa koşullarına göre yapılmaktadır. Özellikle "eksternal sayısal esneklik" uygulamasının sermayeye üretim ve piyasa taleplerine hızla yanıt verme olanağı sağladığı, bu yolla risklerin işçiler üzerine transfer edildiği, maliyetlerin düşürüldüğü belirtilmektedir. (Anderson, G. ve diğ. 1994: 496)

Görüldüğü gibi "sayısal esneklik" doğrudan doğruya iş güvenliği kavramı ile ilintilidir ve "sayısal esneklik" uygulamaları iş güvenliği düzenlemelerini tehdit edici bir işlev görmektedir. Bu nedenle OECD "sayısal esnekliğin" az sayıda güvenceli işçiler ile yüksek sayıda güvencesiz işçilerden oluşan ikili bir emek piyasasına yol açtığını saptamaktadır.

Avrupa'da iş güvenliği anlayışı son üç dekad içinde önemli üç aşamadan geçmiştir. İlk aşama 1960'larda emek gücünün hem nicelik,

hem nitelik olarak daha kısıtlı olduğu yıllara rastlamaktadır. Bu durum istihdama süreklilik kazandırmış ve işgüvencesinde görece bir düzenlilik sağlamıştır. İkinci aşama 1970'lerin ortalarında başgösteren bunalım ile başlamıştır. Bu bir geçiş aşamasıdır. Bu dönemde işçinin rızası olmadan bireysel işten çıkarmalar ve sendikanın onayı olmadan da toplu işten çıkarmalar yasaklanmıştır. Ancak öte yandan da yarı süreli, sözleşmeli çalışma yöntemleri de yine bu dönemde yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştır. Üçüncü dönem ise 1980'lerde ortaya çıkan dönemdir. Bireysel işten çıkarmalar konusunda bütün ülkelerde mevcut yasal çerçevede gevşetmelere gidilmiştir. Bu gevşemeler öncelikle küçük firmalarda gerçekleştirilmiştir. Sözleşmeli ve yarı süreli çalışma biçimleri yaygınlaşmış ve bu tür istihdam biçimlerinde iş güvencesi ölçütü aranmaz olmuştur. Hükümetler yarı ve tam süreli çalışanların istihdam güvencelerini eşitlemek yoluna giderek düzensiz/"esnek" istihdam biçimlerini özendirmişlerdir. Böylece "sayısal esnekliğin", giderek bir hükümet politikası olarak desteklendiği görülmektedir. (OECD, 1986: 90-114)

Bugün yine aynı çerçeveden olmak üzere "yarı süreli çalışma", "gece çalışması" gibi istihdam biçimlerinin önündeki yasal sınırlamalar kaldırılmaktadır. Kadın işçilerin zorunlu dinlenme sürelerini düzenleyen sınırlamalar gevşetilmektedir. Fazla çalışma için ödeme zorunluluğu getiren yasalar değiştirilmektedir. (Treu, T. 1992: 504-505)

"Sayısal esneklik" konusunda en çok üzerinde durulan konulardan birisi de değişik bir istihdam biçimi olarak "ev çalışması"ndaki artıştır. ABD için "ev çalışması"yla ilgili veriler 1991 yılında ülke düzeyinde gerçekleştirilen bir nüfus taramasına dayanmaktadır. Taramanın sonuçlarına göre ABD'de tarım dışı yaklaşık 20 milyon insan bir biçimde "ev çalışması" gerçekleştirmektedir ve toplam emekgücünün %18.3'ünü oluşturmaktadır. Bu sayılar daha önceden 1985 yılında yapılan taramanın sonuçlarına göre üç milyonluk bir artışa işaret etmektedir.

20 milyonun yaklaşık %60'ı ofisteki işini evine getirerek yapan ve bu iş için ayrıca bir ücret almayanlardır. Evde çalışanların %10'u evde yaptıkları iş için ayrıca ücret almaktadır. Ancak yarısı haftada sekiz saat ya da daha fazla süreli olarak evde çalışmaktadır. Haftada 35 saat ve üzerinde bir süre evde çalışanların oranı ise yalnızca %5'tir. Evde çalışanların %23'ü annedir. Evli erkekler içinde çocuk sahibi olanların evde çalışmayı daha fazla oranda tercih ettikleri görülmek-

tedir. Beyazlarda evde çalışma oranı siyahlara göre üç kat daha fazladır. Mesleki grup olarak ticaretle uğraşanlar % 6 oranı ile ilk sıradadır. Onları %5 ile yöneticiler izlemektedir. Mavi yakalılardaki oran ise %3'tür. Genel olarak hizmet sektörü çalışanları içinde evde çalışma daha yüksek orandadır (%54). Sonuçta tam süreli evde çalışmanın halen toplam emekgücü içinde pek önemli bir paya sahip olmadığı, ancak giderek artan bir oranı oluşturduğu izlenmektedir. (Deming, W.G. 1994)

Anderson ve arkadaşları Avustralya'da işyerlerinin son yıllarda giderek artan oranlarda "ev çalışması"nı kullandıklarını belirtmektedirler. Buna göre Avustralya'da "ev çalışması"nı kullanan işyerlerinin oranı %12'dir. Bunun %80'i "yarı süreli çalışma" biçimindedir. "Ev çalışanları"nın %87'si kadındır. "Yarı süreli" çalışan "ev çalışanları"nın %92'sini kadınlar oluşturmaktadır. "Ev çalışması" özellikle zanaatkarlık türü meslek gruplarında, sektör olarak da inşaat ve imalat sektörlerinde yoğunlaşmaktadır. (Anderson, G. ve diğ. 1994: 514)

"Yarı süreli çalışma" için de aynı şekilde artış söz konusudur. İngiltere'de 1985 yılında yapılan bir araştırma, yarı süreli işçilerin sayısında 1981-85 arasındaki dönemde %16'lık bir artış olduğunu ve yarı süreli çalışanların 8.1 milyona yükseldiğini göstermektedir. Bunun tam tersine tam süre çalışanların sayısı %6 azalmış ve 15.6 milyon olmuştur. Böylece aynı yıl için İngiltere'de emek gücünün 1/3'ünün "esnek" nitelikte olduğu tespit edilmektedir. Yarı süreli çalışanların çoğunluğu kadındır. (Pahl, R.E. 1988)

OECD tarafından 1986 yılında yayınlanan raporda 1973-83 yılları arasında, "tam" ve "yarı süreli çalışma"nın yıllık artış hızı ülkelere göre incelenmiştir. Bu raporda bütün dönemler için "yarı süreli çalışma"nın yılık artış hızının, "tam süre çalışma"dan daha yüksek olduğu gürülmektedir. Hatta 1981-83 dönemi için incelenen ülkelerin çoğunda "tam süre çalışma"da azalış ortaya çıkarken, "yarı süreli çalışma" (eski hızını yitirse de) artmaya devam etmektedir. (Bkz. T. 3)

Tablo 3: Tam ve yarı süreli çalışmanın, 1973-83 döneminde ülkelere göre ortalama yılık artış hızı. (%)

	1973-75		1975-79		1979-81		1981-83	
	Tam Süre	Yarı Süre	Tam Süre	Yarı Süre	Tam Süre	Yarı Süre	Tam Süre	Yarı Süre
Avustralya	0.4	7.5	0.8	6.6	2.2	4.3	-1.3	2.6
Avusturya	1.8	8.0	1.5	3.2	1.0	1.3	1.2	5.6
Belçika	0.0	13.4	-0.4	5.3	-1.0	2.3	-2.5	10.6
Kanada	-	-	2.3	7.1	2.3	6.9	-2.3	5.4
Danimarka	-	-	1.7	4.0	-2.1	0.6	-0.4	-0.4
Finlandiya	-	-	-0.1	-0.2	1.8	7.4	0.0	6.7
Fransa	0.6	8.3	0.4	0.4	-0.2	0.3	-1.2	7.2
Almanya	-2.5	3.2	0.4	0.9	1.2	4.2	-1.5	1.4
İtalya	1.7	-2.4	1.9	-1.1	1.2	-0.8	0.5	-4.8
Japonya	0.7	12.5	1.7.	0.9	1.9	3.9	1.8	4.7
Lüksemburg	2.3	0.0	-0.8	-2.9	-	-	0.9	5.7
Hollanda	-0.3	4.4	0.8	5.4	-	-	-0.5	-2.3
Norveç	-	-	1.0	6.2	1.1	3.5	-0.8	3.5
İsveç	1.7	5.1	-0.9	6.9	-0.1	2.6	-0.2	0.4
İngiltere	-0.9	3.1	1.0	-0.1	-2.6	2.5	-1.9	3.0
ABD	-0.2	3.7	3.7	3.2	0.4	3.0	-0.6	3.9

(OECD, 1986: 113)

II.c.) "Çalışma sürelerindeki esneklik"

"Çalışma sürelerindeki esneklik" de başlangıçta sermayenin inisiyatifiyle gündeme gelmiş ve sendikalarca karşı çıkılmıştır. Ancak özellikle son yıllarda kadın emeğinin ve tersiyer sektörün genişlemesiyle sendikalarla patronlar arasında bir konsensus zemininin doğduğu belirtilmektedir. Sendikalar bir yandan resmi çalışma saatlerinin azaltılması yönünde baskı grubu oluşturmaya çalışırken, bir yandan da bu "esneklik" türünü, normal sürelerde çalışma olanağı olmayan emekgücü kesimleri (ve özellikle de kadınlar ile azınlıklar) için bir avantaj olarak kullanmaya yönelmektedir.

Aslında "esnekliğin" çalışma sürelerinde gerçekleştirilen biçimi ile "sayısal" biçimi önemli oranda çakışmaktadır. Her ikisi de istihdam koşullarının düzensizleştirilmesine ve bu yönde mevcut olan kısıtlamaların yok edilmesine yöneliktir. Bunun ötesinde aşağıda incelenecek olan "ücret esnekliği", düzensiz çalışma koşulları için getirilmiş çeşitli tazminat mekanizmalarının da yok edilmesini hedeflemektedir.

II.d.) "Ücret esnekliği"

"Ücret esnekliği" ücretlerin hem bireysel hem de kurumsal performansa bağlı olarak belirlenmesidir. Bunun sermayenin uluslararası rekabete uyum zorunluluğundan ileri geldiği belirtilmektedir. (Treu, T. 1992: 507-509) Çünkü bugün özellikle ucuz emekgücü kullanan perifer kapitalist ülkelere aktarılan emek yoğun sektörlerde, merkez ülkeler içinde ücretlerin düşürülmesi önemli bir rekabet unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bunun yolu ise özellikle düzensiz istihdam biçimleri için "ücret esnekliği" olmaktadır. Öte yandan sendikal hareketin halen güçlü olduğu düzenli istihdam alanlarında "ücret esnekliği"nin oluşturulması bu ülkeler için pek olanaklı olmamaktadır.

Böylece "postkapitalist" paradigmanın işlevsel, sayısal, çalışma saatlerine ve ücrete ilişkin "esneklik" tanımlamaları yaptığı görülmektedir. Bunların herbirisinin emek örgütlenmesinde yeni stratejiler olarak giderek daha çok kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ancak hem "sayısal", hem de "ücret esneklikleri"nin, "postkapitalist" paradigmanın orijinal ve sol üzerinde yıkıcı etkili temel savlarından olan sınıfsızlaşma, harmoni, birlikte gelişme önermeleriyle oldukça çelişkili bir görüntü çizdiğini de saptamak gerekir. Gerçekten de "sayısal" ve "ücret esnekliği" emek sermaye ilişkilerinde, sermaye lehine tek yanlı bir güç oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bu nokta, "postkapitalist" paradigmanın oldukça zayıf noktalarından birisini oluşturmaktadır.

III.) Emekgücünün ekonomideki konumunun değişimi

Emekgücündeki "esnekleşme"nin çeşitli önemli yansımalarının olduğu belirtilmektedir. Bunlar; emek gücünün sektörlere, mesleklere dağılımındaki değişme ile emek gücünün yaş ve cins durumundaki değişikliklerdir. Bu değişimler "postkapitalist" tezlerde daha kapsamlı değişimlerin teorik öncülleri olarak da kullanılmaktadır.

III.a.) Emekgücünün sektörel dağılımındaki değişiklik

Genel olarak üzerinde görüş birliği olan konu bütün sektörler içinde maddi mal üretimine yönelik sektörlerin oranının azalmasına karşılık, hizmet sektörlerinin oranının artışıdır. Braverman'ın verdiği rakamlara göre, maddi mal üretiminde yer alan emekgücünün oranı 1920 yılında %46.6 iken, 1970 yılında %33'e inmiştir. Aynı düşme tarım sektörü için de geçerlidir. Tarımdaki emek gücünün oranı 1880'de %50 iken, 1970 yılında yalnızca %4 kalmıştır. Bu rakamlar ABD'ye

aittir. Hizmet sektörü içinde en hızlı artış ise yönetsel mesleklerde gözlenmektedir. (Braverman, H. 1974: 240)

Aynı tespit başka yazarlar tarafından da yapılmaktadır. Andersen ve arkadaşları bütün ekonomiyi üç sektöre ayırarak bunların 1960-1980'ler arasında ülkeler bazındaki değişimini incelemişlerdir. İncelenen sektörler endüstriyel dönemin geleneksel sektörleri ile hükümet ve hizmet sektörleridir. Geleneksel sektörü ise ağırlıklı olarak imalat sektörü oluşturmaktadır. Hizmet sektörü "tüketici hizmetleri"ni, "sosyal hizmetleri" ve "iş hizmetleri"ni içermektedir. Kısaca bütün sağlık, eğitim, finans, bankacılık, ticaret, reklam sektörleri bu grupta yer almaktadır. "Hükümet sektörü"nün niçin ayrı bir sektör olarak tanımlandığını anlayabilmek güçtür. Çünkü bilindiği gibi "hükümet" hem Andersen ve arkadaşlarınca "geleneksel" olarak nitelenen endüstriyel sektörde, hem de hizmet sektörlerinde bulunabilmektedir. Ancak ne olursa olsun, burada önemli olan nokta hizmet sektörünün ortaya koyduğu gelişme eğilimlerinin incelenebilmesidir. "Hükümet sektörü"nün toplam içinde her iki dönemde de ve bütün ülkeler için %5 civarında bir pay tutuyor olması, yukarıda anılan belirsiz noktanın analizdeki önemini önemli oranda azaltmaktadır. Ülkelerin her iki dönemdeki verileri tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4: İstihdamın ülkelere ve yıllara göre sektörel dağılımı. (%)

		Geleneksel Ekonomi	Hükümet	Hizmet Ekonomisi
Almanya	1960	81.4	4.9	13.7
	1980'ler	65.3	7.8	26.2
Norveç	1960	79.8	4.0	15.2
	1980'ler	58.0	6.5	35.6
İsveç	1960	76.5	2.9	20.4
	1980'ler	54.2	6.8	39.1
Kanada	1960	69.9	6.4	23.7
	1980'ler	57.2	7.7	35.3
ABD	1960	65.8	5.1	29.4
	1980'ler	51.2	4.8	44.0
İngiltere	1960	68.0	5.6	26.5
	1980'ler	61.5	9.6	29.0

(Andersen, G.E. ve diğ. 1993: 39-40)

Tablodan izlendiği gibi incelenen bütün ülkelerde geleneksel sektörlerin toplam içindeki payı azalırken, hükümet ve hizmet sektörlerinin payı artmıştır. Yine de geleneksel sektör, bütün ülkelerde toplamın %50'sinden fazla bir kısmını oluşturmaktadır. Hatta Almanya ve İngiltere'de bu pay %60 civarındadır. Ancak en son veriler 1980'lere aittir ve eğilimin aynı hızda sürdüğünün kabul edilmesi durumunda hizmet sektörü payının geleneksel sektörünkine eşitlendiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Şüphesiz ki toplam içindeki payların ölçümü sektörlerin istihdam hacimlerinin kendi içlerindeki genişlemesini dikkate almayan bir değerlendirmedir. Böyle bir değerlendirme yapıldığında hizmet sektöründeki büyüme daha çarpıcı biçimde ifade edilebilmektedir. Hizmet sektöründeki büyüme (yine aynı dönem içinde) Almanya'da %90, Norveç'te %256, İsveç'te %58, Kanada'da %150, İngiltere'de %113 olmuştur.

Daha ayrıntılı bir değerlendirme (tüketici, sosyal ve iş hizmetlerinden oluşan) hizmet sektöründeki genişlemenin en fazla oranda sosyal ve iş hizmetlerinde meydana geldiğini göstermektedir. (Andersen, G.E. 1993: 39-40) Lyon ise bugünkü genişlemenin asıl olarak hizmet sektöründe değil, enformasyon sektöründe meydana geldiğini ileri sürmüştür. Hizmet sektöründeki genişleme, esas olarak sağlık hizmetleri çalışanlarının, mekanik tamircilerin ve telefon santrallerindeki çalışanların sayısındaki artmaya bağlı olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Lyon bu süreci, endüstriyel dönemin imalat ağırlıklı yapısını değiştirdiği için, "deendüstriyalizasyon" diye tanımlamaktadır. Böylece ABD'de İkinci Dünya Savaşı öncesinde %20'nin altında olan hizmet sektörü istihdam hacmi, izleyen dönemde %50'nin üzerine çıkmıştır. Bugün ise iki temel olay gerçekleşmektedir: 1) Modern ekonominin yapısının karmaşıklaşmasıyla birlikte yönetici, araştırıcı, bankacı, reklamcı gibi meslek gruplarının sayısı artmaktadır. Bütün bunlar enformasyona gerek duyan aktivitelerdir. 2) Enformasyon yönetimi giderek önem kazanmaktadır ve yeni teknolojiler enformasyon yönetimini dönüştürmektedir. Böylece genel olarak, hem mesleklerin, hem de sektörlerin yapısında emekgücünün beceri düzeyini artıran ve daha fazla enformasyon kullanmayı gerektiren bir gelişme gözlenmektedir.

Bu bağlamda Lyon hizmet sektöründeki genişlemenin bütün hizmet mesleklerinde değil, ancak enformasyona dayalı meslek grupla-

rında gerçekleştiğini belirtmektedir. Böylece Lyon; Andersen ve arkadaşlarının bütün hizmet sektörüne yükledikleri önemi hizmet sektörü içindeki daha dar bir alana; "enformasyon gerektiren aktiviteler" dediği sektörlere yüklemektedir. Yine aynı nedenle de Bell'e de eleştiri yöneltmektedir. Benzer bir eleştiri Jonscher tarafından da yapılmıştır. Bu nedenle "enformasyon toplumu" tezi zaman içinde istihdamın sektörlere göre dağılımını tarım, endüstri ve hizmet sektörleri temelinde değil; tarım, endüstri, hizmet ve bilgi sektörleri yapısı içinde incelemektedir. Böylece hizmet sektörü sonrasında, enformasyon sektörünün geliştiği ve artık toplumsal yapılanmaya bu sektörün damgasını vurduğu inancı dile getirilmektedir. (Lyon, D. 1988: 43-47)

Aynı değerlendirme Dordick ve Wang'de de izlenmektedir. Onlar çağdaş toplumun içinde bulunduğu süreci tanımlayan asıl unsurun enformasyon sektöründeki genişleme olduğunu belirterek, bunu "enformatizasyon" diye tanımlamışlardır.

Ancak bu noktada, konuyu inceleyen yazarlarda enformasyon sektörü içine giren mesleki grupların belirlenmesi konusunda bir karışıklığın bulunduğu izlenmektedir. Ortaya konan oranlardaki farklılıklar kimi kez bu karışıklıktan ileri gelmektedir. Nitekim aynı soruna Dordick ve Wang de işaret etmişler ve şu dört kategoriyi enformasyon emekgücü/sektörü içinde sınıflamışlardır: 1) Profesyonel, teknik ve ilgili meslekler, 2) yönetici, teknik ve diğer ilgili meslekler, 3) memurlar ve bununla ilgili meslekler, 4) satış elemanları. (Dordick, H.S., Wang, G. 1993: 92)

Görüldüğü gibi buradaki sınıflama, Lyon'unkine göre daha geniş kapsamlıdır ve diğerlerinin hizmet sektörü içinde tanımladıkları çoğu meslek grubu enformasyon sektörü içinde tanımlanmaktadır. Bunun nedeni Dordick ve Wang'in, enformasyon kullanımındaki artışa bağlı olarak, aslında hizmet sektörü içinde yer alan kimi meslekleri enformasyon sektörü içine kaydırmalarıdır. Böylece profesyonel meslek gruplarının yanısıra, bilgisayarın yaygın olarak kullanıldığı bütün sektörler (kullanılan enformasyonun kalite ve yaratıcılık düzeylerine bakılmaksızın) enformasyon sektörü içinde ele alınmaktadır.

Böyle bir sınıflama içinde Dordick ve Wang enformasyon sektörünün bütün endüstrileşmiş ülkelerde, 1980'deki %40 düzeyinden 1990'larda %50 düzeyine yükseldiğini belirtmektedirler. Orandaki %10'luk artışa karşın, toplam emekgücündeki artış oranı %6'dır. Bir başka deyişle enformasyon emekgücü, toplam emekgücünden daha

hızlı bir artış göstermiştir. Daha düşük gelirli ülkelerde enformasyon emek gücünün oranı daha düşüktür. Örneğin Venezuela, Tayvan, Kore'de %35, Tayland'da %18 civarındadır. Az gelirli ülkelerde ise daha da düşüktür. Ancak endüstrileşmiş ülkelerdeki oranlar genel eğilimin yönünü belirlemektedir.

Benzer eğilim enformasyon sektörünün toplam ulusal gelire katkısı bakımından da geçerlidir. Yüksek gelirli endüstrileşmiş ülkelerde 1980'de bu oran %43 iken, 1988'de %65'e yükselmiştir. Aynı artış eğilimi orta gelirli ülkelerde de varken, düşük gelirlilerde böyle bir ilişki gözlenememektedir. (Dordick, H.S., Wang, G. 1993:87-92)

Kumar'ın yaklaşımı ise bütün yukarıdakilerden biraz daha farklıdır. Kumar hizmet sektörünü "tersiyer" olarak tanımlamıştır. Kumar'a göre hizmet sektöründeki gelişme aslında daha 1750 yılında imalat sektörüyle birlikte başlamıştır. 1750-1850 arasındaki dönemde imalat ve hizmet sektörleri birlikte tarım aleyhine gelişme göstermişler ve bu eğilim hemen hemen 1971 yılına kadar sürmüştür. Aslında, ABD'de imalat sektörü istihdam hacminde bu yüzyılın başından beri ciddi bir azalma olmamıştır. Bu nedenle Kumar, hizmet sektöründe 1960'lardan itibaren ortaya çıkan ciddi gelişmenin, imalat sektörüne karşı değil, tarım sektörüne karşı olduğunu belirtmektedir. (Kumar, K. 1991: 200-205) Ancak ne olursa olsun, sonuçta Kumar da hizmet sektöründeki genişlemeyi kabul etmektedir.

Clement ve Myles ise tarım dışında yer alan emek gücünün sektörlere göre dağılımını incelerlerken; iki kategori belirlemişlerdir. Bunlar endüstriyel ve "postendüstriyel" sektörlerdir. Endüstriyel sektör maddi mal üretimine dayanmaktadır ve dört alt sektörü içermektedir: 1) Doğal kaynakların elde edilmesine yönelik meslekler: Ormancılık, balıkçılık, metal madenciliği, metal olmayan madencilik türleri, petrol çıkarma, maden işleme, kerestecilik, kağıt endüstrisi, elektrik, gaz endüstrileri ve su ile ilgili meslekler. 2) İmalat: Yiyecek ve içecek, tütün ürünleri, lastik ve plastik, deri, tekstil, giyim, mobilyacılık, matbaacılık ve basım, makine imalatı, transport cihazları imalatı, elektrikli cihazlar, metalik olmayan mineral ürünleri, kimya sanayi. 3) İnşaat. 4) Endüstriyel sektör içinde yer alan sonuncu sektör ise yukarıdakilerde üretilenlerin transportu, depolanması, iletişimi ve toptan ticaretini içermektedir.

"Postendüstriyel" sektör de dört alt gruptan oluşmaktadır: 1) Bireysel ve perakende hizmetler: Perakende ticaret, eğlenme ve dinlen-

meye yönelik hizmetler, beslenme hizmetleri. 2) İş hizmetleri: Finansman hizmetleri, sigortacılık ve yöneticilik. 3) Sağlık, eğitim ve refah hizmetleri: Eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri ve dini organizasyonlar. 4) Kamu yönetimi hizmetleri: Ulusal, bölgesel, yerel yönetim ve diğer hükümet hizmetleri.

Endüstriyel ve "postendüstriyel" sektörlerin temel ayrım noktası ilkinin imalatla, ikincisinin ise hizmetlerle ilişkili olmasıdır. Kuzey Amerika emek piyasasının ayırıcı özelliği bireysel, perakende ve iş hizmetlerinin büyük yer tuttuğu bir yapıya sahip olmasıdır. İskandinav ülkelerinin (özellikle İsveç'in) özelliği ise sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlerin ağırlıkta oluşudur. Clement ve Myles ABD, Kanada, Norveç, İsveç ve Finlandiya için endüstriyel sektörlerdeki istihdam hacmini %43-53; "postendüstriyel" istihdam hacmini ise %47-57 arasındaki oranlarda vermektedirler. "Postendüstriyel" istihdam hacminin en yüksek olduğu ülke %58 ile Kanada'dır, onu %57 ile ABD izlemektedir. "Postendüstriyel" sektörler içinde özellikle iş ve sosyal hizmetlerde emekgücünün %90'lara ulaşan oranlarda yüksek becerili ve ücretli olduğu görülmektedir. Buna karşılık endüstriyel sektörlerde özellikle yüksek becerili olma durumu %60'lara düşmektedir. "Postendüstriyel" sektörler içinde bireysel ve perakende hizmet sektörlerinde emekgücünün hem beceri hem de ücret düzeylerindeki yükseklik %50'ye kadar gerilemektedir. (Clement, W., Myles, J. 1994: 29-30) Böylece veriler özellikle beceri bakımından "postkapitalist" yazarların sergiledikleri olumlu ve umutlu tabloyla tam da uyuşmayan bir çerçeve çizmektedir.

Burada yararlı olan nokta, Clement ve Myles'ın oldukça ayrıntılı bir zeminde sektörlerin tanımlamasını yapmış olmalarıdır. Bu nedenle emekgücünün sektörlere dağılımı verilerinin bu analizde daha güvenilir olduğu kabul edilebilir. Eksiklik ise yıllara göre bir karşılaştırmanın olmayışıdır. Bu eksikliğin daha sonradan sunulacak olan, Andersen'in mesleksel verileriyle giderilmesi olanaklı olmaktadır.

Emekgücünün sektörlere göre dağılımını inceleyen "postkapitalist" yazarlarda hizmet sektörünün imalat sektörü karşısında genişlediği görüşü egemendir. Bu görüş "bilgi toplumu" yazarlarında enformasyon sektörünün genişlemesi biçimini almaktadır. Kimi yazarlar bu görüşe hizmet ve enformasyon sektörlerindeki emekgücünün daha becerili olduğu yönündeki görüşü de eklemektedir. Hizmet ve enformasyon sektörlerinin, ekonominin genelinde eskisine göre daha ağır-

lıklı bir konum kazanmaları ise "postkapitalist" dönüşümün kanıtlarından birisi olarak kullanılmaktadır.

III.b.) Mesleki yapıdaki değişim

"Postkapitalist" tezlerin emekgücünün değişimi bağlamında vurguladıkları bir başka gelişme emekgücünün meslek gruplarına dağılımındaki, hatta mesleklerin yapısındaki değişikliktir. Bu nokta esasen sektöryel değişim ile de yakından ilişkilidir. Ancak sektöryel değişim konusunda daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu konuda da aynen sektörler konusunda olduğu gibi değişik sınıflamalar süz konusudur. Bu nedenle değişik ülkelerin verileri, ya da değişik yazarlarca gündeme getirilen verileri daha çok kendi mantığı içinde değerlendirmek ve buradan daha ihtiyatlı bir tarzda genellemelere gitmek uygun görünmektedir.

Sarre İngiltere'de el işçiliğinin 1951 yılında toplam emekgücünün %70'ini barındırdığını, buna karşılık bu oranın 1981'de %52'ye düşmüş olduğunu bildirmektedir. En hızlı gelişim profesyonel meslek grupları ile teknisyenlerde gözlenmiştir. Bu gruplardaki artış %6.6'dan %14.7'ye olmuştur. Sonraki sırada ise yöneticiler gelmektedir. Bu grubun oranları da %5.4'ten %10.1'e değişmiştir. (Sarre, P. 1989: 79)

Goldthorpe ve Payne ise yine İngiltere üzerinde daha ayrıntılı bir tablo sunmuşlar ve incelemelerinde emekgücünü toplam yedi kategoride sınıflamışlardır. Bunlar; 1) Yüksek düzeydeki profesyoneller ve yöneticiler, 2) düşük düzeyli yöneticiler ve profesyoneler, 3) rutin işler yapan ancak el işleri yapmayan (non-manual) çalışanlar, 4) küçük mülk sahipleri ve kendi kendini istihdam edenler, 5) düşük düzeyli teknisyenler ve deneticiler, 6) Becerili işçiler, 7) orta ve düşük becerili işçiler. Daha sonradan ise ilk iki grubu hizmet sınıfı meslekler; üçüncü, dördüncü ve beşinci grupları ara sınıflar ve son iki sınıfı da işçi sınıfı diye gruplamışlardır. Bireylerin hem kendilerinin, hem de babalarının mesleklerini soruşturarak, mesleki ve sınıfsal yapıların kuşaklar boyunca değişimini sergilemeyi hedeflemişlerdir. Bu çalışmanın sonuçları tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: İngiltere'de babaların ve oğullarının 1972 ve 1983 yılları için mesleklere dağılımı. (%)

	Baba		Oğul	
	1972	1983	1972	1983
Yüksek profesyonel ve yöneticiler	7.0	9.7	11.7	16.0
Düşük profesyonel ve yöneticiler	7.5	8.2	14.7	17.6
Rutin non-manual	4.4	5.1	6.7	6.7
Küçük mülklüler ve kendini istihdam edenler	13.7	14.0	9.0	11.6
Düşük düzeyli teknisyenler ve deneticiler	10.3	10.5	9.7	8.4
Becerili işçiler	26.6	25.0	21.1	19.6
Orta ve düşük becerili işçiler	30.5	27.5	27.1	20.1
Hizmet sınıfları	14.5	17.9	26.4	33.6
Ara sınıflar	28.5	29.6	25.4	26.6
İşçi sınıfı	57.0	52.5	48.2	39.8

(Sarre, P. 1989: 79)

Yukarıdaki tablodan şu sonuçların çıkarılması olanaklıdır: 1) Öncelikle bir önceki kuşakta (babalarda) 1972-83 döneminde hem hizmet, hem de orta sınıf mesleklerde artış vardır. Artış hizmet sektöründe daha belirgindir. Buna karşılık işçi sınıfında hafif bir azalma görülmektedir. 2) Bir sonraki kuşakta (oğullar) aynı dönem için söz konusu değişim daha belirgindir. Sonuç olarak, yıllar içinde, mesleki dağılımda hizmet sektörü yönünde bir kaymanın gerçekleştiği ve bunun (beklendiği gibi) genç kuşak için daha belirgin olduğu izlenmektedir.

Benzeri veriler ABD için de mevcuttur. Hage ve Powers 1900 ile 2000 arasındaki dönem için tüm mesleklerin ayrıntılı dökümünü yapmışlar ve bütün emekgücünü dört ana gruba ayırmışlardır. Bu ana gruplar ile içerdikleri alt gruplar şöyle sıralanmaktadır: 1) Beyaz yakalı işçiler (yöneticiler, profesyoneller, memurlar, satış elemanları), 2) mavi yakalı işçiler (zanaatkarlar, operatörler, fabrika işçileri ve tarım dışı işçiler), 3) hizmet işçileri, 4) Çiftçiler ve çiftlik işçileri.

Aşağıdaki tablodan görüldüğü gibi ABD'de en önemli artış beyaz yakalılar olarak bilinen meslek grubundadır. Bilindiği gibi, beyaz yakalı meslekler ağırlıklı olarak hizmet sektöründe yer aldığı ve kafa emeği kullandıkları belirtilen mesleklerdir. Buna karşın mavi yakalılar imalat sektöründe yoğunlaşmış ve tipik olarak kol emeğini kulanan emekgücü olarak bilinmektedir. Beyaz yakalıların içinde en büyük oranı profesyoneller ve sonra da memurlar oluşturmaktadır. (2000 yılı için sırasıyla %16.8 ve 16.6. Yöneticilerin toplam içindeki oranı ise %10.2'dir.) 1990-2000 arasındaki en büyük artış ise memurlarda (yaklaşık beş kat), daha sonra da profesyoneller ve teknisyenlerde (yaklaşık dört kat) olmuştur. Yöneticilerdeki artış ise yaklaşık üç kattır. İşte bütün bu artış endüstriyalist paradigmanın mesleki dağılım temelinde aşıldığını ve (Lyon'un "bilgi kullanan meslekler" dediği) bilgi yoğun mesleklerin arttığını gösteren veriler olarak kullanılmaktadır. Gerçekten de endüstriyalist dönemin tanımlayıcısı olan mavi yakalılarda 1960'lardan beri ciddi bir düşüş gözlenmektedir. Bu gruptaki azalmayı oluşturanlar madencilik sektörünün işçileridir. Yani en fazla oranda el emeğine dayanan ve en niteliksiz işleri yapanlardır. Öte yandan tarım işçilerindeki azalma, bütün gruplar içinde en önemli azalmanın gözlendiği gruptur. (Bkz. T. 6)

Tablo 6:ABD'de emek gücünün yıllara göre meslek gruplarına dağılımı. (%)

	1900	1930	1960	1970	1980	1986*	2000*
Beyaz yakalılar	17.7	29.4	43.4	48.3	52.2	54.1	55.9
Mavi yakalılar	35.9	39.6	36.6	35.3	31.7	26.9	24.0
Hizmet işçileri	9.0	9.8	12.2	12.4	13.3	14.8	16.5
Çiftçiler ve çiftlik işçileri	37.6	21.2	7.9	4.0	2.8	3.2	2.6

(Hage, J., Powers, C.H. 1992: 40)

* Bu veriler tahminidir.

Tablodan izlendiği gibi endüstriyel sektörleri tanımlayan meslek gruplarının ekonominin bütünü içindeki pay azalırken; hizmet sektöründeki mesleklerin payı artmaktadır. Özellikle tarım ve madencilik sektörlerinden beyaz yakalı meslek gruplarına çok önemli bir kayma söz konusudur.

Hage ve Powers değişimin yalnızca sayılarla sınırlı kalmayıp, mesleklerin içeriğinde de meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Onlar'a göre meslekler artık daha fazla oranda bilgi yoğundur ve sahip olunan bilginin kısa sürelerle güncelleştirilmesi zorunluluğu bulunmaktadır.

Aynı kanıyı Bengtsson da paylaşmaktadır. Bengtsson mesleki ve insani düzeydeki yeniden yapılanmanın "bilgi temelli (knowleged based)" ürün ve süreçlere doğru olduğunu belirtmiştir. Fransız ekonomistler bunu "hizmetleşme (servuction)", Japonlar ise "yumuşama (softamization)" olarak isimlendirmektedir.

Bu süreç içinde gerçekleşen mikro değişiklikler; 1) yeni teknolojilerin insan kaynağının ve iş organizasyonun gelişimi için pek çok seçenek sunması, 2) insan kaynağının, işletme açısından performansı geliştirecek ve rekabet gücü kazandıracak yeni bir parametre durumuna gelmiş olması, 3) organizasyonun hiyerarşik yapısının düzleşmesi ve 4) talebe göre üretim olanağının gelişmesidir.

Bütün bunları uyaran enformasyon teknolojisidir. Enformasyon teknolojisi mesleki yapıyı iki yoldan değiştirmektedir: 1) Bu teknolojiyle çoğu rutin işler otomatize edilebilmektedir. Bu özellikle beyaz yakalı meslek gruplarında ciddi değişikliklere yol açmakta ve teknoloji becerisiz memurların yerini almaktadır. 2) Böylece meslek grupları içinde, becerisizlerin azaldığı, buna karşın orta ve üst düzey becerili olanların giderek arttığı, ters piramit görünümünde bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Emekgücünün beceri düzeyinin artışı yönündeki bu gelişme, ürüne özel becerilerin yeterli olduğu kütlesel üretim aşamasından; geniş bir beceri spektrumuna ve sorun çözücü becerilerin kazanıldığı aşamaya doğrudur. İşletmeler açısından hem eldeki emekgücünün üretim gereksinimleri doğrultusunda değişik beceriler için iş içinde eğitilmesi, hem de en baştan gereksinimlere uygun emekgücünün seçilmesi için stratejilerin geliştirilmesi giderek önem kazanmaktadır.

Bengtsson işletmelerin yeni tipteki emekgücü gereksinimlerini karşılamak açısından benimsedikleri stratejileri üç grupta toplamıştır: 1) İyi ve kapsamlı eğitimi olanların işe alınması ve iş içinde yoğun bir iş rotasyonu programının uygulanması. 2) Dar bir merkez emekgücü kadrosunun hazır bulundurulması, bunun dışında gereksinim oldukça dışardan sözleşmeli ve kısa süreli olarak kadro teminine gidilmesi. 3) Yüksekokul mezunu emek gücünün istihdam edilmesi. Bu sonuncu yöntem hizmet içi eğitime gerek bırakmamaktadır. Bunlardan ilki lise düzeyin-

de meslek eğitimini yaygınlaştırmış ülkelerde uygulanmaktadır. İkincisi ise yetişkin insan gücü yetersiz olan ülkelerce benimsenmektedir. Sonuncusunda bu yüksek eğitimli emek gücünün firmalar arasındaki hareketliliği de oldukça fazladır ve yüksek rekabet gücüne sahip, gelişkin teknolojisi olan az sayıdaki ülke tarafından uygulanabilmektedir. (Bengtson, J. 1991: 1091-92) Bu açıdan Toffler, Drucker ve Bell'in tezlerinin bu sonuncu strateji ile uygunluk gösterdiği görülmektedir.

Andersen ve arkadaşlarının meslekleri Fordist ve "postendüstriyel" setkör meslekler şeklinde grupladıkları çalışmaları, mesleki yapıların yıllara ve ülkelere göre durumu konusunda oldukça ayrıntılı bir veri tabanı sunmaktadır. (Andersen, G.E. ve diğ. 1993: 39-40) Bu sınıflamada sektörler şu meslekleri içermektedir: 1) Fordist sektör: yöneticiler, memurlar, satış elemanları, becerili ve becerisiz el işçileri. 2) "Postendüstriyel" sektör: Profesyoneler, yarı profesyoneler, becerili hizmet çalışanları, becerisiz hizmet çalışanları.

Bu çalışma tablo 7'den de izlendiği gibi şu sonuçları ortaya koymaktadır: 1) Bütün ülkelerde aradan geçen 20 yıllık sürede el işçilerinin oranı azalmıştır. 2) Buna karşılık yine bütün ülkelerde yöneticiler, memurlar, satış elemanları, profesyoneller, yarı profesyoneller ve becerili hizmet çalışanlarının oranı artmıştır. 3) Becerisiz hizmet çalışanları içinse durum ülkeden ülkeye değişmektedir.

Tablo 7: Mesleklerin ülke ve yıllara göre durumu. (%)

	Almanya		Norveç		Isveç		Kanada		ABD		Ingiltere	
Meslek	1960-85		1960-85		1960-85		1960-85		1960-85		1960-85	
Tarım	14.3	5.2	20.4	7.5	13.6	4.4	12.3	5.6	6.5	3.1	2.9	2.5
Yönetici	3.3	4.5	2.8	8.7	4.7	4.0	1.8	5.0	7.8	9.1	8.8	8.7
Profesyo.	2.9	6.6	3.4	5.0	2.7	7.3	5.4	7.2	5.4	8.8	4.6	6.5
Yarı Profesyo.	4.9	10.7	5.2	12.7	8.9	14.6	5.1	8.9	6.2	9.3	7.0	9.1
Memurlar	14.9	21.1	10.0	13.1	9.2	11.7	19.0	19.3	16.1	16.1	17.2	15.6
Satış ele.	7.8	8.5	8.1	8.4	6.9	6.9	5.6	9.9	7.2	12.2	6.2	6.5
Becereli hizmet	1.7	5.0	3.7	7.3	4.3	4.4	6.2	7.0	4.2	6.6	3.1	3.8
Becerisiz hizmet	8.7	4.5	7.9	11.5	9.5	16.9	9.6	9.3	11.9	11.7	9.5	10.5
Becerili işçi	25.3	17.3	11.2	9.5	18.6	15.2	14.2	11.7	13.2	8.7	15.1	12.3

(Kaynak: Andersen, G.E. 1993)

Sonuç olarak "postkapitalist" paradigma hizmet sektörünün gelişimini vurgulamaktadır. İstihdamdaki emekgücü sayısı olarak bakıldığında imalat sektörünün önemi azalırken, hizmet sektörününki artmaktadır. Lyon bu süreci "deendüstriyalizasyon" olarak tanımlamıştır. Hizmet sektöründeki genişlemenin, üretimde enformasyon kullanımının artışına bağlandığı izlenmektedir. Hatta, bu boyutuyla, hizmet sektörünün ötesinde bir enformasyon sektörünün varlığından söz edilmektedir (Dordick ve Wang). Öte yandan bütün hizmet işleri "postendüstriyel" sektör diye de adlandırılabilmektedir (Clement ve Myles). Hesaba göre "postendüstriyel" sektördeki istihdam toplamın %60'ını bulmaktadır (Kanada ve ABD'de). "Postendüstriyel" sektörün %60'ı yüksek becerili emekgücünden oluşmaktadır. Endüstrileşmiş ülkelerde enformasyon sektörünün ulusal gelire katkısının %50'lere ulaştığı bildirilmektedir. Meslek yapısındaki değişimlere ilişkin olarak da benzeri vurgular söz konusudur. El işçiliği azalırken, "postendüstriyel" dönemin karakteristiği sayılan yöneticilik, profesyonel ve yarı profesyonel meslekler ve hizmet çalışanlarında artış gözlenmektedir (Sarre, Andersen, Hage ve Powers, Bengtson). Böylece mesleki yapıdaki değişim "postkapitalist" tezlerin somutlandığı en önemli alanlardan birisi olmaktadır.

IV.) Emekgücünün demografik yapısındaki değişim

IV.a.) Emekgücünün feminizasyonu

Emek gücündeki "esnekleşme"nin bir diğer sonucu emekgücü içinde kadın oranının artışı olarak bildirilmektedir.

Bu durum özellikle enformasyon sektörü için geçerlidir. Tokyo'da enformasyon hizmetlerinde kadın çalışanların oranı 1980-85 döneminde %300 oranında artmıştır. Erkeklerdeki artış ise %130'dur. Böylece toplam içinde kadınların oranı %8.8'den %15.0'e yükselmiştir. Bu sektördeki emekgücü programlayıcı ve sistem mühendisliği gibi mesleki gruplarda yer almaktadır ve yüksek düzeyde becerilidir. Sektörde yer alan kadınlar genelikle yarı süreli çalışmaktadır ve kadınlardaki yarı süreli çalışma, erkeklerden daha yüksektir. Japonya genelinde kadınların %22.8'i, erkeklerin ise %5.0'ı yarı süreli çalışmaktadır. 1982'den 1987'ye yarı süreli kadınların oranı %30.0 artarken, tam süre çalışan kadınların oranı yalnızca %2.6 artmıştır. (Fujita, K. 1991: 268 ve 273)

Kuzey Amerika ve İskandinav ülkelerinde kadın emek gücünün toplam içindeki oranı 1950 ile 1980'li yıllar arasında ciddi bir artış göstermiştir. Oranlar sırasıyla ABD için %28 ve 42; Kanada için %21 ve

40; Norveç için %27 ve 42; İsveç için %26 ve 46; Finlandiya için %41 ve 47'dir. Bu konudaki bir diğer ilginç veri kadın ve erkek cinsler için çalışabilir nüfustaki istihdam oranları arasındaki farklılıktır. 1975 ve 1983 yılları için erkek nüfusta istihdam olanların oranı aynı ülkeler için %85 düzeyinde seyretmiş ve değişmemiştir. Buna karşılık, kadın nüfusun istihdam oranı yaklaşık %50 düzeyinden, %65'e yükselmiştir.

Kadın istihdamındaki bu artış hemen tamamen hizmet sektörlerinde meydana gelmiştir. Böylece kadınların ücretsiz geleneksel ev işlerinden, ücretli "postendüstriyel" işlere doğru kaydıkları izlenmektedir. Erkeklerin %56'sı endüstriyel ekonominin geleneksel sektörlerinde istihdam olurken; kadınların 2/3'ü "postendüstriyel" sektörde yer almaktadır. (Clement, W., Myles, J. 1994: 35-41)

Andersen, kadın emek gücünün artışını, Fordist endüstriyel düzenlemenin ortaya koyduğu ve erkeği gözeten cins ayrımcı istihdam politikalarının teknolojik gelişme ile yıkılmasına bağlamaktadır. Özellikle hizmet sektörünün gelişmesi kadını evdeki kapalı konumundan kurtararak, onu "postendüstriyel" iş alanlarının içine çekmiştir. Ayrıca "postendüstriyel" sektörün en önemli alt gruplarından birisi olarak değerlendirilen sosyal hizmetlerin de kadınlar tarafından doldurulduğu belirtilmektedir.

Andersen'e göre "postendüstriyel" sektörlerdeki kadın egemenliği aslında bir anlamda 1950'lerin öncesine bir geri dönüşü ifade etmektedir. Çünkü 1950'li yıllara kadar özellikle tekstil, yiyecek ve deri endüstrilerinde yine kadın istihdamı egemenliği söz konusuydu. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki nedenle kadınlar evlerine dönmek durumunda kalmışlardı: Bir yandan kadınların yoğun olduğu bu sektörler ilk olarak rasyonalize edilen sektörler olmuştur. Böylece büyük miktarda işçi işinden çıkarılmış, bu durumda da ilk tercih edilenler kadınlar olmuştur. Öte yandan Fordizm'in kurumsal yapısı iş güvencesi, yaşam boyu aile geliri, işsizlik sigortası gibi getiriler sağlayınca, kadınlar bir ölçüde de kendi istekleriyle evlerine dönmüşlerdir. Ancak 1970'lerden başlayarak Fordist sektörlerdeki gerileme, temel Fordist politikaların değişmesi, iş güvencesinin zayıflaması, "postendüstriyel" sektörlerin kadın emeğine uygun yapısı gibi etkenler kadınları yeniden ekonomik yaşamın içine çeken unsurlar olmuştur. Bugün kadınlar "postendüstriyel" sektörlerde çoğunluk durumundadır. Kadınların sektörlere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. (Andersen, G.E. 1993: 17-22) (Bkz. T. 8)

Tablo 8: Ülkelere göre "postendüstriyel (PE)" sektörlerde kadın istihdamı, 1960-1980'ler. (%)

	Almanya	Norveç	İsveç	Kanada	ABD	Ingiltere
"PE" hizmet sektöründe kadın oranı (1980'lerde)	52.9	67.7	68.6	60.6	61.6	58.6
"PE" hizmet sektöründeki 1960-80 büyümesinde kadın payı	45.0	71.3	73.6	63.1	64.0	62.5
"PE" mesleklerde kadın oranı (1980'lerde)	44.6	60.1	59.0	48.0	49.7	54.0
"PE" mesleklerde 1960- 80 büyümesinde kadın payı	51.4	67.4	67.1	55.5	46.5	61.7

(Andersen, G. E. ve diğ. 1993: 44)

İngiltere'de erkeklerin 1/4'ünün, kadınların ise 1/2'sinin "esnek" istihdam modelleri içinde çalıştığı bildirilmektedir. 1986 yılı olarak kadınların %46'sı, erkeklerin ise yalnızca %7'si "yarı süreli" olarak istihdam edilmekteydiler. Kadınlar daha çok hizmet sektöründe ve bunun içinde de hemşirelik, öğretmenlik gibi mesleklerde yoğunlaşmış durumdaydılar. Bu mesleklerdeki kadın oranı %71'i bulmaktaydı. Böylece İngiltere'de kadınların "postendüstriyel" sektörde ve "esnek" istihdam modellerinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle "postendüstriyel" sektör, "esnek" olmanın yanısıra daha feminizan bir sektördür. (Walby, S. 1989: 127- 139)

Feminizasyon olgusu, "postendüstriyel" gelişmenin, endüstriyalist kalkınmanın yarattığı kadın erkek eşitsizliğini ortadan kaldırmakta olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

IV.b.) Emekgücünün yaş yapısındaki değişiklik

"Postendüstriyel" işlerdeki artışın ortaya çıkardığı yeni bir olgu da emek gücünün yaş yapısındaki değişikliktir. Casey ve Laczko'nun İngiltere'den aktardıkları veriler bu konuya ışık tutmaktadır. Araştırmacıların bildirdiğine göre iki unsur emek gücünün yaş yapısını değiştirici, daha doğru bir deyişle gençleştirici işlev görmektedir. Bunlardan birisi son 10 yıldır artan işsizliktir. Ekonomik kriz ortamında daralan istihdam hacminde ilk olarak gözden çıkarılan, işsizleştirilen gruplardan birisi yaşlı çalışanlar olmaktadır. İkincisi ise "postendüstriyel"

mesleklerin düzensiz istihdam biçimlerine uygunluğunun, işlerinden çıkarılan yaşlıları yarı süreli veya evde çalışma biçimlerine çekmesidir. Böylece düzenli istihdam biçimlerinden dışlanan yaşlılar, olabildiğince düzensiz ve kayıtsız istihdam biçimleri içine emilmektedir.

Nitekim İngiltere'de 1979 yılındaki 50-54 yaş kuşağının 1984 yılı 50-54 yaş kuşağından sayıca %70 daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu kuşaktaki azalmanın toplam istihdamdaki azalmadan %50 daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan 65-69 yaş grubundaki erkeklerin 1/3'ünün "yarı süreli", 1/6'sının ise geçici sürelerle çalıştıkları anlaşılmıştır. İngiltere'deki bu eğilimlerin önümüzdeki dekad içinde de süreceği tahmin edilmektedir. Yaşlı kadınlardaki "tam süre" çalışma oranı yaşlı erkeklerdekinin yarısı kadarken, yarı süreli çalışma oranı, 55-59 yaş gurubundaki erkeklerin 30-40 katıdır. (Bkz. T. 9) Yani yaşlılar arasındaki "esnekleşme" kadınlar açısından daha belirgindir.

Tablo 9: Yaşlı kadın ve erkeklerde, yıllara göre çalışma biçimleri. (%)

	55-59 yaş			60-64 yaş			65-69 yaş		
	1979	1984	1989	1979	1984	1989	1979	1984	1989
ERKEKLER									
Tam süre	89	84	78	86	79	74	31	16	16
Yarı süre	1	2	2	3	5	7	48	44	47
KADINLAR									
Tam süre	46	44	42	30	30	23	17	15	11
Yarı süre	48	48	51	61	63	67	71	66	67

(Casey, B., Laczko, F. 1989: 142)

Tablodan izlendiği gibi 65 yaş üzerinde "tam süreli" çalışma gerek kadınlarda gerekse erkeklerde daha önceki düzeylerinin yarısına hatta üçte birine düşmektedir. "Yarı süreli" ya da "esnek" çalışma biçimleri ise tam tersi bir eğilim sergilemektedir. Ancak genel olarak, kadınların 50 yaşın üzerinde "yarı süreli" çalışma biçimleri içinde istihdam olduklarını söylemek gerekir. Böylece 65 yaş üzerinde her iki cins için, 50 yaşından itibaren ise kadınlarda çalışma biçimlerinin "esnekleştiği" görülmektedir. Sonuç olarak "postendüstriyel" çalışmanın bir yönüyle de yaşlı çalışması olduğu belirtilmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KAPİTALİST ORGANİZASYON YAPISI

"Postkapitalist" yazında bant tipi üretim yapan Fordist (endüstriyel) firmaların örgütsel ortamı ile "esnek" teknoloji ve "esnek" emekgücü kullanan "post Fordist" (bilgiyle tanımlanan) örgüt yapısı birbirinden farklılık göstermektedir. "Post Fordist" örgütsel yapı bir yönüyle de daha geniş kapsamlı toplumsal ilişkilerin küçük ölçekli bir modeli durumundadır. Dolayısıyla firma yapısındaki değişiklik aynı zamanda toplumsal ilişkiler bütünündeki değişiklikler hakkında da bilgi vermektedir. Aynı olgu Fordist örgüt dokusu için de geçerlidir.

1.) Fordist örgüt yapısı

Endüstriyel-Fordist çalışma ortamında amaç ve işlem süreçlerinin net bir biçimde tanımlandığı ve spesifiye edildiği keskin bir işbölümü vardır. Çalışmanın zaman, mekan bakımından en ince ayrıntısına kadar analizi yapılmıştır. Hatta çalışanların bütün hareketleri de standardize edilmiştir. Çalışma zamanı ile dinlenme zamanı birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. (Hage, C., Powers, C.H. 1992)

Gorz bu süreci çalışmanın "akılcılaştırılması" ve "iktisadileştirilmesi" olarak tanımlamıştır. Çalışmanın "iktisadileştirilmesi" çalışma ile yaşamın birliğini parçalamış ve giderek insanları çalışmalarının dışındaki başka yerlerde kimlik ve toplumsal aidiyet kaynakları, kişisel açılım olanakları ve başkalarının saygısını kazanabilecekleri ve kendilerine saygı duyabilecekleri anlam yüklü etkinlikler aramak zorunda bırakmıştır. (Gorz, A. 1995: 71 ve 127)

Braverman'ın "düşünme" ve "eyleme" faaliyetlerinin ayrılması ola-

rak tanımladığı gelişme Fordist örgüt yapısı içinde ikili bir sistem yaratmıştır. Bu ikili sistem aynı zamanda bu yapının hiyerarşik yanıdır.

Nitekim Touraine endüstriyel bir firmada, kategorik olarak, aralarında sürekli gerilim bulunan üç ayrı düzey tanımlamaktadır. Bunlar işin gerçekleştirilmesi, organizasyonu ve yönetimi düzeyleridir. Bunların herbirisi kendi sistemlerine sahiptir ve aralarında süreklilik gösteren bir geçiş bulunmamaktadır.

Başlangıçta ekonomik güç ile profesyonel aktivite sermayenin dünyası ile emeğin dünyası arasında bölünmüştür. Dolayısıyla Touraine'e göre bir şirket yalnızca ekonomik ve ticari bir organizma olmayıp, aynı zamanda sermayenin emeği sömürdüğü sosyal bir ortamdır. İkinci aşamada yönetsel işlevlere gereksinimin artmasıyla birlikte, bu iki bölüm arasına bir de organizasyon kategorisi girmiştir. (Toraine, A. 1971: 148) Bu gelişme, eskiden sermaye sahibinin elinde toplanmış olan mülkiyet hakkı ile yönetim işlevlerinin birbirinden ayrılması olarak bilinmektedir.

Endüstriyalist şirket ister sanayi, isterse hizmet sektöründe yer alsın hiyerarşik yapıdadır. Hiyerarşi, onun yönetimi bakımından en uygun örgütlenme biçimidir ve özellikle yönetsel işlevlerin ayrı bir yapı olarak işletme içinde organize edilmesiyle belirginleşmiştir. Yönetim ve hiyerarşinin gelişimini koşullayan ortam kafa ve kol emeklerinin birbirinden koparılması ve üretimin net bir işbölümü temeline oturtulmasıdır. Net işbölümü ve üretimin en ince ayrıntılarına kadar analiz edilmesi, hareket ve zaman standartlarının hazırlanması; çalışanların da yakından denetlenmesini gerektirmektedir. (Perez, C. 1985: 444) Böylece işbölümü, hiyerarşi, sıkı denetim, zaman ve hareket standardizasyonları Fordist kurumsal örgütlenme yapısının temel özellikleri olarak belirmektedir.

Moore endüstriyalist organizasyonu "işlevsel" organizasyon olarak tanımlamıştır. Burada organizasyon gerçekleştirdiği işlevlere göre bölümlenmiştir. Böylece her bölüm kendi işlevinde uzmanlaşmıştır. Otorite de bu uzmanlaşmaya dayandırılmıştır. En önemli özelliklerinden birisi de bürokratikliğidir. Bürokratik uzmanlaşma, etkin bir uzmanlaşma ve klasifikasyon sistemine dayanmaktadır.

Uzmanlaşma derecesi koordinasyon ve denetim gereksinimini artırmaktadır. Böylece herkesin organizasyon içindeki konumu belirlenmiştir. Bu konum diğerlerinin konumu ile tanımlıdır.

Bürokratik organizasyonun diğer bir özelliği davranış formlarının belirlenmiş olmasıdır. Böylece sorumluluk boşlukları, otorite kayıpları önlenmiş olmaktadır. Kişilerin bürokratik yapı içindeki konumlarıyla tanımlanmaları, bireyselliğin etkisini minimize etmeye yöneliktir. Burada önemli olan bireysel değil, organizasyonel kişiliktir.

Bürokratik/hiyerarşik organizasyon yapısı içinde kişilerin kariyer koşulları da belirlenmiştir. Kariyer yalnızca ücretle değil, ünvanla da tanımlanmıştır. Bu yapının çevresel değişikliklere ani yanıtlar geliştirmesi zordur. Çünkü dışarıdan gelecek uyarıların özellikle yönetici/karar verici konumdakilerce algılanması; sonra uygun-uzman birimlere direktifler gönderilerek yanıt mekanizmasının başlatılması gerekir. Bu mekanizmanın her aşamasında uzman birimlerle, yönetim birimleri arasında yanıt-direktif çevriminin işlemesi ve en sonunda da dışarıya yönelik yanıtların üretilmesi olanaklı olur. Süreç, hem zaman alıcıdır, hem de organizasyon yapısı içinde gereksiz gerilimlere neden olur.

Bürokratik bir organizasyonda altı yönetim kademesi tanımlanmıştır:

1) Üst yöneticiler: En becerili koordinatörlerdir. Özel işlevleri iletişim hatlarının kurulması ve yürümesinin sağlanması, personelin seçimi, genel amaçların belirlenmesidir.

2) Uzmanlar: Ekonomi mühendisleri, araştırma asistanları, ürün dizayn edenler bu gruptadır. Genel olarak işlevleri, teknik bilginin, genel ve özel organizasyonel amaçların başarılması için uygulanmasıdır. Özel amaçlar oldukça eğitimli personel gerektirmektedir: a) Organizasyonun iç operasyonu ile ilgili olanlar: Ürünleri dizayn edenler, mimari ve makine dizaynıyla ilgilenenler, organizasyonun finansmanıyla ilgilenenler, personelin sağlık, doyum ve diğer talepleriyle ilgilenenler, b) organizasyonun dış ilişkilerinde gerekli olanlar; piyasa analizcileri, hukukçular, reklam uzmanları ve c) günlük teknolojik yatırımlarla ilgilenenler.

3) Orta yönetim: Bunlara çizgi yöneticileri de denmektedir. İşlevleri genel olarak, üretim hattı ile üst düzey yönetim arasında bir iletişim kanalı olarak hizmet etmektir.

4) Memurluk işlerini yürütenler: Sekreterler, stenograflar, vb.

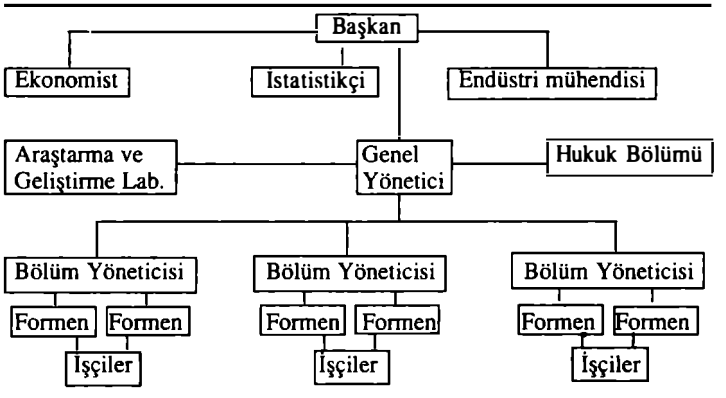
5) Aşağı düzey deneticiler (formenler): İşçilerin denetlenmesi işi-

ni görürler. Bunlar hiyerarşideki son aşamadır. İşçiyle daha yukarı yönetim kademeleri arasındaki ilişkiyi kurarlar.

6) Son aşamada ise işçiler ve diğer emekçiler yer alır.

Bu altı kategori bürokratik bir organizasyonun tepesi sivri, tabanı dar piramitsel yapısını oluştururlar. (Moore, W.E. 1977: 72-149) Böyle bir firmanın yapısı aşağıdaki şekilde şematize edilmiştir.

Bürokratik bir organizasyonun yapısı.

(Moore, W.E. 1977: 80)

II.) "Esnek" organizasyon yapısı

"Postkapitalist" paradigma, teknolojik gelişme ile birlikte Fordist örgüt yapısının bütün bu özelliklerinde önemli değişiklikler olduğunu belirtmektedir. Nitekim ABD'de ulusal temsiliyet niteliği olan bir çalışma sonucunda "esnek" çalışma sistemlerinin yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. 50 ve daha çok işçi çalıştıran işyerlerinin %35'inde "esnek" sistemlerin kullanıldığı saptanmıştır. Bu sistemler özellikle yüksek beceri gerektiren işlerde bir zorunluluk olarak görülmektedir. Yüksek teknoloji kullanımı, uluslararası rekabet gücü kazanma isteği, kaliteye önem verilmesi, emek gücünde daha büyük uyum sağlama çabaları gibi bir dizi değişken ile "esnek" sistemlerin uygulanması arasında ilişki bulunmaktadır. Problem çözme grupları,

kalite çemberleri, motive edici ücret sistemleri, "esnek uzmanlaşma" gibi uygulamalar bu sistemin temel unsurları olarak saptanmıştır. Bütün bunların, halen geleneksel yönetim anlayışına sıkı sıkıya sarılışıyla tanınan Amerika'da meydana geliyor oluşu özellikle dikkate değer bulunmaktadır. (Osterman, P. 1994: 171-186)

Halal ve Wiley de organizasyon yapılarının gelişimiyle ilgili olarak benzeri bir tablo çizmişlerdir. Büyük ölçekli hiyerarşik yapılardan, küçük ve kendi kendini idare eden işletmelere ve bunların aralarında oluşturdukları piyasa ağlarına ya da işletmeler arası konfederasyonlaşmaya doğru bir gelişmeden söz etmektedirler.

Bu yapı içinde, bir yandan işbölümü önemini yitirmekte, çalışanların becerileri çeşitlenmekte ve artmaktadır. Hatta bu denli derin işbölümü bu günkü üretim koşullarında verimliliğin önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Öte yandan da kuruluşların hiyerarşik yapıları erimekte, en azından düzleşmekte ve kuruluşun iç ilişkileri daha geçişken bir nitelik kazanarak hiyerarşiler arasında sosyal ilişkiler gelişmektedir. Giderek, bu tip ilişkiler verimlilik açısından özellikle gözetilir olmaktadır. Böylece firma içi sıkı denetim gerekliliği ortadan kalkmakta, herkesi üretimin her aşamasında kaliteden sorumlu kılan "toplam kalite yönetimi" anlayışı kendi kendine denetim sorumluluğu getirerek, yönetim mekanizmasının daralmasının koşullarını hazırlamaktadır. Bu tür sorumluluk mekanizmaları bir yandan da ekip çalışması gibi yeni emek örgütlenmesi ve yönetim modelleriyle geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Toffler bürokratik geleneksel örgüt yapısının, kendi yerini; hiçbir organizasyonun bulunmadığı bir yerde, hiyerarşik düzendeki gibi rahat hareket edebilecek, en ufak bir rüzgara uyabilen ve bir iki yöretim bağı dışında, neredeyse tümüyle özerk modüllerden oluşan bir yapıya bıraktığını belirtmektedir. (Toffler, A. 1981: 327)

Toffler'a göre örgütsel yapılanmayı belirleyen, bilgiyi düzenleme biçimidir. Bilgi, uzmanlık ve hiyerarşi konusu bir güç olarak düşünüldüğünde, şirket ve kuruluşların da uzmanlaşma sonucunda hiyerarşik bir nitelik kazanmış olmaları olağan karşılanmalıdır. Böylece yeniliklerin önü de tıkanmış olmaktadır. "Esnek" firma yapısı içinde ise enformasyon sistemi bürokrasiden kurtulmuştur. Toffler bu nedenle yeni çağı "bürokrasi sonrası" çağı olarak da nitelemektedir.

Enformasyonun akışkanlığı sayesinde bilgi yükü, hatta daha da

önemlisi karar yükü yeniden dağıtılmaktadır. Sürekli gelişme, öğrenileni silme ve yeniden öğrenme çemberi içinde; işçilerin yeni teknikleri kazanmaları, yeni organizasyon biçimlerine uyum sağlamaları ve yeni fikirler yaratmaları bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle artık, işçilerin makinelerin nasıl çalıştığını bilmesi yeterli değildir. Aynı zamanda örgütsel işleyişin nasıl olduğunu da bilmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla yeni çağ bir yönüyle de "düşünme" ile "eyleme"nin kurumsal yapılar içinde yeniden birleştiği bir çağdır. Bu ise klasik işbölümünün de erozyona uğraması anlamına gelmektedir. (Toffler, A. 1992: 191-225) Böylece Toffler'da örgütsel ortam bakımından beliren değişiklikler bürokrasinin ve işbölümünün ortadan kalkması dolayımında saptanmaktadır.

Toffler'in enformasyon sisteminin yapısı ile örgütsel yapı arasında kurduğu ilişkiye Wriston'da da rastlanmaktadır. Wriston yeni bilgi sistemlerinin idari yapıları alt üst ettiğini, hiyerarşiyi düzleştirdiğini belirtmektedir. Üretime bilgisayarların egemen olması, işleri yalnızca kademeler arasındaki bilgi akışını sağlamak olan mesleki kategorileri ortadan kaldırmaktadır. Böylece yönetimin bütün ara kademeleri gereksizleşmiştir. Çünkü bilgi iletme süreci tamamen otomatikleşmiştir. Hatta çoğu bilgi, zaten hemen herkesin kullanım alanı içindedir. Wriston ara yönetim kademelerindeki erimeyi "düzleşme" olarak nitelemektedir. Böylece çağdaş işletme içinde yönetim anlayışı ve yöneticinin işlevleri de değişmekte ve gerçek anlamda işin yönetilmesi niteliğini almaktadır. Bilgi kullanımının yaygınlaşması, çalışanların yönetime katılımını kolaylaştırmakta; kendi kendine yönetimi ve performans değerlendirmeyi; işletmenin ortak hedeflerinde sorumluluk üstlenmeyi olanaklı kılmaktadır. Bütün bunlar geleceğin toplumunun temel yapı taşları olacaktır: Sorumlu, inisiyatif üstlenen, kararlı, yaratıcı bireyler toplumu. (Wriston, W.B. 1994: 19, 96-98)

Drucker, bilgiye dayalı organizasyonun, klasik emir komuta zincirini uygulayan organizasyona göre çok daha düşük düzeylerde yönetim gerektirdiğine işaret etmektedir. Böylece organizasyon içindeki kademeli yapı erimekte ve orta düzey yönetici kademesi tamamen ortadan kalkmakta; üst düzey yöneticilik işlevleri ise yaygınlaşmaktadır. (Drucker, P. 1994: 167-168)

Bell ve Giddens yönetim yapısındaki bu değişikliğin aynı zamanda işletme içi güç dağılımında da önemli yansımaları olduğunu belirt-

mişlerdir. Bell "postendüstriyel" toplum ortamında gücün ne bir sermaye sınıfında, ne de klasik bürokratik bir kadro elinde olmadığını; gücün bürokrasiden, yeni dönemin yeni toplumsal grubu olan "teknokrasi"ye kaydığını belirtmiştir. "Teknokrasi" ise üretimin her tür bilgisini rahatça eline geçirebilen, yüksek düzeyde teknik beceriye sahip gruptur ve toplumun önemli kısmını oluşturmaktadır. Böylece yeni toplumda ortaya çıkan yeni güç dağılımı, bürokrasinin tersine tekelci bir yapıda olmayıp gerçek anlamda demokratiktir. Bu demokrasi temsili demokrasiden de üstün niteliklere sahiptir. (Bell, D. 1973: 78)

Giddens ise sermayenin, hisse senetleri aracılığıyla toplumsallaşmasının, sermayeyi ayrı bir güç kategorisi olarak ortadan kaldırdığını, sermayenin toplumsallaşmasıyla birlikte, sermayeye bağlı güç yığılımının da tabana doğru yayıldığını, böylece de sermayenin bir güç orijini olarak işlevini yitirdiğini belirtmektedir. Sonuçta yeni dönemin mega şirketlerindeki asıl güç yöneticilerin elindedir. Burada dikkati çeken nokta Giddens'ın yönetim dolayımıyla da olsa, bir güç dinamiğini tanımlaması ve yeni örgüt ortamında da bir bölünmeye dikkati çekmesidir. (Giddens, A. 1994: 61)

Böylece "postkapitalist" yazında hiyerarşik düzleşmeden, özellikle ara yönetim kademelerinin ortadan kalkışından söz edilse de, üst yönetim olgusunun yerini koruduğu görülmektedir. Belki daha da önemli vurgu, gücün sermayeden, bağımsız bir grup olarak görülen üst yönetime ya da Bell'in deyişiyle "teknokrasi"ye geçtiğinin belirtilmesidir. Ancak, hatırlanacağı gibi, bu da yeni bir olgu değildir ve başlangıcı itibariyle 20. yy başlarına dek uzanmaktadır.

Bolwijn ve Kumpe organizasyonel değişikliği, işletmelerin piyasa koşullarının gereksinimlerine yönelik yanıtlarının koşulladığını belirtmişlerdir. Onlara göre bütün firmalar şu dört gelişme aşamasından geçmiştir:

1) Etkin firma: Temel amaç maliyetin azaltılmasıdır. Bir dizi mal kütlesel olarak üretilir. Düzenleme basit, emekgücü ucuz, işler yineleyicidir. Operasyon kontrolden, planlama yürütmeden ayrılmıştır. Kısaca bu tam olarak Fordist firmadır. Ancak 1960'lardan itibaren koşullar değişmeye başlamış ve piyasada kalitenin önemi öne geçmiştir. Etkin tipteki firmaların bu değişikliğe verdikleri ilk yanıt fiyat savaşını yoğunlaştırmak ve maliyet düşürücü önlemlerin daha da artırılma-

sı olmuştur. Ancak bu politika belli bir sınıra kadar başarılı olabilmiş, sonuçta bütün etkin firmalar kalite sorunlarının bulunduğunu anlamak zorunda kalmışlardır. Böylece, 1970'lerin ortalarından başlayarak, üretim ve yönetim sürecinin bütün aşamalarında kalite uygulamaları gündeme getirilmiştir.

2) Kaliteye dayalı firma: Bu aşamada kalite stratejik bir sorun olarak tanımlanmıştır. Firmalar, sürekli gelişmenin tanımlandığı uzun erimli bir sürecin içine çekilmiştir. Dikey ve yatay iletişim artırılmış, tüketici beğenisi, ilgisi gibi konular önem kazanmaya başlamıştır. Bu bütün kademeler arasında daha yakın bir bilgi alış verişini gerekli kılmıştır. "Müşteri haklıdır" deyişi bu döneme aittir. Ürün çeşitliliğinin sağlanması, giderek üretimin temel felsefesi olmaya başlamıştır. Ancak bu da, stokların şişmesine ve maliyetin, kalite artışıyla karşılanamayacak derecede artmasına neden olmuştur.

3) "Esnek" firma: "Esnek" firma bu koşullarda ortaya çıkmıştır. Kalite ve fiyata ek olarak "esneklik" devreye girmiştir. Burada organizasyonel düzenleme, girdilerdeki çeşitli değişikliklere hemen yanıt vermeyi olanaklı kılan geri besleme çemberlerinin yaratılmasına dayanır. "Esnek" firma ürüne oryentedir. Hiyerarşi basıktır. İletişim yolları kısadır. Yeni ürünlerin planlanması kolaydır. Ancak bu firma rekabetçi olabilmek için kendi içinde yenilikçi bir iklim yaratmak zorundadır. Bu ise firmaların gelişimindeki son aşamayı tanımlamaktadır.

4) Yenilikçi firma: Bu firma yalnızca çeşitli ürünler üreten firma değil, aynı zamanda kendi özgün ürünlerini üreten firmadır. Ekip çalışması egemendir. Teknolojik gelişmeyi koordine etme yeteneğindedir. "Esnek" firmadaki dikey ve yatay iletişim kanallarına ek olarak çapraz iletişim kanalları da oluşturulmuştur. Yenilikçi kapasite temel başarı ölçütüdür. Yenilikçilik yalnızca yeni teknolojilerle sınırlı bir yetenek değildir. Aynı zamanda yeni piyasaların, organizasyonların, işyerlerinin, endüstriyel ilişkilerin, misyonların oluşturulması bağlamında da anlamı ve işlevi vardır. Üyeler arası ilişkiler daha sıkıdır ve katılım, iş ilişkilerinin demokratikleştirilmesi önemlidir. (Bolwijn, P.T., Kumpe, T. 1990: 47-56)

Böylece günümüzün yenilikçi firması kurum içi iletişimin önemli oranda kesintisizleştirildiği, ekip çalışması ile çalışanların katılım mekanizmalarının tam anlamıyla oluşturulduğu, böylece de hiyerarşik

yapının düzleştirildiği bir organizasyondur. Bu haliyle "postkapitalist" yazında, genel olarak "esnek" olarak tanımlanan yapının karşılığıdır. Crook, Pakulski ve Waters Fordist düzendeki firmaların piyasa oryantasyonlu olduğunu ve kısa erimli maliyet/kâr konularıyla ilgilendiklerini belirtmektedirler. "Esnek" firmalarda ise önemli olan uzun erimli hedefler ve kârın uzun erimli olarak planlanmasıdır. Burada organizasyonun temel referansı kendi çalışanlarıdır. Bu firma yapısı içinde "tam zamanında üretim", kalite kontrolu, ekip çalışması ve yönetsel desantralizasyon önemli yapı taşlarıdır. (Crook, S. ve diğ. 1992: 184-186)

Ancak "esnek" firma yapısı içinde farklı niteliklerin öne çıktığı da izlenmektedir. Nitekim Jurgens Taylorist-Fordist modelin çözülmesiyle birlikte ortaya iki tip organizasyon biçiminin çıktığını saptamıştır: Bunlardan birisi İsveç, Alman modeli, diğeri ise Japon modelidir. Her ikisi de sorumluluk ve inisiyatifin tabana yaygınlaştırılması anlayışına dayanmaktadır. Ancak Alman modeli daha çok beceri düzeyinin geliştirilmesi stratejisini kullanırken, Japon modelinde grup çalışması öne çıkmaktadır. (Jurgens, U. 1991: 235-246)

Halal yeni organizasyonun başlıca niteliklerini şu şekilde belirlemektedir: 1) Teorik bilginin artan önemi: Bilginin kompleks, rutinleştirilemeyen, sürekli gelişmeye gereksinim duyan yapısı organizasyona da "esneklik" kazandıracaktır. 2) Profesyonel kariyer: Performansın, kısa erimli ekonomik başarının yerine profesyonelleşmeye bağlanması, organizasyon içinde teknik uzmanlaşmanın önemini artıracaktır. 3) Eşitlikçilik: Hiyerarşik yapının düzleşmesine bağlı olarak iç ilişkiler daha eşitlikçi olacaktır. 4) Otonomi: Emekgücünün profesyonelleşmesi, bürokratik düzenlemeleri gereksiz kılarken, profesyonellere kendi sorumluluklarıyla ilgili olarak otonomi verecektir. 5) Kolektif karar verme: Ekip çalışması ve çalışanların kararlara ortak olmasıyla sağlanacaktır. 6) Ürün araştırmaları: Bilginin yaygınlaşması ve piyasa taleplerine acil yanıt üretme gereksinimi ürün bazında araştırmayı üretim sürecinin ayrılmaz parçası durumuna getirecektir. (Crook, S. ve diğ. 1992: 176) Fordizm ise bütün bunların tam karşıtı özelliklere sahiptir. Fordist bir firmada ürün geliştirme, üretim sürecinin değişkenlik ve emekgücünün sorumluluk düzeyleri düşüktür. Gahan Fordist ve "post Fordist" firma yapılarını bu üç bileşenin herbirisini bir eksen olarak kullandığı üç boyutlu bir grafik ile tanımlamaktadır. (Gahan, P. 1991: 164)

Rifkin ise "esnek" üretimin, kütlesel üretim ile zanaatçılık türü üretimin olumlu yönlerini birleştiren bir özellik gösterdiğini belirtmektedir. "Esnek" üretim kütlesel üretimin rijiditesinden kurtulmuş, buna karşılık zanaatçılığın yüksek becerisini korumuştur. Çalışanların yeteneklerinden en üst düzeyde yararlanabilmek açısından hiyerarşik yapılanma düzleştirilmiş ve gelişme teması öne çıkarılmıştır. (Rifkin, J. 1995: 92-99) "Post Fordist" organizasyon yapısı içinde işçilerin yeniden becerililendirilmesi ve işin insanileştirilmesi en önemli uygulamalardır. (Fieldes, D., Bramble, T. 1992: 564)

III.) "Esnek" organizasyonda dış ortam ve ilişkiler

"Esnek" firma yapısının içinde geliştiği ortam ve bu ortamda bu firmaların kurdukları ilişkiler de değişik özellikler sergilemektedir. Killick firma yapısındaki "esnekleşme"nin çeşitli etkenlere bağlı olduğunu ve bu etkenlerin aynı zamanda "esnek" üretim stratejilerinin uygulanmasını belirleyen nesnel ortam içinde ortaya çıktığını belirtmektedir: 1) "Esneklik" ileri derecede enformasyona gerek duymaktadır. Bu gereksinim özellikle dünya ticareti ve finansmanı, ulusal ekonomi, politik araçlar, bilimsel sorunlar, teknolojik gelişmeler hakkındadır. Firma ancak bu enformasyonla stratejilerini belirleyebilecektir ve bu maliyet düşürücü bir unsur olacaktır. 2) Piyasa etkinliği: "Esneklik" için iyi işleyen bir piyasa esastır. Bu nedenle devlet piyasa koşullarını ayarlayabilmek için müdahalelerde bile bulunabilmelidir. 3) Açıklık: Ülke ekonomisinin genel olarak dünya ticaretine açık olması gereklidir. Özellikle sermaye giriş ve çıkışları önünde herhangi bir engel olmamalıdır. 4) Politik güç: Siyasi irade "esneklik" uygulamasında ve "esneklik" için gerekli koşulların düzenlenmesi konusunda engelsiz olarak irade kullanabilmelidir. 5) Nüfusun en azından lise düzeyinde eğitimli olması gerekmektedir. Bunun ötesinde kapitalistik değerlere sahip ve eğitimli bir orta sınıfın varlığı son derece önemlidir. 6) "Esnekliğe" uygun bir teknolojik kapasite. 7) Tarihsel ve sosyal etkiler. Toplumsal iyilik için bireyin iyiliğini vaaz eden dinlerin varlığı "esneklik"te son derece kolaylaştırıcıdır. Bütün bunlar kimi gelişmekte olan ülkelerin "esneklik" bağlamındaki avantajlarını oluştururken, özellikle yaşlı nüfusun artışı metropol kapitalist ülkeler için genel olarak bir dezavantaj noktasıdır. (Killick, T. 1995: 721-731)

Piore ve Sabel firmaların "esnekliği"ni kendi aralarındaki, bir başka deyişle dış ilişkilerindeki dört özellikle tanımlamışlardır: 1) Firmaların bölgesel kümelenmeler oluşturmaları. Piore ve Sabel bunun en tipik örneğinin Orta ve Kuzey İtalya olduğunu belirtmişlerdir. Bölge içinde firmalar arasındaki ilişkiler kısa erimli anlaşmalarla düzenlenmektedir ve firmaların işlevleri de sürekli değişmektedir. Ayrıca bölgede üretken işletmeleri birleştiren kurumlar da vardır. Ticaret birlikleri, sendikalar, loncalar, kooperatifler, pazarlama şirketleri böyledir. Ancak hiçbir kurum bu üretken yapıları tek bir grup olarak bağlamamaktadır. 2) Federal işletmeler: Firmalar bazen finansal ve pazarlama sorumluluklarını aralarında paylaşmaktadır. Ancak buradaki yapı kütlesel üretimdeki kadar entegre değildir ve firmalar arasındaki ilişki de hiyerarşik bir düzende değildir. Buna karşılık burada firmalar, bölgesel kümelenmelere göre daha fazla oranda iç içe geçmiş bir yapıdadırlar. Japon Zaibatsuları bunun örneğidir. 3) Güneş benzeri (solar) firma yapısı. Bu yapı eski tip fabrika yapısına benzer. Ancak kütlesel değil, piyasaya göre küçük ölçekli üretim yapar. Ayrıca üretimin kimi aşamalarını sözleşme ile başka firmalara devreder. Güneş benzeri özelliği de bu bağlanmadan ileri gelmektedir.

Bu firma yapıları içinde özellikle ücret ve çalışma koşulları dolayımıyla gerçekleştirilen rekabet sınırlanmıştır. Bunun için pirim sistemi kullanılmaktadır. Buna karşılık "esnek" üretim ilkeleriyle uyumlu tarzda ve yeni ürün geliştirmeye yönelik olarak, aynı yapı içinde yer alan firmalar arasında bir rekabet vardır.

Böylece Piore ve Sabel ABD'de firma yapısındaki ve ilişkilerindeki "esnekleşme"nin iki mekanizma ile gerçekleşmekte olduğunu belirtmişlerdir. Bunlardan ilki kütlesel üretim yapan ve hiyerarşik yapıdaki büyük firmaların, hiyerarşik yapılarını düzleştirmeleri ve alt düzey yöneticilerine daha fazla sorumluluk vermeleriyle ortaya çıkmaktadır. İkincisi ise küçük ölçekli, ancak yüksek teknoloji kullanan ve küçük ölçekli olmanın getirdiği rekabet avantajlarından yararlanan firmaların belli yüksek teknoloji bölgelerinde odaklaşmalarıyla gerçekleşmektedir. İşte İtalya'daki yapılanma bu ikinci yolun en tipik örneği olmaktadır. ABD'de ise bu tip firmalar Boston, Palo Alto, Kaliforniya gibi bölgelere yerleşmiş durumdadır. Bu bölgelerde yüksek teknolojili firmalar üniversitelerle iç içe geçmiştir. (Piore, M.J., Sabel, C.F. 1984: 265-286)

IV.) Organizasyonların küçülmesi ve desantralizasyon

"Esnek" organizasyon tanımı içinde kimi üretim aşamalarının sözleşme ile küçük başka firmalara devredilmesi önemli bir unsur olarak yer almaktadır. Hatta "esneklik" yönündeki oluşma yalnızca, bu türden bir üretim parçalanması bağlamında bile tanımlanabilmektedir. (Lorenz, E.H. 1993: 309)

Lash ve Urry de günümüzde firma yapısının ölçek olarak küçük ölçekli olmakla tanımlanabileceğini belirtmişlerdir. Fordist kütlesel ve büyük fabrika sistemlerinde gerçekleştirilen üretimden, "esnek" üretime geçiş; küçük ölçekli, piyasa gereksinimlerini azami ölçekte dikkate alan üretim yapısının yanısıra organizasyonların küçülmesini de içeren bir gelişmeye işaret etmektedir. Bu gelişmenin arkasındaki itici güçler; teknolojik gelişmeler; bireysel olarak ayrışan taleplerin güçlenmesi ve ürün kalitesine dayalı rekabetin, maliyet esasına dayalı rekabetin önüne geçmesidir. Bütün bunlar, değişen piyasa koşullarına daha çabuk ve yeterli biçimde yanıt vermek bakımından yapısal bir avantaja sahip olan küçük firmaları büyük ölçekliler karşısında avantajlı konuma getirmiştir. (Lash, S., Urry, J. 1987: 199)

Hirst ve Zeitlin de, kaynakların yenilikçi tarzda rekombinasyonunun, üretken birimler arasındaki kooperasyonla ve rekabetin bunalımları engelleyecek bir dengede yürütülmesi aracılığıyla olanaklı olabileceğini; bu zorunlulukların da küçük ve orta ölçekli firmaları avantajlı konuma getirdiğini belirtmişlerdir. Aynı zorunluluk nedeniyle büyük ölçekli firmalar da desantralize bir yapıya dönüşmeye zorlanmaktadır. Firmalar arasında sözleşmeye dayalı ilişkilerin gelişmesinin nedeni de budur. (Hirst, P., Zeitlin, J. 1991: 3-4)

Böylece, "postkapitalist" paradigmaya göre organizasyon yapısındaki "esnekleşme" dış ilişkilerde de yumuşamayı dayatmaktadır. Yumuşama rekabet koşullarının yeniden düzenlenmesini de beraberinde getirmektedir. Pek çok firma arasında çok yönlü ve düzeyli ticari ilişkilerin geliştirilmesini zorlayan da rekabetin yumuşatılması yönündeki bu çabadır.

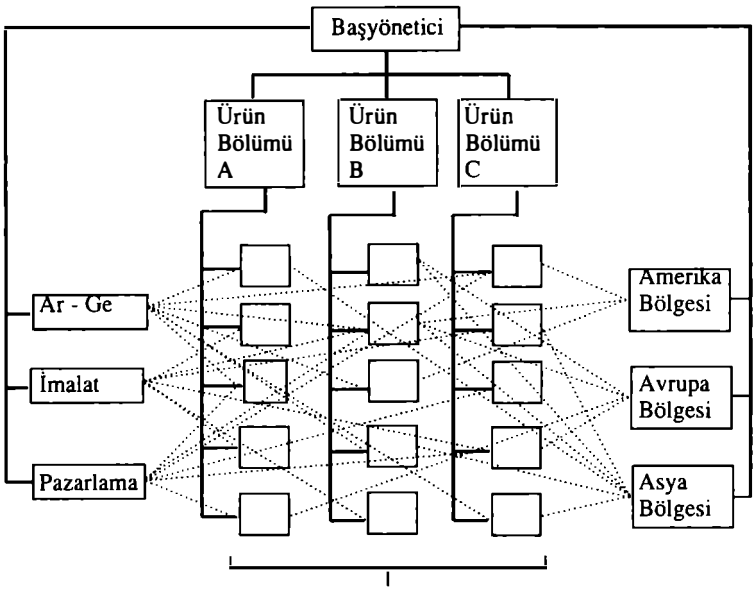
"Esnek" firma son ürünü ve asıl teknolojiyi kendisi kontrol ederken, stratejik olmayan aktiviteleri ve sektörleri diğer firmalara sözleşme ile bırakmaktadır. Böylece asıl kuruluşun çevresinde orta ve küçük ölçekli firmalardan oluşan bir ağ gelişmektedir. Aynı süreçte, ki-

mi üretim aşamalarını sözleşme ile devreden asıl firmaların da ölçeği küçülmüş olmaktadır. Küçülmenin ve gerektiğinde başvurulan dış ilişkilerin firmanın hareket yeteneğini ve sermayenin birikim ve dolaşım hızını artırdığı anlaşılmaktadır. Böylece Fordizmi karakterize eden içsel büyük ölçekli ekonominin yerini, burada dışsal küçük ölçekli bir ekonomi almaktadır.

Giderek artan ve merkezileştirilmesi olanaksız olan enformasyon sistemleri, desantralize karar mekanizmalarının gelişimini hızlandırmaktadır. Bunun sonucunda HP, Tandem, 3M, Esmark, Xerox ve TRW gibi büyük sermayeli firmalar kendilerini küçük, otonom, "esnek"/ağsı yapılara dönüştürmektedir. (Halal, W. 1986: 66)

Desantralizasyon matriks tipi bir yapılanma ile birlikte gelişmektedir. Gelişmiş bir matriks yapı, matriksi oluşturan birimlerin aktivitelerinin çeşitliliğini artıracak ve hareket sınırlarını genişletecek şekilde üç veya dört boyutu birleştirmektedir. Aşağıdaki şekilde üç boyutlu bir matriks yapısı gösterilmiştir. Bu yapıda sistemin üretken kalbi yaratıcı yatırımları gerçekleştiren küçük iş birimlerinden oluşmaktadır. İşlevsel birimlerin (araştırma geliştirme, imalat, piyasalama gibi) herbirisinin diğer birimlerle kar esasına dayalı ilişkileri olabilmektedir. Bölgesel birimleri ise kendi bölgeleri içinde ürün dağıtımı ve satışı yapmaktadır. Böylece sermayeye olabildiğince yüksek düzeyde hareket serbestisi getiren otonom birimlerden oluşan, birimlerin herbirisinin özerk tarzda üretken ve ticari ilişkilerini geliştirebildiği, oldukça karmaşık, ancak aynı zamanda da dinamik bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu şemadaki bütün birimler belli bir bütünsel işlevin tamamlayıcısı olan, ancak aynı zamanda da özerkliklerini koruyan yapılar durumundadır.

Desantralize edilmiş ağsı bir organizasyon yapısı:

Bu organizasyonel serbesti aynı zamanda çalışma sürelerinde getirilen "esnek" yapı ile ("yarı süreli çalışma", çalışma saatlerinin düzensizleştirilmesi, geçici çalışma ve iş paylaşımı gibi uygulamalarla) daha da güçlendirilmektedir. ABD'de çalışanların %30'unun "esnek" çalışma biçimlerinden birisinin içinde yer aldığı, İsviçre'de işçilerin %95'inin bu kavramlarla tanışık olduğu, Almanya'da işçilerin %50'sinin bu programların içinde istihdam edildiği, tüm Avrupa'da ise aynı oranın %20 civarında olduğu bildirilmektedir. (Halal, W.E. 1986: 132-135)

V.) "Esnek" ilişkilerde hizmet sektörü

Yeni tip üretim yapısı içinde üretken hizmet sektörü özellikle genişlemektedir. Araştırma ve geliştirme çalışmaları, piyasa araştırmaları bu grupta yer almaktadır. Bu tür hizmetlerin elde edilmesinde dı-

şarıdan hizmet satın alınması giderek öne çıkmaktadır. Üretken hizmet sektöründeki bu genişlemenin asıl nedeni firmaların işlemek ve kullanmak zorunda oldukları enformasyon miktarının artmasıdır. Bunun dışında bir kaç etken daha devreye girmektedir. Örneğin mal ve hizmet üretiminde ürün çeşitliliği yönünde güçlü bir eğilim gelişmektedir. Öte yandan çeşitlenme ve dönüşüm süreci yalnızca ürün bazında olmayıp; üretim sürecinde, sistemlerinde, amaç ve mekanizmalarında da çeşitlilik artmaktadır. Teknoloji, firmaları enformasyon işleme, süreç dizaynı ve araştırma konularında özelleşmiş kapasiteler geliştirmeye zorlamaktadır. Bütün bunlar genel yönetim işlevlerine gereksinimi artırmakta ve uzman müdahalesini gerekli kılmaktadır. Bütün bu faaliyetlerin ABD ekonomisinin %25-30'unu oluşturduğu belirtilmektedir. Bu miktar neredeyse maddi mal üretimine eşit bir boyut oluşturmaktadır.

Uzman hizmetlerin dışardan satın alınmasının nedeni, maliyet faktörü ile piyasadaki bu tür hizmetlerle ilgili talep dalgalanmalarına daha kolay yanıt üretebilme olanağını yakalayabilmek kaygısıdır.

Üretken hizmet üretiminin daha çok metropolitan alanlarda yoğunlaştığı izlenmektedir. Bunun nedenleri arasında becerili ve eğitimli emek gücünün daha çok metropollerde toplanmış olması; metropollerde sektörler arasındaki ilişkilerin gelişkinliği ve nihayet piyasa koşullarının burada daha dinamik oluşu sayılabilir. Böylece metropol yerleşimi maliyetleri azaltıcı bir etki göstermektedir. (Coffey, W., Bailly, A.S. 1992: 858-860)

VI.) "Esnek" organizasyon yapısında katılım

"Esnek" organizasyon yapısı içinde katılım düşüncesi ve uygulaması önem kazanmaktadır. Klasik kapitalist firmanın tanımlayıcı nitelikleri arasında en göze çarpanlar çatışma, hiyerarşi ve güvensizlik iken; yenisinde kooperasyon, katılım ve güven duygusunun bunların yerini aldığı belirtilmektedir. (Champlin, D., Olson, P. 1994: 454; Smith, V. 1994: 286) Bu yönleriyle yeni sisteme Japonya'da "insani (hümanistik) kapitalizm" ya da "insani işletme sistemi" denilmektedir. (Ozaki, R. 1991: 1-96)

Ozaki bu sistemdeki bir işletmeyi geleneksel kapitalist işletmeden ayıran üç temel nitelik sıralamaktadır: 1) İşçiler ve yöneticiler enteg-

re bir grup oluşturmuştur ve firmanın sahibi gibi davranmaktadırlar. 2) "İnsani firma" piyasadaki diğer firmalarla hem rekabet eder, hem de kooperasyon içindedir. Kapitalist firmada ise bu ilişki yalnızca rekabet biçiminde yürümektedir. 3) "İnsani firma"da yönetim ve işçiler kararları birlikte almaktadır. Ozaki bu özelliğiyle "insani firma"nın, kararların devletçe alındığı sosyalist firmadan da ayrıldığını belirtmektedir.

İddiaya göre "insani firma" pek çok yönetici ve işçinin daha doyumlu bir çalışma ortamı arayışları sonucunda gelişmiştir. Üretimi rekabetçi, özel ve serbest bir piyasada gerçekleştiriyor olsa da kapitalist olarak nitelenmesi olanaksızdır. Çünkü mülkiyetin sahipliği konusu kapitalizmden ciddi biçimde ayrılmaktadır. Çünkü bu firmalarda kolektif bir sahiplik durumu söz konusudur.

"İnsani kapitalizm"de yönetici ve işçiler firmanın sahibi gibi davranmaktadır. Hisse sahipliği nosyonu önemsiz bir teknik ayrıntıdır. Yönetim ve işçiler firmanın gelişmesi için birlikte çalışan gruplardır. Haklar, sorumluluklar, riskler, enformasyon, ürünler yönetim ve işçiler arasında paylaşılmaktadır. Oysa tipik bir kapitalist işletme hissedarların sahip olduğu bir kuruluştur. Yönetim kapitalistleri yansıtır. Karar verme yetkisi yönetimdedir. Katılım yoktur ya da çok sınırlıdır. Ücret farklılıkları çok derindir.

"İnsani firma" yapısının üç temel önermesi vardır. Bunlar; 1) İnsan kaynağı üretimin en önemli etkenidir, 2) insan entelektüel bir varlıktır, 3) insan, üretken gücü motivasyonla değişen bir varlıktır.

"İnsani firma"da özel işletme mülkiyeti belirsizdir. Yönetim mülk sahiplerinin etkisinden bağımsızdır. "İnsani firma"yı motive etmenin yolu kontrol ile mülkiyetin birbirinden ayrılması; kontrolun yönetici ve çalışanlar arasındaki ilişkileri geliştirecek şekilde ortaklaştırılması ve bu ilişkinin tanımladığı yapıda hisse sahibi olup da firmayla doğrudan ilişkisi olmayanların etkisinin sınırlanmasıdır. Burada önemli olan nokta "insani firma"nın yönetici ve işçilerinin, birlikte, firmayı "kendilerinin" olarak algılamalarıdır. Burada, yönetici ve özellikle de işçiler firmanın yasal anlamda sahibi olmasalar da, öyleymiş gibi algılamalarının sağlanması özellikle önemlidir. Bu ortamın hazırlanmasında sendikaların işyeri birimlerinin üzerine büyük sorumluluk düşmektedir. Böylece işçi sendikaları "esnek" firma yapısının oluşturulmasında önemli işlev görmektedir. Sendika özellikle bunalım dönemleri

içinde, istihdam ve emek örgütlenme biçimlerinin yeniden düzenlenmesinde, yönetimce önerilen modellerin işçiler tarafından kabul edilmesi sürecinde ikna edici bir güç olarak devreye girmektedir.

Hatta 1970'lerin ortalarından başlayarak sol Keynezyen politikalara karşı yönlendirilen saldırılar çerçevesinde giderek zayıflayan sendikal etkinliğin yeniden tesis edilmesi isteniyorsa, bunun ancak, sendikaların "esnek" üretim politikalarına ortak olmaları ve organizasyon ortamlarının "insanileştirilmesi" uygulamalarında aktif rol almalarıyla olanaklı olabileceği belirtilmekte ve açıkça sermayenin amaçlarına entegre bir sendikal strateji önerilmektedir. (Allen, C.S. 1990: 265)

"İnsani firma"da "esnek" bir üçretlendirme sistemi vardır. Ücretin sabit kısmının dışında, çalışma performansıyla ilişkilendirilmiş bir kısmı da bulunmaktadır. İşte firmanın genel çıkarlarıyla, işçinin performansını birleştiren bileşen ücretin bu kısmıdır.

Bu sistemde iş rotasyonu bir normdur. İşbölümü rijit değildir. İş kategorileri çok daha azdır. İşçiler genel beceriler kazanacak şekilde firma içinde sürekli eğitime tabi tutulurlar. Operasyonel kararların çoğu doğrudan işlik düzeyine bırakılır. Böylece aşağıdan yukarıya yaratıcı bilgi akışının sağlanması amaçlanır. Çalışma, 10-15 kişiden oluşan ekipler temelinde örgütlenir. Operasyonel kararlarda temel karar verici organ da bu ekiptir. Buradaki sorun otonomi ile gruplar arası koordinasyonun ve sorumlulukta paylaşımın sağlanmasıdır.

Her işçi bir ekip üyesi olarak işlev görmek üzere cesaretlendirilir. Böylece performans değerlendirmelerinde, diğerleriyle kooperasyon kurma, yardım yeteneği, yardım alma yeteneği, öğrenme isteği, çok yönlü becerileri biriktirme yeteneği, problem çözme yeteneği, yaratıcı fikirler geliştirebilme yeteneği gibi ölçütler de kullanılır. Böyle bir yapıda, grup kendi içinde her bir üyesi üzerinde bağlayıcı olan bir iç disiplin uygulaması geliştirmektedir. Bu ise orta düzeyde yer alan denetici sayısını önemli oranda azaltmaya olanak tanımaktadır.

Bu sistem içinde yukarıdaki ölçütlere göre daha başarılı olanlar yükselir. Ancak bu süreç çok uzun bir dönem boyunca gerçekleştiğinden ve ekip havası içinde ekibin onayıyla olgunlaştığından pek sorun çıkarmaz. Yükselenler, grubun onayını alarak yükselmiş olurlar. Bu nedenle bu sisteme "rekabetçi eşitlikçilik (competitive egalitarianism)" denilmektedir.

"İnsani firma" yapısının, Japonya'da, İkinci Dünya Savaşı sonra-

sında Zaibatsu denilen aile şirketlerinin halka açılmasıyla birlikte, savaş sonrasının dayattığı dayanışmacı ortam içinde ve ABD'li ekonomistlerin danışmanlığıyla geliştiği belirtilmektedir. Hatta çoğu kez bu sistem "Japon stili yönetim sistemi (Japanese-style management system)" olarak da bilinmektedir. Ancak sistemin kesinlikle Japonya ile sınırlı kalmadığı ve artık yeni organizasyon modelini tanımlayan bir yapı olarak dünyanın her yerinde benimsendiği belirtilmektedir.

Japonya'da bir yönetim sistemi olarak ortaya çıkan; katılım, yeteneklerin zenginleştirilmesi, becerilerin geliştirilmesi ve iş yaşam kalitesinin artırılması ile tanımlanabilecek olan bu sistemin ABD ve Avrupa ülkelerince kendi koşullarında uygulanması süreci ise "Japonizasyon" olarak tanımlanmaktadır.Bu ülkelerin Japon sistemini almak istemelerinin en önemli nedenleri; Taylorist-Fordist üretim paradigmasının sınırlılıkları, becerili ve koopere emekgücü gerektiren yeni teknolojilerin giderek yaygınlaşması ve Japon paradigmasının açık başarısıdır. (Bratton, J. 1992: 17-19)

VII.) "Katılım" tiplerinin etkileri ve katılımın oluşturulması

Mc Carthy organizasyonlarda katılım konusunu inceleyen dört görüş tanımlamıştır. Bunlardan ilki "yönetim okulu (the management school)"dur. Burada amaç doyumsuzluk ve moral sorunların çözümüne yetecek düzeyde dar kapsamlı ve alt düzeyde katılım programlarının uygulanmasıdır. "İnsani psikoloji (humanistic psychology)" yaklaşımı bireyin yaratıcılık ve özgüveninin geliştirilmesinin önemli olduğunu ve bunların aynı zamanda firmaların üretkenliğini de artıracağını vurgulamaktadır. Böylece "insani psikoloji" okulu insani değerlerle, firmaların ekonomik etkinlik arayışlarının aslen aynı potada eridiğini vurgulayan ve bu kaynaşmayı daha da geliştirmeyi hedefleyen bir anlayışı temsil etmektedir. "Demokratik teori" görüşü ise katılımı herhangi bir şeye ulaşmayı sağlayan bir araç olarak değil, kendi içinde bir amaç olarak tanımlamaktadır. Böylece "demokratik teori"ye göre sonuçları (olumlu ya da olumsuz) ne olursa olsun, organizasyon içinde "katılım"ın sağlanması asli hedef olmalıdır. Nihayet "katılımcı sol" ya da "sosyalist katılımcılık" görüşünün temel amacı bütün toplumun kollektif mülkiyet temelinde örgütlenmesidir. Böylece katılımcı programdaki amaç işçileri sınıf bilinci kazandırmak üzere eğitmektir. Bu görüşe göre katılımcı programların pek çoğu mülki-

yet yapısında değişiklik oluşturmadığı için, işçilerin katılım arzularını geliştirememektedir. (Mc Carthy, S. 1989: 115-116)

"Postkapitalist" tezlerin daha çok "insani psikoloji" ve "demokratik teori" yaklaşımlarının sınırları içine denk düştüğü anlaşılmaktadır. Buna karşılık özellikle son yaklaşımın yer yer Marksizm ile ton benzerlikleri sergilediği görülmektedir. Ancak bu sonuncusunda, söz konusu edilen değişikliklerin oluşturulması mekanizmasının tanımlanmamış olması, bu görüşün gerek Marx'ın, gerekse Lenin'in görüşlerinden ayrım noktalarının net olarak çizilmesini oldukça güçleştirmektedir.

"Esnek" organizasyon yapısı içinde "katılım"dan amaç; emekgücünün tüm yeteneklerinin organizasyon hedefleriyle özdeşleştirilmesi ve yeteneklerin bu amaçlar yönünde geliştirilmesidir. Ancak "katılım"ın bütün türlerinin bu hedefe ulaşmaya yetmeyebileceği; "katılım" düzey ve çeşidine göre tarafların elde edecekleri kazanımların da değişeceği vurgulanmaktadır.

Nitekim De Ball tanımladığı iki tür "katılım" mekanizması ile bu gerilimi somut biçimde göstermiştir. Bunlar; doğrudan ve dolaylı "katılım"dır. "Doğrudan katılım" hiçbir aracı mekanizma olmaksızın işçilerin "katılım" süreçlerine dahil olmalarıdır. "Dolaylı"da ise temsiliyet söz konusudur. Temsiliyet hakkını kullanan ise çoğunlukla sendika ve işyeri komiteleri olmaktadır. Bunların herbirisinin taraflar açısından belli avantaj ve dezavantajları vardır ve belli koşullarda belli bir "katılım" modelinin tercih edilmesi daha gerçekçi olacaktır.

"Doğrudan katılım"ın sermaye açısından işlevleri şunlardır: 1) İdeolojik: Çalışanlara iş doyumu kazandırılması ile. 2) Ekonomik: İşgücü ve yönetsel etkinliğin geliştirilmesi ile. 3) Psikolojik: Motivasyon sağlanması ve stresin azaltılması ile. 4) Organizasyonel: Bürokrasinin yıkılması, modernizasyon, eğitim ve kararların hızlandırılması ile. 5) Sosyolojik: Sosyal düzenleme, kooperasyon ve kontrol sağlanması ile.

Doğrudan katılımın işçiler açısından avantajları yine beş başlıkta toplanmaktadır: 1) İdeolojik: Başarı, gelişme duygularının geliştirilmesi ile. 2) Ekonomik: Kâr paylaşımı ve becerilerin geliştirilmesi ile. 3) Psikolojik: İşin zenginleştirilmesi ve stresin azaltılması ile. 4) Organizasyonel: Desantralizasyon kanallarının yaratılması ile. 5) Sosyolojik: Entegrasyon aracılığı ile.

Bu katılım modelinin işçiler açısından dezavantajı ise özellikle yönetim tarafından, yönetimin çıkarları doğrultusunda manipüle edilme

noktasında toplanmaktadır. Taraflardan birisi olan sendika içinse daha çok bir dezavantaj durumu söz konusudur. İşyerindeki işçilerin bireyselleşmesi, sendikanın güç kaybetmesi ve bundan çıkış yolu olarak da sendikanın da yönetimin genel çıkarlarıyla uyumlu bir çizgiye yönelmesi ve böylece kendi varlık koşullarını yitirmesi söz konusu olabilmektedir.

Dolaylı katılımın etkilerine gelince; bunlar da sermaye ve işçiler açısından farklı farklıdır: Sermaye açısından en önemli avantajı sendikayı işletme yönetimine entegre etmesi, böylece sosyal ilişkilerde rahatlama sağlaması ve kararların alınması ve uygulanması sürecini hızlandırmasıdır. Buna karşılık yönetim otoritesini ve mülkiyet hakkını sarsıcı bir görüntü yaratması sonucu sermayenin ideolojik hegemonyasını kırıcı bir etki de gösterebilmektedir.

Dolaylı katılımın işçi açısından avantajı ise kolektif tanınma ve bunun getirdiği kazanımlar olarak belirlenmektedir. İşçilerin doğrudan temsiliyetinin olmayışı ise dezavantaj sayılmaktadır. Dolaylı katılımda sendika işçilerin temsilcisi durumundadır.

Yapılan araştırmalar işçiler arasında dört düzeyde katılım arzusunun bulunduğunu göstermektedir: "0" düzeyinde işçiler bir sistem olarak işletme ile ilgilenmemektedir. "1" düzeyinde işçiler nihai anlamda kendilerini işletme dışında değerlendirmekte ve işletme ile ancak geçimlik bir araç bağlamında ilgilenmektedir. "2" düzeyinde işçiler işletme içi sosyal ilişkilerle ilgilenmektedir. "3" düzeyinde ise işçiler işyeri yönetimine katılmak istemektedir.

İşçilerin bu beklenti düzeyleri saptandıktan sonra bunların tatmini ve mevcut düzeyin daha ileri düzeylere taşınmasını sağlayacak motivasyonun oluşturulması açısından şu tür yolların denenmesi önerilmektedir. "0" düzeyindeki "katılım" beklentisi açısından hiçbir "katılımcı" mekanizmanın oluşturulması gerekmemektedir. "1" düzeyinde "finansal katılım" mekanizmalarının oluşturulması uygun olmaktadır. "2" düzeyi için işçilerin motivasyonunda "doğrudan katılım" etkili olabilmektedir. "3" düzeyinde hem "doğrudan" hem de "dolaylı katılım", bu yüksek düzeydeki işçi beklentilerinin tatmini açısından uygun bir yol olmaktadır.

Gereksinimler açısından ele alındığında gereksinimlere göre "katılım"ın tipinin de değiştiği anlaşılmaktadır. Primer psikolojik ve ekonomik gereksinimler (beslenme, vb.) ile sekonder psikolojik ve sosyal

gereksinimlerin (sosyal güvenlik, adalet, birlik, vb.) önde olduğu gruplar açısından "dolaylı katılım" yeterli ve motive edici görünmektedir. Buna karşılık tersiyer, kültürel gereksinimlerin (otonomi, inisiyatif, gelişme, başarı gibi) ağırlıklı olarak gündeme getirildiği gruplarda ancak "doğrudan katılım" uygun bir uygulama olarak öne çıkmaktadır. (De Ball, M.B. 1989: 13-23) Buradan da anlaşıldığı gibi "dolaylı katılım" mekanizması her tür beklentiye yanıt verebilecek nitelikte değildir. İnsani gereksinimlerin tatmini bakımından "doğrudan katılım" daha uygundur. Ancak önemli olan nokta "katılım" sürecinin yaratacağı sonuçların, sürecin asli inisiyatifini elinde bulunduran sermaye ve yönetim hedefleriyle uyuşup uyuşmayacağı ve organizasyon yapısına ve daha genel anlamda da sermaye birikiminin güncel koşullarına uygun düşüp düşmeyeceğidir.

Sonuçta işyeri düzeyindeki "katılım"ın başarısını, düzeyini, içeriğini ve biçimini katılımda taraf olan kurumların (işçi, sermaye, sendika, hükümet) etkileşimi, psikolojik, sosyal etmenler (katılımın yeni bir bürokratik mekanizma oluşturup oluşturmadığı gibi) ve organizasyonu sarıp sarmalayan genel ekonomik, siyasal koşullar belirleyecektir.

Görüldüğü gibi işyerinde "katılımcı" mekanizmaların işletilmesi firmaların "esnekleşmesi" sürecinin tanımlayıcı bir bileşeni olarak görülmektedir. "Katılım", çağdaş firmanın, hızla değişen piyasa koşulları karşısında, en azından aynı hızla yaratıcı yanıtlar verebilmesinin asgari koşullarından birisi olarak ele alınmaktadır.

"Katılım"ın uyarılması; hiyerarşinin düzleştirilmesi politikalarının belirleyici olduğu bu yönetim tipi, "yeni yönetim stratejisi" olarak tanımlanmaktadır. Bu yapı içinde diğer iki önemli unsur, bireysel gelişimi yani kariyeri uyaran yapıların oluşturulması ve çalışanların haklarını yönetenlerin keyfiyetine karşı koruyacak düzenlemelerin geliştirilmesidir. Burada önemli olan nokta "biz duygusu"nun ve bir "işletme yurttaşı" tipinin yaratılmasıdır. Bu yönleriyle Alvesson yeni organizasyon tipini "korporatist" bir organizasyon diye nitelemektedir. (Alvesson, M. 1991: 348-353)

Emek gücünün değişen sosyo demografik yapısı da "katılımcı" bir organizasyonu gerektirmektedir. Örneğin Lippitt bu özellikleri ABD için şu şekilde sıralamaktadır: 1) Çoğu 20-40 yaş grubunda olan genç bir nüfus. 2) En az yarısı lise mezunu olan ve kariyer istekleri bulunan yüksek eğitim düzeyi. 3) Sosyal açıdan uyanıklık. 4) Kendilerini

hareket konusunda özgür hisseden bir grup. 5) Farklı din, kültür, renk, ırklara ait olma. 6) Boş zaman, anlamlı deneyim ve başarılı olmak isteyen bir grup. 7) Otoriteryen olmayan ilişkiler arayan bir kuşak.

Böylece Lippitt'e göre "katılımcı" bir yapı içinde kapitalizmin yeni politik ekonomik biçimi; hem demokratik liberal idealleri, hem de özgür işletmenin geleneksel değerlerini yansıtmaktadır. İşte bu yapı Halal tarafından "demokratik özgür işletme" kavramı ile karşılanmaktadır. "Demokratik özgür işletme" aslında kapitalizmin ötesinde ve kapitalizm kelimesi ile tanımlanamayacak denli farklı yeni bir sosyal, politik organizasyon ortamına/kültürüne işaret etmektedir. (Halal, W.E. 1986: 174-191, 314-316; "Katılım" ve "endüstriyel demokrasi" konularında ayrıntılı tanım ve çözümlemeler için bkz. Belek, İ. 1993)

VIII.) "Esnek" organizasyon ve liderlik

"Katılım" anlayışının bir yönetim tekniği olarak gelişmesi ile birlikte liderlik anlayışı da ciddi biçimde değişikliğe uğramıştır. Geleneksel kapitalist paradigmada liderlik iyi yönetim ve lider de iyi bir yönetici ile özdeşleşmiş durumdaydı. "Postendüstriyel" paradigmada ise bu anlayış değişmiştir. Buna göre liderlik artık; liderler ve diğerleri arasında, liderler ve diğerlerinin ortak olarak gerçek değişiklikleri sağlamak amacıyla oluşturdukları niyete yönelik etkileşimler olarak tanımlanmaktadır. (Rost, J., Smith, A. 1992: 195) Geleneksel liderlik ile "postendüstriyel" liderlik arasındaki farklar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 10: Geleneksel ve "postendüstriyel" liderlik tiplerinin özellikleri.

Geleneksel	"Postendüstriyel"
İyi yönetim	Yönetimden farklı bir süreçtir
Lider davranış ve özellikleri	Liderler ve alttakiler karşılıklı etkileşirler
Liderin istekleri yerine getirilir	Liderin ve diğerlerinin istekleri yaşatılır
Organizasyonel amaçlar gerçekleştirilmeye çalışılır	Gerçek değişiklikler hedeflenir
Davranışlarda önceden belirlenmiş kalıplar geçerlidir	Etkili davranış ne ise o kullanılır

Böylece liderliğin dört ana özelliği belirmektedir: 1) İlişki etkileşime dayanmaktadır. Etkileşim pozisyonel güç değildir. 2) Lider ve diğerleri bu etkileşimin aktörleridir. Bu aktörlerin etki etmede eşit olmaları demek değildir. Kişilerin etkisi farklı olacaktır. Ama bu farklılık da pozisyonel farkılıktan kaynaklanan bir avantaj anlamına gelmemektedir. 3) Lider ve diğerleri gerçek değişimleri hedeflemektedir. 4) Değişiklikler ortak amaçları yansıtmaktadır. Bütün bunlar liderliği klasik yöneticilikten ayırmaktadır. Yeni liderlik anlayışı emeğin ekip olarak örgütlenmesi sonucunu getirmektedir.

Halal geleneksel organizasyonlardaki yönetim yapısını bir arabanın sürülmesine benzetmektedir. Herşeyi arabayı süren yapar: Önemli kararlar, işe alma, hammadde alımları, sorunların çözümü, vb. "Enformasyon çağı"nda ise böyle bir makine yoktur. Güç dağıtılmıştır, karar merkezleri çoğalmıştır. Böyle bir yapı içinde yönetim ve liderlik enformasyon teknolojisini (yani enformasyonun "sert-(hard)" yönünü) güçlendirmeye çalışır. Liderliğin diğer önemli bir odağı ise "yumuşak-(soft)" nitelikler denilen inanç, değerler sistemidir. Bunlar bir kurumu, yaşayan bir topluluk, canlı bir organizma, insani bir çevre durumuna getirmeye yarayan unsurlardır. Firmayı birleştirir, ona diğer organizasyonlardan ayrı kendine özgün bir kimlik kazandırırlar. Yönetici ve liderler firma içinde bir gelecek vizyonu yaratırlar; ortak inançların iletiminde becerilidirler; başkalarının nasıl cesaretlendirileceğini bilirler; büyük bir organizasyonun nasıl hareketlendirileceğinin planını yaparlar. Böylece yeni organizasyon yapısı içinde yönetici geleneksel organizasyondaki "boss-(patron)" kimliğinden sıyrılmakta ve bir öğretmen, katalizör, antrenör (coach) işlevini üstlenmektedir.

Teknolojideki gelişmeler liderlikteki değişmelerin en önemli etkenidir. Basit ve iyi tanımlanmış amaçlarla karakterize tarım ve imalat gibi üretim sektörleri çok az yaratıcılık gerektirirler ve bu sektörlerde amaçların önceden belirlenerek çalışanlara dikte edilmesi yeterli olmaktadır. Kompleks yapıdaki hizmet ve bilgi sektörleri ise çalışanların özgürlüğünü gerektirirler. İşte bu gereklilik liderliğin yapısında insani unsurları öncelemeyi gerektiren tekniklerin gelişimini koşullamıştır. (Halal, W.E. 1986: 143-164) Liderlik tipindeki değişimin, genel olarak yönetim anlayışındaki ve organizasyon yapısındaki değişimin modeli olduğu vurgulanmaktadır.

IX.) "Esnek" organizasyon ve ekip çalışması

Ekip çalışmasının üretimin etkinlik ve kalitesini artıracağı beklentisi egemendir. Ekip kavramı tanımı esas olarak iki olgu üzerinde odaklaşmaktadır. Bunlardan birisi emek gücünün 5-20 kişilik gruplar temelinde organize edilmesi, bu gruplarda işyeri sorunlarının tartışılmasıdır. İkincisi ise sendika ve yönetimin rekabet gücünü artıracak yeni bir psikolojiyle harmanlanmasının sağlanmasıdır. Böylece içinde "katılım" unsurunun yaşam bulacağı ekip çalışması firma açısından oldukça ekonomik bir bağlam içinde anlam bulmaktadır.

Ekip kavramı şu elementleri içermektedir: 1) Şirketin amaçlarıyla uyumlu bir sendika. 2) Yeni şeyler öğrenmeye ve daha çok çalışmaya indekslenmiş bir ücret sistemi. 3) Kaliteye vurgu ve kalitede herkese paylaştırılmış bir sorumluluk. 4) Rekabet yönünde güçlü bir uyanıklık. 5) İşçileri işyerindeki bütün birimlerle bağımlılık ruhu içine sokacak ve "işime gelir, ben kendi işime bakarım" mentalitesini yıkacak bir yönetsel müdahale. 6) Etkinliği artıracak işçi katılımı. 7) Emek gücünde "esneklik" 8) Geleneksel işyerlerinde varolan ast üst ilişkisi sisteminin yıkılması.

Çoğu kez, bu yönetsel teknikler herhangi bir teknolojik yenilenmeye gerek kalmaksızın da uygulanabilmektedir. Burada sendikanın destekleyici rolü son derece önemli olmaktadır.

Ekip çalışmasında işin sorumluluğu bütün ekip tarafından paylaşılmaktadır. İşe devamsızlık durumunda, gelmeyenin işi diğerleri arasında paylaştırılmaktadır. Böylece ekip kendi kendini denetleyen bir mekanizmayı geliştirmek zorunda kalmaktadır. Ekip kendi içinde düzenli toplantılar yapmakta ve karşılaşılan sorunları ya kendisi çözmeye çalışmakta ya da yukarıya iletmektedir. Bu uygulamanın kalitenin geliştirilmesi ve özellikle bireysel kaynaklı hataların giderilmesinde çok işlevsel olduğu düşünülmektedir. (Parker, M., Slaughter, J. 1990: 27-32)

İşçi becerilerinin çok yönlüleştirilmesi iş rotasyonu, işin genişletilmesi gibi programlarla sağlanmaktadır. Bunların aynı zamanda emek gücünün doyumunu ve ürün kalitesini artırdığı belirtilmektedir. (Friedman, G. 1978: 47-51)

Cutcher ve arkadaşları üç tür ekip biçimi tanımlamışlardır: 1) "Esnek" üretim sistemi: Tüketici önceliklerinin belirleyici olduğu, tüketici

ile üretici arasında "tam zamanında üretim" ilişkisinin kurulduğu, çalışma ekipleri zemininde organize olan, sorun çözmeye dayalı, yüksek işçi katılımı ile karakterize, çalışmanın planlanması ve kalitenin izlenmesinde ekibin sorumlu tutulduğu, operasyonların her aşamasında sürekli gelişmenin ön plana alındığı modeldir. Böylece bu model klasik "post-kapitalist" literatürde "esnek" firma olarak tanımlanan yapıyla uyum sergilemektedir. Japonya'da Toyata'nın sistemidir. 2) Sosyo teknik sistem: İskandinav ülkelerinde görülen tiptir. İskandinavya'da Volvo ve İngiltere'de 1940'larda kömür madenlerinde uygulanan modeldir. Bu model sosyal ve teknik sistemlerin gerekliliklerini entegre etmiştir. Karar almada yüksek işçi katılımı; işçilerin yakın denetiminin olmayışı; değişik becerilerin kazandırılmasına yönelik sık iş rotasyonları; ergonomik koşulların sağlanmasına dikkat edilmesi sistemin temel özellikleridir. Bu sistemde sürecin teknik boyutu öne çıkmaktadır. Çalışma gruplarının otonomisi bir öncekine göre daha fazladır. 3) Sıradışı ekipler: Bu uygulama günlük operasyonların organizasyonundan çok, belli aralıklarla daha genel sorunların görüşülmesi amacıyla bir araya gelen ve bu anlamda da klasik ekip çalışmasından önemli oranda ayrı düşen modeldir. Amerika ve Japonya'daki kalite grupları bu modelin örneğidir.

Bunlardan ilki işçi otonomisini belli ölçülerde sınırlandırırken, üretimin kesintisiz akışını optimize etmektedir. Burada ekip kolektivitesinin getireceği sosyal, psikolojik, entelektüel avantajlar kalitenin artırılması amacına doğrudan bağlanmıştır. Üretim dizgesi doğrudan doğruya ekip çalışmasına göre düzenlenmiştir. Sosyo teknik sistemde ise sosyal ve teknik sistemler arasındaki denge işçi otonomisi üzerinden ve grupların inisiyatifini sağlama çerçevesinde kurulmaya çalışılmaktadır. Böylece sosyo teknik sistemde, sürecin sosyal yanı daha ağır basar. Önemli olan işçilerin sosyal gereksinimlerinin tatminidir. Üretim sisteminin örgütlenişiyle ekibin oluşturulması arasında bire bir gereklilik yoktur. Sonuncusu ise ancak özel sorunlar için kullanılmaktadır. İlk ikisinde gruplar belli alanda çalışan işçilerden oluşturulurken, sonuncusunda katılım çeşitli iş alanlarından olabilmektedir. (Gershenfeld, J., et. all, 1994: 42-58)

İşyerinde örgütlenen ekip çalışmasının bilimciler, teknisyenler ve sıradan işçiler arasındaki geleneksel ayrımları silikleştireceğine inanılmaktadır. Çünkü ekip işlevsel bir entegrasyon geliştirmektedir. Ekip motivasyon, disiplin ve sosyal kontrolun eş zamanlı kaynağı olarak işlev görmektedir. Ancak burada ekibe tanınacak otonomi konusu

önem kazanmaktadır. Aksi taktirde Fordizm'in yerini bu kez "grup Fordizmi"nin alacağı belirtilmektedir. (Florida, R. 1991: 570-572) Özellikle Japon firmalarında bilimciler ve mühendisler yeni ürünlerin ve üretim süreçlerinin dizaynında öncülük ederlerken, aynı anda işçi ve teknisyenlere konuyla ilgili olarak danışmaktadırlar. Teknolojinin uygulanması sürecinde de işçilerin yani teknolojiyi kullananların sürekli olarak önerileri alınmaktadır. İşte kalite konusundaki sürekli gelişmenin güvencesi bu öneriler olmaktadır.

Böylece ekip çalışması sorun çözme tekniklerinin geliştirilmesinde, işçilere sorun çözme yeteneğinin kazandırılmasında, geleneksel iş bölümünün sınırlarının aşılarak işçilere çok yönlü beceriler kazandırılmasında ve nihayet işçi yabancılaşmasının aşılmasında önemli işlevler görmekte ve kendisinden bu tür işlevler beklenmektedir. Ekip çalışması yeni teknolojiler ile birlikte uygulanabilirken, eski tip teknolojilerle birlikte yeni bir emek örgütlenme modeli olarak da ortaya çıkabilmektedir. Toyoto'daki ekip sistemi ile sosyo teknik sistem arasında bu tip bir fark bulunmaktadır. Böylece ekip modelleri ülkeler arasında farklılık gösterebilmektedir. İskandinav ülkeleri gibi sosyal demokrat gelenekleri önde olan ülkelerde ekipler daha çok sosyal boyutu öne çıkmış bir durumda işlev görürken; Japonya'da "esnek" üretimin, kesintisiz üretim şemasının ve "tam zamanında üretim"in asli bir unsuru olarak görülmektedir. Ekip çalışmasının sağlayacağı korporatist ortamın iş barışını oluşturmada ve geleneksel iş ortamı ilişkilerini kullanmada ısrarcı davranan sendika militarizmini devre dışı bırakmada etkili olacağı savunulmaktadır. Sonuçta İskandinav ülkelerinde bile "yönetsel korporatizm (managerial corporatism)" denilen anlayışın yerleştiği izlenmektedir. (Brulin, G., Nilsson, T. 1991: 332-334)

Ekip organizasyonu dünyanın önde gelen firmalarında çeşitli formlarıyla uygulanmaktadır. Örneğin IBM kişisel bilgisayarın daha da geliştirilmesi için otonom "bağımsız iş birimleri" kullanmaktadır. Apple kendi Macintosh bilgisayarındaki devrimci değişiklikleri tüm çalışmalarında tam bir özgürlüğe sahip olan küçük bir ekip çalışması ile gerçekleştirmiştir. Texas Instruments operasyonlarını geliştirebilmek için binlerce küçük sorun çözme grupları oluşturmuştur. 3M şirketi 52 bin çalışanını ortalama 270 kişiden oluşan ve toplam 50 bin ürünün üretildiği küçük birimlere bölmüştür. Bu parçalanmanın organizasyonun "esnekliği"ni geliştirdiği belirtilmektedir. Ve bütün bu örneklerin daha da çoğaltılması olanaklıdır. (Halal, W.E. 1986: 136)

X. "Z" ve "A" tipi organizasyon yapıları

Böylece geleneksel yönetim ile daha çok Japonya'ya atfedilen "çağdaş yönetim anlayışı" arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu farklar nedeniyle de bu iki tip yönetim farklı adlarla tanımlanmaktadır. "Amerikan tarzı yönetim sistemi" olarak da bilinen ilkine "A" tipi, ikincisine ise "Z" tipi yönetim denilmektedir. Bu iki yönetim tekniği arasındaki farklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 11: "Z" ve "A" tipi organizasyonlar arasındaki farklar.

"Z" Tipi	"A" Tipi
Uzun süreli istihdam	Kısa süreli istihdam
Kolektif karar alma	Bireysel karar alma
Bireysel sorumluluk	Kolektif sorumluluk
Değerlendirme ve terfi	Değerlendirme ve terfi
işlemlerinin seyrekliği İnformal değerlendirme	işlemlerinin sıklığı Formal değerlendirme
Uzmanlığa dayanmayan kariyer	Uzmanlığa dayanan çalışma sistemi
İnsanlarla bir bütün olarak ilgilenilmesi	İnsanların yalnızca iş sırasındaki yaşamlarıyla ilgilenilmesi

(Kırçıl, O. 1995: 105; Bratton, J. 1992: 28-30)

Yukarıdaki farklılıklardan ilki özellikle dikkat çekicidir. Çünkü Japonya'da yaşam boyu istihdam olarak bilinen bu farklılık aslında organizasyon yapılarının "esnekleşmesi" ve "bilgi toplumu" önermelerinin temel unsurlarından birisi olan, çok yönlü ve yüksek derecede entelektüel bilgi işçilerinin kendilerini organizasyonlara ve klasik tipteki üretim araçlarına bağlayan sınırlılıkları kırmaları savı ile tam bir zıtlık oluşturmaktadır. "Esnek" organizasyon yapısında, "esnek" emek gücünün belli bir firmaya, belli bir işyerine bağlı olmaksızın, bilgiyi serbestçe kullanabildiği belirtilirken, organizasyon yapısı olarak tüm dünyaya yayılma eğilimi gösteren Japon organizasyon yapısında bunun tam tersi bir istihdam stratejisinin belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu zıtlığı, "çağdaş yönetim anlayışları" arasındaki farklılıklardan birisi olarak değerlendirmek uygun görünmektedir.

Japon sisteminde şirketler yaşam boyu istihdam politikası iz-

lemektedir.Bu uygulamanın işçilerin firma ile olan özdeşleşmelerini geliştireceği varsayılmaktadır. "A" tipi organizasyonlarda ise çalışma süreleri oldukça kısadır. Bu özellik iki organizasyon tipi arasındaki en önemli farklılık olarak değerlendirilmektedir.

Sonuçta "Z" tipi organizasyon yapısının "esnek" organizasyonu tanımladığı anlaşılmaktadır. "Z" tipi organizasyon insanın ve insani yeteneklerin geliştirilmesini önceleyen bir felsefeye sahiptir. Bu öncelikler insani becerilerle birlikte organizasyonun kolektif atmosferini de geliştirecektir. Bütün bu gelişmeler teknolojik gelişmelerle bütünleştiğinde ortaya tamamen farklı bir örgüt yapısı çıkmaktadır. İddia budur.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SINIF YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİK

Endüstriyel toplumların temel niteliklerinden birisi olan sınıflı toplum yapısının ortadan kalktığı şeklindeki argüman "postkapitalist" paradigmanın en önemli bileşenlerinden birisidir. Bu bölümde bu argümanın değişik biçimleri özetlenecek, daha sonra ise bunların ortaya çıkardığı ana hatlar belirginleştirilmeye çalışacaktır. Bu konuda "postkapitalist" paradigma içinde tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Ancak hepsinin ortaya koyduğu nihai sonuç; artık hem sınıf savaşımının sona erdiği, hem de işçi sınıfının kendisine biçilmiş olan, belki de bir zamanlar belli ölçülerde haklılık ve geçerlilik payı içeren öncülük ve devrimcilik misyonlarının tamamen tarihe karıştığıdır.

I.) "Postkapitalist" paradigmada sınıf ve sınıf savaşımı

Breen ve Rottman, 20. yy. öncesinde Marx ve Weber tarafından ana hatları belirlenmiş olan sınıf paradigmasının geçersizleştiğini belirleyen bu tezlerin ileri sürülmesinde şu dört gelişmenin etkisi olduğunu saptamaktadırlar: 1) Rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş. Burada önemli olan olgu yönetsel işlevlerle mülk sahipliğinin birbirinden ayrılması ve işletme içinde bürokrasinin, hiyerarşinin gelişmesidir. 2) Kitlesel sosyal demokrat partilerin ortaya çıkışı ve refah devleti ve sosyal güvenlik politikalarının gelişmesi, yaygınlaşması. 3) Sermayenin ulusal sınırları aşarak globalleşmesi; yönetim ve mülkiyet hakkının bir kaç ülkenin elinde kalmasına karşın, sermaye operasyonlarının dünyanın en ücra köşelerine kadar girmesi. 4) Üretimin kütlesel nitelikteki emek gücüne bağlı olmaktan çıkması; teknik ve destek hizmetlere bağımlılığının artması. (Breen, R., Rottman, D.B. 1995: 31-32)

Edgel ise yine Marx ve Weber tarafından genel çerçevesi belirlenmiş ve sosyoloji ve politika literatürüne sokulmuş olan "sınıflı toplum" kavramının belirlediği yapının geleceği konusundaki görüşleri üç başlıkta toparlamıştır: 1) "Total sınıfsızlık (total classlessness)" görüşü: Marksizm'in kimi kavramlarından etkilenen bu görüş bütün özel mülkiyetin ve bütün sınıfların zamanla yok olacağını ileri sürmektedir. 2) "Tek sınıflı sınıfsızlık (one class classlessness)" görüşü: Bu görüş kendisini iki biçimde sergilemektedir. Bunlar "işçi sınıfı toplumu" ve "orta sınıf toplumu"dur. İlkinin örneği eski SSCB; ikincininse bugünün İngiltere'si ile ABD'sidir. Bu görüşe göre bugün sermayenin sosyalizasyonu bütün sınıfları "orta sınıf" yönünde değişime tabi kılmaktadır. 3) "Çok sınıflı sınıfsızlık (multi-class classlessness)" görüşü: Buna göre bir takım eşitsizlikler olsa da, eşit olmayanlar için eşit fırsatlar vardır ve herkesin yükselme olanağı eşittir. Çatışmalar kalıcı değildir ve sonuç olarak da eşitsizliklerin sürmesi bireysel farklılıklardan kaynaklanan ve toplumsal uzlaşma yönünde tehdit oluşturmayan niteliktedir. (Edgel, S. 1993: 118-121)

Sınıf kavramının toplumsal-tarihsel gerçekliği açıklamak konusunda yetersizleştiği yönündeki tezleri ilk kez ortaya atan kişinin Robert Nisbet olduğu bildirilmektedir. Nisbet 1958 yılında Amerikan Sosyoloji Birliği toplantısında sosyal sınıfların düşüşünden söz etmiş; çağdaş toplumdaki güç, refah, sosyal statü durumlarını tanımlamada sınıf kavramının işe yaramaz bir kategori durumuna geldiğini bildirmiştir. Nisbet'e göre bu gelişmenin üç temel nedeni vardır: a) Politik cephede güç temsili sistem içindeki oyların eşit dağılımı ile temsil edilmektedir. Bu mekanizma güç dağılımında eşitlik sağlamaktadır. b) Ekonomik cephede, ağırlık primer ve sekonder sektörlerden tersiyer sektöre geçmiştir. Buradaki mesleklerin herhangi bir sınıf yapısı içine alınmasının olası yoktur. c) Tüketim düzeyi bütün toplum için yükselmiştir. Refah düzeyindeki artış sınıf zeminini ortadan kaldırmaktadır. Böylece sınıf kategorisi çağdaş toplumun dinamiklerini anlamak açısından önemini yitirmiş; onun yerini "yeni toplumsal hareketler" almaya başlamıştır. (Hont ve diğ. 1993: 259-260)

Drucker bu konuda oldukıa karmaşık sayılabilecek bir tablo çizmektedir. O'na göre proleterlerin varlıklı sınıf haline gelmesi, Marx'ın öldüğü tarihlerde başlamış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında doruk noktasına ulaşmış bir devrimdir. 1950'ler sonrasında sanayi işçisi artık proleter olmayıp, bu kez emekçi niteliğiyle tarih sahnesine çıkmıştır.

Bununla da kalmamış bütün ülkelerde politikayı kendi egemenlik alanına çevirmiştir. Aynı dönem boyunca mavi yakalılar azalmış ve üretici güç kapasitesi bağlamındaki önemlerini yitirmişlerdir.

Öte yandan aynı boyuttaki değişiklikler kapitalist sınıf için de söz konusu olmuştur. Artık hiç kimse bu yüzyılın başında Morgan'ların, Rockefeller'lerin, Ford'ların, Siemens, Thysen, Ratenau, Krupp gibi isimlerin sahip oldukları konuma sahip değildir. Çünkü aynı isimler bugün varolsalar da, bu kişilerin güç hiyerarşisindeki konumlarını "profesyonel yöneticiler" almıştır. Böylece geleneksel sınıfsal güç ilişkileri tam anlamıyla erozyona uğramıştır. (Drucker, P. 1993: 14)

Drucker'in belirlediği bu yapıyı Galbraith daha 1969 yılında "teknolojik yapı (technostructure)" olarak tanımlamıştır. (Galbraith, J.K. 1969: 74-75) Drucker'in sınıf yapısına ilişkin düşünce sistematiği içinde belirleyici olan unsurlardan birisi de pek çok malın üretimi için gerekli emek zamanının azalması olgusudur. Özellikle imalat sektöründe geçerli olan bu olguyu Drucker imalat sanayinin emekten kopuşu olarak nitelemekte, böylece emeğin toplumsal bir değer olarak önemini yitirdiğini belirtmektedir. Sonuçta emek bir bütün olarak toplumsal önemini yitirmekte, bununla birlikte emek kavramı çevresinde kurulmuş bütün ideolojik mekanizmalar da çökmektedir. (Drucker, P. 1994: 8)

Toffler üretim sürecine giren "esnekliğin" sendikal ve siyasal yığınsallıktan kurtulmuş bir işçi sınıfı tipi yarattığını belirtmiştir. Bu tip "üçüncü dalga"nın gerçek gereksinimidir.

Bunlar yaratıcılığa önem veren, öbür insanlardan farklı yanlarıyla övünen, başarı peşinde koşan insanlardır. Başarı arayışı, ortak değerlerin değil, bireysel potansiyellerin geliştirilmesi kaygısını öne çıkarmaktadır. (Toffler, A. 1981: 437)

Teknoloji ve işçi sınıfının değişimi konusunda Mallet de aynı vurguyu yapmıştır. Mallet teknolojik ortamın içinde gelişen bu objektif koşulları "devrimci" sıfatı ile nitelemiştir. Ancak tam bu noktada Mallet, düşüncelerine ayrı bir yön belirlemekte ve "devrimci" nitelikteki bu gelişmelerin kapitalist üretimin kâr mantığını da tehdit ettiğini belirterek; değişen işçi sınıfının, çözümü bugünkü yapıda bulunmayan yeni üretim ilişkilerini organize etmenin yollarını araması gerektiğini belirtmektedir. (Mallet, S. 1975: 77-82)

Bahro giderek net bir biçimde içine oturduğu ekolojist ve anti sanayileşmeci düşünce yapısı içinde, geçmişinde benimsediği Marksist

sınıf teorisine üç temel eksende eleştiri yöneltmiş ve bulunduğu ideolojik, siyasal konumu böylece terketmiştir. Bunlardan ilki, belirli bir toplumsal formasyon için karakteristik olan hiçbir alt sınıfın (kapitalizm için işçi sınıfının) o formasyonu izleyen yeni toplumu kurma potansiyelini taşımasının olanaksız olduğu düşüncesidir. Bu şüphesiz ki, Marksist kuramın işçi sınıfına biçtiği devrimci öncülük rolünü reddetmek anlamına gelmektedir.

Bahro'nun değişen sistematiği içindeki ikinci eksen; ücret mücadelesi anlayışına kilitlenmiş olan işçi sınıfının, kendi ekonomik konumunu geliştirecek talepler peşinde koşarken, özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde, burjuvazinin sınıf çıkarlarıyla çakışan nesnel bir ideolojik ve siyasal kaymaya uğradığı şeklindeki düşüncedir. Çünkü bağımlı kapitalist ülkeler karşısında sömürgen bir konumda bulunan metropol kapitalist ülke gerçekliği içinde, işçi sınıfının daha fazla oranda ücret talebinde bulunması, bağımlı ülkelerin daha fazla oranda sömürüsü ile sonuçlanacaktır. Böylece Bahro özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde işçi sınıfının hiçbir zaman burjuva iktidarı karşısında devrimci bir konumda bulunamayacağını ve işçi sınıfının kendi mücadele anlayışının aynı zamanda onu burjuvazinin ideolojik, politik hattına kilitleyen nesnel bir mekanizmayı kurduğunu belirtmektedir. Şüphesiz ki daha bu noktada bile, Bahr o'nun işçi sınıfının ekonomik savaşımın ötesinde politik savaşım araçları da geliştirmeye çalıştığı gerçeğini gözardı ettiğini ve işçi sınıfı savaşımını yalnızca ücret savaşımına indirgeyen bir düşünceye sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Bahro'nun düşünce kaymasındaki üçüncü ve sonuncu nokta ise, iç sınıfsal çelişkilerin, Doğu-Batı, Kuzey-Güney, İnsan-Doğa çelişkileri tarafından arka plana itildiği ve toplumsal dinamiğin artık bu çelişkiler tarafından belirlendiği şeklindedir. (Bahro, R. 1989: 56-100)

Böylece Bahro'nun düşüncesi içinde yer yer, işçi sınıfının devrimci bir potansiyele zaten sahip olmadığı şeklinde beliren tez; zaman zaman da eskiden varolan bu potansiyelin artık başka başat çelişki ve sorunlar tarafından toplumsal boyutlarda önemsizleştirildiği tezi olarak öne çıkmaktadır.

Wriston'un "postkapitalist" yaklaşımı ise çok daha iyimser bir vurguya sahiptir. O yeni teknoloji ile birlikte, denetimi elinde tutan bir kişinin kalmadığını ve kolektif değerlendirme mekanizmalarının piyasaları işleten temel mekanizma olduğunu belirtmektedir. Böylece ortaya

çıkan düzen Wriston'un deyişiyle "evrensel" toplumdan başka birşey değildir. (Wriston, W.B. 1994: 55)

Calvert özellikle son 20-30 yıllık dönem içinde gerçekleşen teknolojik gelişmelerin sınıf kavramına vurgu yapan teorisyenlerin düşüncelerini boşa çıkardığını belirtmiştir. Söz konusu dönemde makineler işlerin pek çoğunu üstlenmiş, işyeri daha yaşanılır bir durum almıştır. Bu gelişmeler sonucunda da sınıf kavramının sosyal olayları açıklamak için kullanılması olanaksızlaşmıştır. (Calvert, P. 1982: 205-206)

Gorz ise halen koruduğu sosyalizm inancı ile işçi sınıfının yapısında son derece önemli değişiklikler olduğunu savunmaktadır. Bu değişiklikler çalışmanın bir bütün olarak insan yaşamında önemini yitiren konumundan ileri gelmektedir. Gorz'un düşüncesinde, iş giderek tamamen önemini yitiren bir görüntü sergilemektedir. Bu yeni gelişmenin temel olarak iki bileşeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki teknolojik gelişmelerle zorunlu çalışma sürelerinin azaltılması olanağının ciddi biçimde üretilmiş olmasıdır. Yeni toplumsal düzenlemelerle gündelik yaşantının çalışma yerine, daha yaratıcı ve isteğe göre düzenlenmiş başka faaliyet alanlarına yönlendirilmesi olanaklı ve bunun da ötesinde bir o kadar zorunludur. İkinci olarak ise, yapılan bütün araştırmaların ortaya koyduğu gibi artık çalışma, hiçkimse tarafından önemsenmemektedir. Dolayısıyla çalışma dolayımıyla kurulacak bütün gelecek tasavvurları, bütün savaşım yöntemleri ve bütün güç ilişkileri giderek önemini yitirmeye mahkum bir tablo sergileyecektir.

İşte bu nedenle toplumsal hareket kendisini bu gelişmeyi dikkate alarak yeniden kurmak zorundadır: Sendikaların işlevi, gelecek toplum kurgusu, temel politik stratejiler; bütün bunların hepsi, çalışma yaşamının dışındaki etkinlik alanlarını, boş zamanları, kültürel alanları çözümlemelerinin merkezine oturtmak zorundadırlar.

Sosyalist bir toplum projesinin "özne"si artık sınıf bilinci kapitalist üretim ilişkisi içinde belirlenen işçi değil; daha çok, örneğin kendi oturduğu çevredeki bir yurttaş olarak bireydir. Aynı bağlamda, toplumsal savaşım stratejisi çalışma paradigması içinde sınırlı kalmamalı; kendisini daha çok iş dışı yaşamdaki sorunlara yönelen yeni bir mekanizmayla tanımlamalıdır.

Bu anlamda "yeni toplumsal hareketler" Gorz'un anlayışı içinde son derece anlamlıdır. Modern işçi sınıfıyla değil; onun altında yer alan işsiz, düzensiz çalışan, yoksul toplumsal gruplarla kurulacak itti-

fak "yeni toplumsal hareketlerin" önündeki en önemli görevdir. (Gorz, A. 1993: 170-172)

Bütün bunların ötesinde Gorz'un kurgusu içinde teknolojik gelişmelerin belirleyici etkisi de dikkati çekmektedir. Yeni teknolojiler ve bunların zekice kullanımı, yoksullaşan işçi kitlelerinin devrimci birliğine yol açmaz; ama işçilerin çıkarlarının çeşitliliğine uygun olarak, çok farklı biçimlerde hareket eden, kısmi-sınıfsal parçalanma ve bölünmelere yol açar. Yani günümüz teknolojisi sınıfı birleştiren değil; tam tersine parçalayan bir parametre olarak işlev görmektedir. Bu nedenle de bugün büyük ölçekli kolektif sınıf savaşımının nesnel zemini bulunmamaktadır.

Dolayısıyla bu parçalanmayı aşabilecek siyasi yönelim, ekonomik değil, güçlü etik değerlerle zenginleşmek zorundadır. Çalışmanın rasyonalizasyonu ve teknikleştirilmesi, aslında kapitalizmin ilk ortaya çıkışıyla birlikte başlamış ve çalışma, bugünkü krizin şiddetlenmesinden önce, yeterli bir toplumsal bütünleşme sağlamaktan adım adım uzaklaşmıştır. Toplumsal olarak gerekli çalışma hacminin azalması bu evrimi hızlandırmış ve toplumsal parçalanmayı şiddetlendirmiştir. İster işsizlik, toplumun ekonomik yaşantısının dışına itilme; isterse de genel olarak çalışma sürelerinin kısaltılması biçiminde olsun, ortaya çıkan olgu iktisadi anlamda çalışmaya dayalı toplumun krizidir. Bütün bunlar çalışmayı ve onun üzerinden dolayımlanan bütün kavramları yeni toplumsal arayışlar sürecinde neredeyse işlevsiz kılmaktadır. Böylece Gorz temel Marksist tezleri reddeden bir pozisyonda "boş zaman toplumu" ütopyasına yönelmektedir. Bu yönelimdeki, hedefe götürecek siyasal, toplumsal mekanizmaların, araçların Gorz tarafından hiç tanımlanmamış olduğu görülmektedir. Özellikle bu nokta Gorz'u tam anlamıyla apolitik bir konuma oturtmaktadır.

Gorz'un sistematiğinde, çalışmanın önemsizleştiği bu süreç içinde emekçilerin çıkarı ile toplumun genel çıkarları arasındaki kopukluk belirginlik kazanmaktadır. Sınıf savaşımı yeni bir toplumu yaratmak anlamında bu nedenle yetersiz kalmaktadır. Çünkü yapısallığı itibariyle yanlış bir mekanizmanın üzerine oturmaktadır. Oysa yapılması gereken açıktır: Çalışma sürelerinin herkes için eşit olarak azaltılması ve çalışma dışı yaşamın yeniden örgütlenmesi. (Gorz, A. 1995: 123-128, 222-229)

Böylece Gorz'da beliren noktalar iki başlık altında toparlanabilir:

Bir yandan çalışma yaşamının temel dinamikleri üzerine kurulan bir yeni toplum ütopyasının ve sosyalizm savaşımının başarısız kalacağının en baştan belli olması. Öte yandan ise işçi sınıfı ile toplumun genel çıkarları arasındaki farkın kopma noktasına gelmesi, böylece de yeni savaşım stratejilerinin kendi hareketlerinin odağına işçi sınıfı dışında kalan ve ezilen konumdaki başka toplumsal grupları oturtmaları zorunluluğu.

Artık klasik sınıf savaşımı tarzının hiçbir etkisinin kalmadığı tezi Lash ve Urry'de de bulunmaktadır. Onlar "elveda proletarya" demediklerini, ancak savaşımın daha toplumsal temelli (sınıfsal değil) yürütülmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Giddens da Gorz'a benzer şekilde sınıf çatışmasının önemini yitirdiği dönem olarak klasik refah devleti uygulamalarını belirlemektedir. Çünkü toplu pazarlık sistemi işçi muhalefetini refah devleti sınırları içine absorbe etmiş ve işçi sınıfı militanlığını sistem içinde eritmiştir. Şimdi ise sınıf savaşımı artık kapitalist sistemi yıkmakla tehdit etmemektedir.

Buna karşılık Giddens yine de bugünkü toplumun kapitalist yapısını ve kapitalist yapının da sınıfsal niteliğini koruduğunu belirtmiştir.Çünkü, kişilerin elinde bulunan sermayenin egemenliğini içine alan kâr amaçlı üretim, ekonomik düzenin başlıca güdüsü olmaya devam etmektedir. Özel mülkiyet konusundaki eşitsizlikler sürmektedir. Sınıf çatışması hem ekonomide hem de siyasette başlıca yeri işgal etmeye devam etmektedir. Ama bu eski önemini yitirmiş bir sınıf çatışmasıdır. (Giddens, A. 1994: 67-72)

Giddens'ın düşüncesinde sömürü ve sınıf kavramlarının yeri vardır, ancak bunlar Marksist kuramın yüklediği içerikten oldukça farklı bir yerde durmaktadır. Giddens sömürüyü "yaşam şanslarının asimetrik olarak üretildiği sosyal bir formdur" diyerek tanımlamıştır. Yaşam şansı, toplumda toplumsal olarak yaratılan ekonomik ve kültürel tüketim nesnelerinin bireylerce paylaşılma şansıdır. Böylece sömürü artı değerle değil, piyasa kapasitelerindeki farklılıklar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Piyasa kapasitesi ise üç formda belirmektedir: Mülkiyet ve zenginlik; bilgi ve beceri düzeyi; el emeği. Bunlara bağlı olarak da bir kapitalist toplumda tipik olarak üst, orta ve alt (işçi) sınıflar ortaya çıkmaktadır. (Breen, R., Rottman, D.B. 1995: 44-45)

İşçi sınıfının sayıca azalması ve aynı zamanda da toplumsal devin-

dirici gücünü yitirmesi ve bağlantılı olarak da sınıf çelişkisinin kendisine atfedilen misyonunu yitirmesi "postkapitalist" tezlerin sınıfsallık bağlamındaki en önemli savlarıdır. Bu savlar "postkapitalist" paradigmanın geneli içinde de oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Hatta "postkapitalist" paradigmanın siyasallık arzettiği eksen bu savlar olmaktadır.

Pakulski sınıfların içini boşaltan süreçlerin endüstrileşmiş Batı'daki yeni gelişmeler olduğunu bildirmekte ve bu gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır: 1) Küçük mülk sahipliğinin yaygınlaşması. Özellikle, son yıllarda uygulanan özelleştirme programları, mülkün küçük parçalar halinde aşağı toplumsal sınıflar arasında da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu, özellikle işçi sınıfının konumunu iyileştiren bir mekanizma olarak devreye girmiştir. 2) Beceri etkeninin çalışma yaşamı içinde önem kazanması ve mesleklerin beceriye bağlı olarak profesyonelleşmesi. Beceri, mülkiyet ve piyasanın gücünü zayıflatmakta ve böylece de eski sınıf bölünmelerini erozyona uğratmaktadır. 3) Artan tüketim hacmi ve tüketimin çeşitlenmesi. 4) Kitle iletişiminin etkisiyle imaj topluluklarının yaratılması ve sınıf aidiyetliği olgusunun aşınması. Medya tüm sınıflarda, tüm bireylerde ortak ilgilerin, ortak alışkanlıkların, duyguların paylaşıldığı imajını yaratmaktadır. Bu duygu ise ortak çıkarlar ve kaygılar hissini güçlendirmektedir. 5) "Yeni toplumsal hareketler"in ve "yeni politikalar"ın ortaya çıkması. Bütün bu etkenler özellikle Marksizm'in eski teorik ve analitik bütünlüğünün değerini yitirmesine yol açmaktadır. Pakulski'ye göre, bu tam olarak sınıf kategorisinin ölmesi anlamına gelmeyebilse de, Marksist sınıf çözümlemesinin öldüğü kesindir. (Pakulski, J. 1993: 284-289)

Terry Clark ve Lipset de sınıfların ölmekte olduğu konusunda hemfikirdirler. Düşüncelerini Alford indeksi kullanarak geliştirmektedirler. Buna göre işçilerin %75'i, orta sınıfların ise yalnızca %25'i sol partilere oy vermektedir. Böylece Alford indeks skoru (bu ikisinin farkı) %50 olmaktadır. Bu skorun 1950-85 arasında bütün ülkelerde düştüğü belirtilmektedir. Sınıfsal politik yönelimlerin yerini şimdi "yeni politikalar" almaktadır. Mavi yakalı işçilerin üzerine oturan geleneksel sol önemini yitirirken; "yeni sol", "post burjuvazi" ya da "post materyalist" olarak nitelenen sol gelişmektedir. Bu gelişmelerle daha yakından tanışacak olan yeni kuşaklar yaşam tarzıyla ilgili sosyal konulara daha fazla ilgi gösterirken; geleneksel sınıf sorunlarına ilgi eski kuşaklar arasında yaygındır. Bu somut veri de yukarıda anılan tezlerin desteklenmesi için kullanılmaktadır. Hükümetin daha fazla harcama yap-

masının gerekip gerekmediği gibi finansal ve daha politik nitelikteki konular eski kuşaklar arasında ilgi çekerken; kürtaj, azınlıklara saygı gibi sosyal konular 40 yaş altındaki geniş kuşak için ilgi çekici olmaktadır. (Clark, T.N., Lipset, S.M. 1991: 397-410)

Clark ve arkadaşları ise sınıfların ölmediğini, ancak sosyal ve özellikle de politik süreçleri açıklamadaki yeterliliklerini yitirdiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre 20. yy başlarında biçimlenen Fordist sistem yüksek düzeyde bir işçi sınıfı militanlığı yaratmıştır. Ancak özellikle son bir kaç dekad içinde bu militanlık gerek refah devletindeki genişleyen politikalar, gerekse mesleklerin yapısındaki dönüşüm nedeniyle düşmüştür.

Refah devleti politikaları geçen yüzyıl kapitalizminin vahşi yönünü tamponlamış ve dar gelirli toplumsal sınıfların koşullarını güvence altına alan kimi mekanizmalar geliştirilmiştir. Bu gelişmeler işçi sınıfı militanlığının tamamen sönümlenmesine yol açmamış olsa da, mevcut kapitalist işlerlik içinde stabilize olmasına neden olmuş ve ortaya bir anlamda danışıklı bir dövüş ortamı çıkmıştır. Refah devleti ortamında, politik olmayan çeşitli sosyal konular herkesin zamanını daha fazla oranda işgal etmeye başlamıştır.

Mesleki yapıdaki değişiklik ise yüksek becerili hizmet sektörüne ve profesyonel mesleklere doğrudur. Bu gelişme de sınıf olgusunu zayıflatmaktadır. Ancak yazarlar, aynı sürecin daha becerisiz yeni meslekler de yarattığını belirtmişlerdir. Öte yandan bu becerisiz işler küçük gruplar halinde istihdam olduklarından toplumsal gelişme içinde başat bir rol oynamaları olanaksız olmakta ve ağırlıklı olarak ortaya "yeni orta sınıf"ın etkisinin belirleyici olduğu bir tablo çıkmaktadır.

Bu gelişmeler siyasal düzlemdeki klasik sağ sol ayrımını da silikleştirmiştir.

Sonuç itibariyle sınıf yapısı daha akışkan, daha zor tanımlanır ve daha az polarize bir durumdadır. Böylece sınıfların politizasyon düzeyi de son derece nesnel bir ortam içinde düşmüştür. Bundan böyle de sınıfsal bir politizasyon beklemek boşuna olacaktır. (Clark ve diğ. 1993: 293-313)

Bottomore özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında sınıfsal yapının değişmesinde etkili olan bir kaç etkenden söz etmiştir. Bunlardan birisi artan ulusal gelir ve ulusal gelirin içinde kamu harcamalarının artan oranıdır. Bu gelişmeler özellikle sosyal güvenlik sistemlerinin

kapsamına giren nüfusa ilişkin eşitsizlik olgusunun gerilemesine neden olmuştur. Böylece eşitsizliklerin klasik muhatabı konumundaki işçi sınıfı ve emekçiler bu olumsuz konumlarından kurtulmuşlardır. Bu yüzyılın başlarında işçi sınıfını etkileyen ekonomik-sosyal eşitsizliklerin etki alanı sınırlanmıştır. Bugün eşitsizlik olgusu, bazı etnik grupları, göçmenleri, işsizleri, bazı özel işçi gruplarını etkilemektedir ve bunlar da toplumun yalnızca %15'ini oluşturmaktadır. Buna karşılık işçi sınıfı artık standart yaşam koşullarına sahiptir.

Bottomore'un söz konusu ettiği ikinci etken sınıflar arasındaki sosyal mobilitenin artmış olmasıdır. Sosyal mobilite sınıflar arasındaki akışkanlığa/geçişkenliğe işaret eden bir kavramdır. Sosyal mobilitenin artmış olmasının temel nedeni mesleki yapıdaki değişim ve "orta sınıf"ın genişlemesidir. Mobilite özellikle işçi sınıfının alt tabakaları ile "orta sınıf" arasında gerçekleşmektedir. "Orta sınıf"ın genişlemesi sınıf temelli politikaların etkisini yok etmektedir ve bu gelişme işçi sınıfının aleyhine olmaktadır. Öte yandan "orta sınıf" kapitalizmi destekleme eğilimi göstermektedir ve bu tercih sınıfsal çelişkileri zayıflatıcı bir etkiye sahiptir. (Bottomore, T. 1991: 46)

Yukarıda aktarılan görüşlerden anlaşıldığı gibi "postkapitalist" paradigmada sınıf konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bunlardan ilki sınıf kategorisinin toplumsal dinamiği açıklamada önemini yitirdiğini belirleyen tezdir. Nisbet, Breen, Rottman, Edgel, Wriston, Calvert, Pakulski, Clark, Lipset bu tezi savunanlar grubundadır.

Bir kısım yazarlarsa sınıf kategorisinin halen varolduğunu kabul etmekte, ancak ona Marx ve Weber'ce yüklenen anlamın öneminin kalmadığını ileri sürmektedir. Bahro, Toffler, Gorz, Lash, Urry, Giddens bu gruba girmektedir.

İlk görüşe göre toplumsal dinamik sınıflar üzerinden değil, toplumsal yaşantının çeşitli alanlarında ortaya çıkan (çıkar) gruplaşmalar(ı) üzerinden işlemektedir. İkincisine göre ise işçi sınıfının yerini "yeni orta sınıf" ve işçi sınıfının sınıfsal savaşımının yerini de "yeni toplumsal hareketler" almaktadır.

Böylece ilk görüşün hem anti Weberci, hem de anti Marksist bir konumda bulunduğu; ikinci görüştekilerin ise tam anlamıyla anti Marksist bir çizgiye oturdukları anlaşılmaktadır. Her iki görüşte de, iki temel ögenin, söz konusu edilen büyük değişimde etkisi olduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çı-

kan sosyal refah devleti politikalarıdır. Bu görüşü Nisbet, Rottman, Breen ve Drucker'de net olarak yakalamak olanaklı olmaktadır. Refah devletinin sosyal politikaları sınıf zeminini eritmiştir. Yani yaşamsal olanaklardaki topyekün artış, çelişkileri ve işçi sınıfının militanlığını zayıflatmış ve sınıf yapısını sonlandırmıştır. Dile getirilen ikinci ögeyse teknolojik gelişmedir. Bu görüş Mallet'ten Gorz'a dek bir dizi yazarda gözlenmektedir. Teknolojinin genel olarak toplumsal yaşantıdaki etkilerini en soyut tarzda dile getiren ise şüphesiz ki Gorz'dur.

II.) "Yeni orta sınıf"

Gerek fiziken, gerek işlevsel olarak önemini yitiren işçi sınıfının yerinin, hizmet sektörünün gelişmesiyle birlikte giderek genişleyen ve "yeni orta sınıf" denilen bir ara kategori tarafından doldurulduğu, hatta bu iki toplumsal kategori arasında bir yer değiştirme olduğu söylenmektedir.

"Yeni orta sınıf" denilen toplumsal kategoriye ilk dikkat çeken kişi Emel Lederer (1912) olmuştur. Lederer "yeni orta sınıfı" o zaman için proleterya ile burjuvazi arasındaki bir ara kademe olarak tanımlamıştır.

İşte Bell ve Gouldner bu gelişme ile bağlantılandırılmış bir tarzda bugünkü toplumu bölen temel eksenin üretim araçları sahipliği olmadığını, bu eksenin bürokratik ilişkilerde aranması gerektiğini belirtmişlerdir. Çünkü, mülkiyet sahipliği toplumsal güç odağı olmaktan çıkmış ve kontrol gücü mülk sahibi olmayan yöneticilerin elinde yoğunlaşmıştır. Beceri ve bilgi, hem yönetici gücü kazandıran ve hem de geleneksel güç eksenlerinin değişmesine neden olan yeni değerlerdir. Bu yeni değerler güç ekseninin profesyoneller tarafına doğru kaymasına neden olmuştur. Daha çok hizmet sektörü içinde yoğunlaşan "yeni orta sınıf" ile birlikte emek sermaye çatışmasının yerini, başlıca güç ve gündem odakları olarak "statü grupları"; ırksal, dinsel, dilsel çıkar birlikleri; toplumsal sorunlar (çevre, eğitim, vb.) almıştır. (Bell, D. 1973: 69, 119, 164, 362; Andersen, G.E. 1993: 12) Goldthorpe bu yeni yapıyı "hizmet sınıfı" diye tanımlamıştır. (Breen, R., Rottman, D.B. 1995: 46)

Tourain de Bell ile benzer yönde proleterler ile burjuvalar arasında olduğu belirtilen ana gerilim hattının ortadan kalktığını belirtmiştir. Tourain bunu söylerken, sınıflı toplum yapısının da ortadan kalktığını

savunmadığını özellikle belirtmektedir. Ancak mevcut yeni sınıfsal yapıyı ve yeni sınıflar arasındaki ilişkileri artık eski gerilim hattı ile açıklamanın olanaksız olduğunu ileri sürmektedir.

Tourain'e göre toplumun sınıf çatışması ile açıklanması şu üç elementi içermektedir: a) Kendini savunmaya ilişkin mesleki ve toplumsal ilkeler, b) çatışan ekonomik ve toplumsal talepler arasındaki karşıtlıkların bilincinde olunması, c) eski toplumun genel eğilimlerine referans.

Şimdi ise bu klasik tarihsel-sınıfsal toplum imajı dağılmıştır. Şöyle ki: "Yaşam standardı" kavramı, "yaşam tarzı" kavramı ile yer değiştirmiştir. Bunun nedeni, birbirleriyle yakın ilişki içinde olan işçi sınıfı seksiyonlarının, bu serbest hareket alanlarının kentsel yapı içinde diğer toplumsal yapıların etkilerince daraltılması ve işçi sınıfının başka yaşam tarzlarından etkilenmiş bir görüntü sergilemesidir. Artık birey olarak işçi kendisini yalnızca işçi olarak değil, daha geniş bir çerçevede toplumun üyesi olarak tanımlamakta ve sınıf ile değil daha geniş bir toplumsal görüntü ile özdeşleştirmektedir. Bütün bunlar işçi sınıfı bilincinin erimesinin nedenleridir. (Tourain, A. 1971: 33-55) Böylece bu düşünce, bir yandan da, ekonomik parametreler ekseninde ortaya çıkan sınıf kavramı gerilerken; sosyal parametreler ekseninde gelişen vatandaşlık bilincinin onun yerini aldığı tezini beslemektedir.

Gorz ve Giddens örneklerinden anlaşıldığı gibi "postkapitalist" argümanlar sol içine de bulaşmış durumdadır. Bu şekilde ortaya çıkan ayrımı netleştirmek açısından endüstriyel işçi sınıfını kapitalizmden sosyalizme geçişin temel ajanı olarak niteleyen sola "eski/geleneksel"; bunun tam karşısında yer alana ise "yeni sol" denilmektedir.

"Yeni sol" böylece toplumsal gelişimde sınıf vurgusunu hemen tamamen geri çekmiş ya da sınıfı ekonomik ilişkiler dışındaki kimi özellikleriyle kendini ortaya koyan daha belirsiz ve geniş tabanlı bir oluşum olarak tanımlamıştır. Yeni sol "geleneksel" olanın aksine ekonomik ilişkilerin yerine bürokrasi gibi sosyal ögeleri eleştiri konusu yapmıştır. Böylece "yeni sol"un vurgusu içinde "katılım" talebi öne çıkmaktadır. (Brieines, W. 1989: 15-17)

Crook ve arkadaşları "postkapitalizm"in tabanını oluşturan "hizmet sınıfı"nın sınıfsal konumu açısından altı belirleyici özellik sıralamışlardır: 1) Emek piyasasındaki durumları: Emek arzı artık artan derecede eğitim ve kalifikasyon zorunluluklarıyla denetlenmektedir ve hizmet sınıfı içinde yer alan profesyoneller ve yöneticiler emek gücünün işe

alınması, seçimi ve istihdamı konularında büyük yetkiye sahiptirler. 2) Otonomi: Hizmet sınıfı organizasyonel hiyerarşinin sıklıkla tepesinde yer almaktadır. Bu da kendilerine amaçların izlenmesi ve çalışma pratiklerinin oluşturulmasında yüksek derecede yetki vermektedir. 3) Sömürü paterni: Marksist anlamda artı değer üretmedikleri için sömürülmeleri söz konusu olamaz. Ancak kapital işlevini yüklendikleri için dolaylı olarak da olsa, oldukça avantajlı bir konumdan sömürü mekanizmasına katkıda bulunmaktadırlar. 4) Diğerlerinin emeğini yönlendirme: Hizmet sınıfı diğer işçilerin emeklerini kontrol etme işlevine sahiptir. Bu, özellikle, hiyerarşinin yukarısında yer alan hizmet sınıfı sektörleri için geçerlidir. 5) Sermaye birikimi: Kapitalist sınıfı karakterize eden sermaye biriktirme hizmet sınıfı için geçerli değildir. Çünkü hizmet sınıfı yalnızca bilgi ve beceriye sahiptir ve bunlar fiziki sermaye gibi biriktirilemez. Ancak hizmet sınıfının konumu açısından kariyer önemlidir ve bu da bilgi ve beceriyle doğrudan ilişkilidir. Böylece hizmet sınıfı organizasyon içinde kontrolu eline geçirir, bu da kendisine maddi açıdan rahatlık sağlar. 6) Üretim araçlarını kontrol: Hizmet sınıfı üretim araçlarına sahip değildir. Ancak üretim araçlarını kullanma hakkına sahiptir. Enformatik içeriğin yüksek olduğu yerlerde hizmet sınıfının üretim araçlarını kontrol etme derecesi de artar.

Kimi kez "yeni orta sınıf" olarak nitelenen hizmet sınıfı, azalan işçisınıfının yerini dolduran sınıftır. Yurttaşlık hakları işçi sınıfını parçalamaktadır. Bir yandan gelir dağılımının toplumsal boyutlardaki bozucu etkisi sınırlanmakta; bir yandan sınıflar arasındaki kültürel etkileşimler artarak sınıf kültürünün yerine "evrensel kültür"ün geçmesi sağlanmakta ve bilginin temel güç durumuna gelişi herkese yükselme açısından eşit fırsat sunmaktadır. Böylece işçi sınıfı üretim araçlarını eline geçirme yönündeki sınıfsal-kolektif güdülerinden kurtulmaktadır. Bir başka deyişle sınıf savaşımının gereği kalmamaktadır. Nitekim "yeni orta sınıf" "yeni toplumsal hareketleriyle" daha genel nitelikte olan ve bütün toplumu ilgilendiren (nitekim Gorz'un dediği gibi çalışma ortamı toplumsal ilgi odağı olma özelliğini yitirmiştir) konuları gündeme taşımaktadır. Sorunlar genel olduğundan, "yeni toplumsal hareketler" de toplumsal mutabakat zemini üzerinde kurulmak zorundadır.

Crook ve arkadaşları, bu gelişmelerin toplumsal ilişkilerdeki zemini, üretim araçlarıyla olan ilişkilerden; dağılım mekanizmalarının yeniden düzenlenmesine doğru çektiğini belirtmişlerdir. Kısaca, üretimin belirleyiciliği önemini yitirmekte; dağılım mekanizmaları asıl para-

metre olarak öne çıkmaktadır. Böylece de ekonomik ilişkiler gerilemekte; sosyal nitelikteki konular önem kazanmaktadır. Bunlar "yeni toplumsal hareketler"in tam odağında yer alan konulardır.

İşçi sınıfının toplumsal önemini yitirmesinin temel nedenlerinden birisi de, işçi sınıfından da yoksul olan ve "sınıf altı (underclass)" diye tanımlanan toplumsal kategorilerin (işsizler, düzensiz çalışmak durumunda olanlar, yoksullar, marjinal sektörde çalışanlar, vb.) ortaya çıkması ve işçi sınıfının bunların yanında zengin konumda kalması olarak belirlenmektedir. Bu gelişme işçi sınıfının devrimci militanlığını elinden almıştır. Sendikalaşma oranlarının düşüşünün temel nedeni de budur. Bütün bu gelişmeler geleneksel sol partileri de işçi sınıfının talepleri dışındaki konularla (kadın sorunu, etnik ve ırksal azınlıklar, çevre sorunları, vb.) ilgilenmek durumunda bırakmıştır.

Geleneksel soldaki bu yeni yönelim, onu yeni toplumsal hareketlere yakınlaştırmış, böylece siyasal alanda, yeni toplumsal hareketlerin ideolojik hattının belirleyici olduğu bir ortam doğmuştur. Bu ortamda sınıf sorunlarının yerini, genel toplumsal sorunlar almıştır. Bütün bunlar işçi sınıfı hareketinin bir daha geri gelmeyecek biçimde önemini yitirişi olarak nitelenmektedir. (Crook, S. ve diğ. 1992: 114-150)

Clement ve Myles "yeni orta sınıfı" kapitalistlerle işçi sınıfı arasında bulunan ve giderek genişleyen bir ara kategori olarak tanımlamışlardır. Kapitalistler ve yöneticiler artı değere ve gerçek mülkiyete sahiptirler, emeği yönlendirirler. Öte yandan "yeni orta sınıf" kendisi gerçek ekonomik mülkiyete sahip olmamakla birlikte emek veya yönetim araçları üzerinde kontrol sağlamıştır. Gerçek ekonomik mülkiyete sahip değildir, ancak yönetsel işlevlerde kontrolu elinde tutmaktadır. Böylece "yeni orta sınıf" mülkiyet hakkı ile yöneticilik işlevlerinin birbirinden ayrıldığı tekelci kapitalist dönemin ürünüdür. Böylece "yeni orta sınıf" eskiden sermayenin elinde bulunan yöneticilik işlevini üstlenmiş sınıftır.

Bu işlevleriyle "yeni orta sınıf" "eski orta sınıftan" farklıdır. Çünkü "eski orta sınıf" kendi emekgücü ve kendi üretim araçlarıyla kendisi için üretim yapmaktadır. Bu kategori de işçi sınıfı gibi nitelik ve nicelik olarak önemi gittikçe azalan sınıflardan birisidir. (Clement, W., Myles, J. 1994: 12-15)

Bottomore merkez kapitalist ülkelerdeki sınıf yapısını üç bileşenli bir çerçevede incelemiştir. Bu bileşenlerden ilki bir "dominant sı-

nıf'tır. Ancak bu sınıfın etkisi kamu harcamaları, hükümet müdahaleleri ve işçi sınıfı partilerinin etkisiyle sınırlanmıştır. İkinci bileşen "orta sınıf"tır. Bunun yapısı oldukça heterojendir ve kendi içinde kimi gerilimleri yansıtmaktadır. Bu gerilimler, kendi işinde çalışanlarla, başkasının işinde çalışıp, emek gücünü satanlar; kamu sektöründe çalışanlarla, özel sektörde çalışanlar; mülk sahibi olanlarla olmayanlar ve nihayet eğitim düzeyleri farklı olanlar arasında yaşanmaktadır. Ne olursa olsun "orta sınıf" katılımcı demokrasiye önemli katkılarda bulunmaktadır. Sonuncu bileşen ise gerek sayıca gerekse etki bakımından azalmakta olan işçi sınıfıdır ve işçi sınıfı teknolojik gelişmelerin yarattığı değişim zemininde algılanmalıdır. (Bottomore, T. 1991: 35-47)

Sonuçta "postkapitalist" yazındaki "Y.O.S", teknolojik gelişmelerin uyardığı enformasyon ortamında ortaya çıkan; daha çok hizmet sektöründe yer alan; yönetsel işlevleri üstlenmesi nedeniyle sınıflar spekturumunda nesnel çıkarları ve öznel tercihleri bakımından sermayeye daha yakın konum sergileyen toplumsal kategoriyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu kategorinin öznesi olduğu tarihsel sürecin temel özellikleri de işçi sınıfınınkinden ayrılmakta ve "yeni sınıfsal hareketler", daha geniş zeminli ve uzlaşmaya dayalı dinamikler durumuna gelmektedir.

III.) Subjektif sınıf konumunun değişmesi

Subjektif sınıf konumu, objektif sınıf konumunun dışında, bireylerin kendi sınıfsal konumlarına ilişkin algılamalarının tanımladığı durumdur. Sınıf konumuna ilişkin subjektif algılama ile objektif sınıf konumunun her zaman (hatta son zamanlarda çoğunlukla) çakışmadığı bilinmektedir. İşte bu durum nedeniyle özellikle sınıf savaşımı konusunda, subjektif sınıf algılamaları son derece belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla subjektif sınıf algılamalarının belirlenmesi, sınıf savaşımının dinamikleri üzerinde fikir yürütmek açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Sınıfları ve bireyleri sınıf savaşımına çeken nihai etken subjektif sınıf algılamasıdır. Subjektif algılamanın nesnel sınıf çıkarlarından uzaklaştığı tarihsel kesitlerde sınıf savaşımının dozu da düşmektedir.

İşte bu önemli bağlantı "postkapitalist" yazın tarafından da kullanılmaktadır. "Postkapitalist" yazın, sınıf yapılarındaki erimenin bir diğer nedenini bireylerin kendi sınıf konumlarına ilişkin değerlendirme-

lerindeki değişiklik olarak belirlemektedir. 1987-88'de Uluslararası Sosyoloji Tarama Programı adı altında eş zamanlı olarak Avustralya, Avusturya, İngiltere, ABD, B. Almanya ve İsviçre'de yapılan bir araştırma bu konuda son derece ilginç sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Araştırmada üç bağımlı değişken kullanılmıştır. Bunlar kendi sınıf konumunu değerlendirme (subjektif sınıf konumu), sınıf çatışmasını algılama ve politik parti taraftarlığıdır. Bağımsız değişken ise bireylerin meslekleri zemininde tanımlanan objektif sınıf konumlarıdır. Böylece meslek ile üç bağımlı değişken arasındaki ilişki, yani subjektif konumu üzerinde objektif sınıf konumunun ne derece belirleyici olduğu incelenmiştir. Görüldüğü gibi bu incelemede meslek, objektif sınıf konumunun tanımlayıcısı olarak kabul edilmiştir.

Subjektif sınıf konumu açısından bütün ülkelerde bireylerin (objektif sınıf farkı göstermeksizin) kendilerini orta sınıfta değerlendirdikleri görülmüştür. Bu değerlendirme fakirler/zenginler, eğitimliler/eğitimsizler, işinde yüksek statüde olanlar ve olmayanlar arasında da herhangi bir farklılık göstermemektedir.

Bireyler ne kadar eğitimli, zengin ve iyi bir yerde istihdam olurlarsa olsunlar kendilerini üst sınıf içinde değerlendirmemektedir. Bunun karşıtı da doğrudur. Yani insanlar ne denli fakir, cahil ve kötü bir işte çalışıyor olurlarsa olsunlar kendilerini alt sınıf içinde görmemişlerdir. Kısaca subjektif sınıf algılaması hep orta konumda bir yerde olmaktadır.

Sınıf çatışması açısından, araştırmaya alınanların yalnızca %11'i toplumdaki zenginlerle fakirler arasında bir çatışma olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. %50'den fazla bir oranda ise, denekler toplumda ancak pek az düzeyde bir çatışma gözlemlediklerini ifade ederlerken; %2-11 arasında değişen oranlarda da çok şiddetli düzeyde bir çatışmanın varlığından söz edilmiştir. Kısaca, soruları yanıtlayanların oldukça önemli bir oranı toplumsal bir çatışma algılamamaktadır. Bütün bunlara ek olarak sınıf çatışmasının varlığına ve derecesine ilişkin algılama bütün ülkelerde objektif sınıf konumundan bağımsız bulunmuştur.

Politik parti yönelimi bakımından mavi yakalıların daha sol partilere eğilimli oldukları; buna karşılık mülk sahibi, işyerinde denetici konumda ve küçük burjuva niteliğinde olanların daha konservatif partilere yöneldikleri anlaşılmıştır.

Bütün bu sonuçlardan sonra; insanların sınıf çatışması ve sınıf kav-

ramlarından önemli oranda uzaklaştıkları; hangi objektif sınıf konumunda olurlarsa olsunlar bunun subjektif sınıf algılamasını ve sınıf çatışmasına ilişkin görüşleri etkilemediği ve bütün bunların da geleneksel sol partilerin oy kaybetmelerinin arkasındaki neden olduğu ileri sürülmüştür. (Kelley, J., Evans, M.D.R. 1995: 162-175)

Kelley ve Evans'a göre bu sonuçlar aynı zamanda Marksist tezlerin de çürüdüğünü göstermektedir. Çünkü Marksist teze göre işçiler objektif sınıf hiyerarşisi içinde en altta yer almaktadır ve bu konum onların ideolojik, politik yönelimlerini; sınıf çatışması içindeki bilinçli konumlanışlarını da belirlemektedir. Oysa araştırmanın sonuçları, subjektif değerlendirmelerle ilişkili olarak, hiç de bu tezi destekleyici sonuçlar ortaya koymamıştır.

Aynı tür sonuçlardan Bottomore da söz etmiştir. Bottomore işçilerin kendi objektif sınıf konumlarına karşı son yıllarda geliştirdikleri tepkileri üç başlıkta toplamıştır: 1) Kendi çalıştığı işletme içinde yükselerek endüstri işlerinden kaçma ya da kendi işini kurma yönündeki eğilimler. 2) Endüstriyel çalışmayı zorunlu katlanılacak bir olay olarak görme. 3) Endüstrinin kapitalist organizasyonuna karşı direnç ve karşı çıkma. Bunlardan ilki en sık görüleni iken, sonuncusu %9 oranıyla en az rastlananıdır. Yani işçiler, içinde bulundukları iş ortamına karşı sınıfsal bir direnç mekanizması geliştirme eğiliminde değildirler. Bottomore'a göre bu sonuçlar bugünün işçisinin kendi sınıfsal geleneklerinden kopuşunu ve yaşamlarına yön verecek hiçbir dünya görüşüne sahip olmadıklarını göstermektedir ve bu durum işçi sınıfının halen en güçlü kolektif direnç mekanizmalarını kullanabildiği maden bölgeleri için bile önemli oranda geçerlidir. O halde sınıf gerçekten de politik tercihleri açıklayan bir değişken değildir. (Bottomore, T. 1991: 102- 103)

IV.) "Yeni toplumsal hareketler"

"Yeni toplumsal hareketlerin" sınıf paradigmasının yerini aldığı bildirilmektedir. Anti nükleer, ekolojik, feminist, ırksal, dinsel hareketlerin tümü bu başlık altında değerlendirilmektedir. "Yeni toplumsal hareketler" "yeni orta sınıf" denilen toplumsal kategorinin hareket alanını tanımlamaktadır. Bu hareketler içinde yaşça genç ve meslekçe profesyonel olanlar yer almaktadır.

Pakulski bu hareketleri üç eksende açıklamıştır. Bunlar "jenerasyon", "statü politikası" ve "sivil toplum" kavramlarıdır.

Jenerasyon bakımından bugünkü toplumsal hareketler gençleri kapsamaktadır. Bu olgu "gençlik radikalizmi" ile açıklanmaktadır. Bu jenerasyon İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmıştır. Aynı jenerasyon değişik sınıflardan bireyleri aynı hareket içinde bütünleştirdiği için "jenerasyon" kavramının, sınıf kavramına göre daha açıklayıcı olduğu belirtilmektedir.

"Statü politikaları": Bu kavram işçi ve burjuva sınıfları arasındaki çatışmaların yerini "statü grupları" ve "blokları" arasındaki çatışmaların alışını tanımlamak için kullanılmaktadır. Ancak "yeni toplumsal hareketler"in hareket hattını oluşturan konuların, tek bir "statü grubu"nun ilgi alanını çok aşan son derece kapsamlı niteliği bu kavramın zayıf noktasını oluşturmakta ve "statü grubu" kavramının "yeni toplumsal hareketler"i açıklayıcı bir parametre olarak kullanımını zora sokmaktadır.

"Sivil toplum": "Yeni toplumsal hareketler" devrim yerine yapısal reformları; sendika ve partiler aracılığıyla savaşım yerine, toplumu enine kesen ve doğrudan katılımcı mekanizmaları kullanan birlikler oluşturmayı hedeflemektedir. Devlet yerine "sivil toplum" yapısının egemenliğini savunmaktadır. Hareketin odağı politik değil, sosyo kültüreldir. Devleti kontrol yerine genel doğrulara vurgu yapılır. İşte "sivil toplum" bütün bu şekilsiz ve kuralsız informal yapılanmayı tanımlamakta ve "yeni toplumsal hareketler"in alternatif hareket alanını oluşturmaktadır. Bu alanın beş büyük boyutu vardır: Ulusal/bölgesel boyut; dinsel/etnik/ırksal boyut; mesleki birlikler (sendikalar, meslek birlikleri) boyutu; cinsel boyut (feminist gruplar); jenerasyonel boyut.

"Yeni toplumsal hareketler" "sivil toplum"u yukarıdaki konular çerçevesinde bürokratik mekanizmanın içine hapsedilemeyecek denli politize etmeye çalışmaktadır. (Pakulski, J. 1993a: 131-149)

Eder "yeni toplumsal hareketleri" kültürel ve politik olarak ikiye ayırmaktadır. Kültürel olanlar gençlik hareketleri, feminist ve anti nükleer hareketler gibi komünal nitelikli olanlardır. Politik olanlar ise anti bürokratik hareketleri ve daha az ölçüde de öğrenci hareketlerini içermektedir. Kültürel hareketler varolan sosyal yaşam formuna, diğeri ise modern devlet anlayışına karşı çıkmaktadır. (Eder, K. 1993: 101) Bunların tümü mevcut iktidar karşısında, değişik otonom, informal güç odakları oluşturmayı hedefleyen hareketlerdir. Sınıf zemininden

kopukturlar. Her sınıftan insanları bu sorunlar çevresinde bütünleştirmeyi hedefleyen ve ciddi anarşist ögeler barındıran özelliklere sahiptirler. Her an değişebilen sorunlar çevresinde, parlayıp, sönen, süreklilik göstermeyen nitelikte organize olma eğilimi taşırlar.

Mulgan "yeni toplumsal hareketler"in merkezine oturan sosyal konuların aynı zamanda politikanın da ölümünü belgelediğini belirtmiştir. Böylece sınıfların, sınıf savaşımının ölümünden sonra politikanın da ölümünden söz edilmektedir. Ancak bu daha çok sınıf zemininde yürütülen politikanın ölümüdür. Mulgan'a göre, politik hareketler seçimlerin ötesinde, yaşam ya da dini hareketler ve grup kimliğine seslenen hareketler tarafından büyük oranda saf dışı bırakılmaktadır. Politik tutkunun geleneksel adresi olan gençlik, ortodoks politikadan dine, hedonizme ve çevre, hayvan hakları ya da AIDS gibi konulara kaymıştır. Artık büyük kitleleri sokaklara döken hareketler yoktur. Kaybolan; modern dönemin politikası, yani sınıf politikasıdır. Çünkü sınıf hareketlerini birarada tutan kültürel homojenlik büyük oranda kaybolmuştur. Artık politik olmayan konular gerçek konulardır. (Murray, G. 1995: 18-29) Bu savlar bir anlamda politikanın da "esnekleştiği"nin ifadesi anlamına gelmektedir. Soruna göre ortaya çıkan; soruna göre öznesinin bileşimi değişen; soruna göre süren; dağılıp kaybolan; yeniden başka bileşim, form ve içeriklerde ortaya çıkan, bir çeşit "post" politikadır söz konusu edilen. "Politikanın ölümü" denilen de bu "post" politikanın kendine özgün şekilsiz yapısıdır.

* * *

"Postkapitalist" paradigma sınıf konusunu, kimi yazarlarda sınıfın açıklayıcılığını tam olarak yitirdiği biçiminde, kimi yazarlarda ise işçi sınıfının önemini yitirdiği biçiminde ele almaktadır. Her ikisinde de boşalanın yerini daha "evrensel", kapsayıcı toplumsal özne ve konular doldurmaktadır. Özne ilk grup yazarlarda pek belli değildir. İkinci grup yazarlarda ise özellikle "yeni orta sınıf"a vurgu yapılmaktadır. Böylece giderek genişleme eğilimi sergileyen "yeni orta sınıf" toplumsal doku içinde, genel sorunlar üzerinden birleştirici bir işlev de görecektir. Bu nokta bizi yeniden harmonik bir toplum yapısına götürmektedir. Bu toplumun sorunları bulunsa da, bunlar çelişkili ve çözümlenemez ya da çözümlenmeleri için siyasal devrimleri gerektiren yapıda değillerdir. Çıkarları ortak olan meslek ve "statü" gruplarını içeren ve toplumun giderek daha büyük kısmını oluşturan "yeni orta sınıf" bu harmonik atmosferin taşıyıcısıdır.

ALTINCI BÖLÜM
"POSTKAPİTALİST" TOPLUMSAL FORMASYON

Bu kitapta şimdiye dek incelenenler, "postkapitalist" toplumun temel özelliklerini belirlemektedir. Bu bölümde, bu özellikler genel bir çerçeve içine alınacaktır. Böylece şimdiye dek incelenen parçalar, "postkapitalist" toplumsal formasyonu oluşturacak şekilde bütünleştirilmeye çalışılacaktır.

Şimdiye dek kısaca "postkapitalist" yazın olarak nitelenen çerçeve içinde, geleceğin toplumuna ilişkin olarak, çoğu noktalarda birleşiyor olsalar da, çeşitli görüşler bulunmaktadır. Böylece geleceğin toplumuna verilen isimler de değişebilmektedir. Bunlardan en sık kullanılanları "endüstri ötesi toplum", "enformasyon toplumu", "bilgi toplumu" ve "post Fordist toplum"dur. Ayrıca postmodernist görüşlerin de kimi kez "endüstri ötesi" kimi kez de "enformasyon" ve "bilgi" toplumu diye adlandırdıkları kendi toplumsal yapı tasarımları bulunmaktadır. Bu bölümde bunların tümünden sırayla söz edilecektir. Ancak bütün bu görüşler içinde kimileri son derece özgün yanlar taşımaktadır. Hatta kimileri, "yeni" toplum tasarımlarının oluşturulmasında tarihsel bir öneme de sahiptir. Örneğin Bell'in ve Piore ile Sabel'in mevcut yazın içindeki konumları özellikle böyledir. Bu gibi durumlarda, bu yazarların görüşleri kendi adları anılarak ayrıca incelenecektir. Ancak bu bölüme başlarken "postkapitalist" yazında hem genel olarak sol kavramları kullanmanın örneği olması bakımından, hem de yine oldukça önemli bir yer tutuyor olması nedeniyle "sosyal sektör" denilen tezin ele alınması uygun olacaktır.

I.) "Postkapitalist" paradigmada "sosyal sektör"

"Postkapitalist" paradigma, artık egemen toplumsal örgütlenme biçimlerinin (yani kapitalizm ile sosyalizmin) aşılmakta olduğuna inanmaktadır. Toffler ve Drucker'in aktüel anlatımları içinde bu toplumsal yapının en önemli belirleyenleri bilginin, bilgi kullanımının ve bilgi kullananların önemlerinin giderek artışı; becerilerdeki, ilişkilerdeki zenginleşme; eğitim düzeyinin yükselmesi; yüksek özgüven; "katılım"; toplumsal dayanışmanın artışı şeklinde belirmektedir. Bütün bunlar bu yüzyılın son 1/3'lük kısmında ortaya çıkmış olan çığır açıcı gelişmelerdir. (Dimitrova, D. 1994: 205) Böylece geleceğe ilişkin olarak oldukça iyimser bir tablo çizilmektedir. "Postkapitalist" yazın, toplumsal dayanışmanın "üçüncü" ya da "sosyal" sektör olarak tanımlanan yeni bir toplumsal aktivasyon ortamı içinde canlandığını ileri sürmektedir.

Drucker'e göre bu vatandaşlık sorumluluğu duyanların karşılıksız çalışmalarıyla gelişen bir sektördür. Yeni bir bilinci, vatanına hizmet etme psikolojisini gerektirmektedir. Bu gelişme aynı zamanda "karşı kültür" hareketidir. (Drucker, P. 1993: 179)

Aynı temanın Rifkin tarafından da işlendiği izlenmektedir. Rifkin "üçüncü sektör"ü özel ve kamu sektörlerinin dışında yer alan ve işlevleri bakımından da onlara göre tam bir farklılık sergileyen çalışma alanı olarak tanımlamıştır. Bu alan yaşlı ve sakatların bakımı gibi isteğe bağlı olarak gerçekleştirilen toplumsal aktivitelerden oluşmaktadır. Rifkin'in belirttiğine göre bu sektör ABD'de ekonominin %6'dan fazlasını ve toplam ulusal harcamaların da %9'unu oluşturmaktadır. "Üçüncü sektör"ün büyüme hızı kamu ve özel sektörlerinkinden iki kat fazladır. ABD'de yıllık "üçüncü sektör" çalışma saati 20.5 milyon saat tutmaktadır. Bunun 15.7 milyonu formal ve düzenli bir ritm içinde geçirilmektedir ve parasal karşılığı da 176 milyar doları bulmaktadır.

"Sosyal çalışma"nın yabancılaşmanın olumsuz etkilerini giderici bir rol oynadığı belirtilmektedir. ABD'de bu tür etkinliklerin motive edilebilmesi için "üçüncü sektör" çalışanlarına vergi indirimi yapılmakta ve bu şekilde sağlanan gelire ise "gölge ücret (shadow wage)" denilmektedir.

Theobald bu sektörün teknolojik gelişmenin açıkta bıraktığı işsizler ordusuna istihdam olanağı yaratmak gibi son derece önemli bir

tampon mekanizma oluşturduğunu belirterek konuya daha başka bir yaklaşım getirmiştir.

Amerikan hükümetinin çeşitli organizasyonlar aracılığıyla "üçüncü sektör"ü örgütlemeye çalıştığı da bilinmektedir. Lise öğrencileri arasında oluşturulan gönüllü grupları ile sigara ve uyuşturucu savaşımı; yaşlılar arasındaki gönüllü grupları ile de çeşitli sağlık bakım hizmetlerinin yürütülmesi hedeflenmektedir.

"Üçüncü sektör"ün başka ülkelerde de örnekleri bulunmaktadır. Örneğin bugün İngiltere'de 350 binden, Almanya'da 300 binden fazla volunter organizasyon bulunmaktadır. İtalya'da yetişkin nüfusun %15.4'ünün şu ya da bu şekilde zamanlarını bu sektör içinde geçirdikleri görülmektedir. Japonya'da her birisi 180- 400 adet konut içeren 270 bin "komün birliği" bulunmaktadır.

Hem gelişen, hem de gelişmiş ülkelerdeki hükümet dışı kuruluşlar (non governmental organizations) da bu grupta anılmaktadır. Gelişen ülkelerde 35 binden fazla sayıda hükümet dışı kuruluş bulunduğu ve özellikle Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde bunların tarımsal kalkınma programlarında aktif rol üstlendikleri bilinmektedir. (Rifkin, J. 1995: 239-280)

"Postkapitalist" paradigmadaki "sosyal sektör" vurgusu hem dayanışmacı ilişkilerin gelişmekte olduğunu anlatmak, hem de formel iş ortamının sonlandığını, informel çalışma ve ilişki biçimlerinin geliştiğini tanımlamak için kullanılmaktadır. "Sosyal sektör" "postkapitalist" toplum yapısının önemli unsurlarından birisi olarak sunulmaktadır. "Sosyal sektör" kavramı aslında zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılmasını, kapitalist üretim ilişkilerinin ortadan kaldırılması bağlamında gündeme getiren Marksist kuramdan yapılmış bir alıntıdır. Ancak, burada alıntının Drucker tarafından, kapitalist ortama monte edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

II.) "Endüstri ötesi toplum" kuramı

"Endüstri ötesi toplum" kavramı ilk kez 1914'te Coomaraswamy ve Petty tarafından Endüstri Ötesi Denemeleri (Essays in Post Industrialism) adlı makalelede kullanılmıştır. 1917'de yine Petty Yeni İçin Eski Kelimeler: Endüstri Ötesi Devlet Hakkında Bir Çalışma (Old Words for New: a Study of the Post Industrial State)'da endüstriyel toplumda-

ki işbölümünü eleştirerek, prekapitalist zanaatçı topluma dönüşü tartışmıştır. 1922'de yine Petty bu kez Post Endüstriyalizasyon (Post Industrialization) adlı kitabını yazmıştır. Petty bu kitapta işbölümünü ve endüstrinin etkilerini değil de kapitalizmi eleştiren sosyalistleri eleştirmiştir. Böylece mevcut kurumları üretim ilişkileri zemininde değil de, endüstrileşme süreci boyutuyla ele alıp, değerlendiren "postkapitalist" tezlerin daha o dönemden ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. 1958'de David Reisman "endüstri ötesi toplumu" "boş zaman toplumu" olarak tanımlamıştır. 1959'da Daniel Bell bir dizi konferansta "endüstri ötesi toplum" kavramını kullanmış ve bu kavramla mal üretiminden hizmet üretimine geçişi anlatmıştır. Bell'in aşağıda geniş olarak yararlanılacak olan kitabı 1973'de yazılmıştır. (Rose, A.M. 1991:169-70) "Endüstri ötesi toplum" kavramının kronolojisini tanımlayan bu dizgeden de anlaşılabileceği gibi kavramın orijini hiç de yeni değildir.

"Endüstri ötesi toplum" kuramı geleceğe ilişkin bakışında genel olarak iyimser bir tablo sergilemektedir. Şüphesiz ki bu tablo daha önceki bölümlerde ana hatları aktarılan bir çerçeve içine oturmaktadır. Bununla birlikte bu bağlamda arada farklılıkların bulunduğu da izlenmektedir. Örneğin Bell önümüzdeki dönemde genel bir üretim ve refah artışı olacağını, bir başka deyişle bugün geçerli olan eğilimlerin bundan sonra da süreceğini belirtmektedir.

Kahn'ın da bu konudaki görüşü buna benzerdir. Hatta Kahn üretimin artışına ve fiyatların düşüşüne bağlı olarak tam bir refah patlaması beklentisi içindedir. Kahn "endüstri ötesi toplum"un ortaya çıkışını 1990-2025 dönemi olarak vermektedir. Tam gelişmesi ise 2025 sonrasında olacaktır.

Heilbroner "endüstri ötesi toplum" kuramcılarının içinde bu konuda kötümser olan ender insanlardan birisidir. Endüstriyel gelişme ile çevre arasındaki gerilimin, üretimin düşürülmesini dayatacağını belirten Heilbroner, bu zorunluluğun anti demokratik uygulamaları zorunlu kılabileceği riskinin altını çizer. (Gibson, D.E. 1992: 148- 150) Ancak bu kötümser yaklaşımın "endüstri ötesi toplum" kuramının genel iyimser eğilimini zedelemekten epey uzak kaldığını belirtmek gerekir.

II.a.) Daniel Bell

Bell toplumsal yapıyı sosyal, politik, kültürel olmak üzere üç düzlemde incelemektedir. Sosyal yapı ekonomik, teknolojik ve mesleki

sistemleri içermektedir. Batı toplumlarında sosyal yapının ilkesi ekonomizasyondur. Yani kaynakların, en az maliyet ve kâr maksimizasyonu hedeflerine yönlendirilmesidir. Bu nedenle de bugün pek çok ülkede kültürel eğilimlerle ciddi bir kriz yaşamaktadır. Çünkü ekonomizasyon rasyonaliteye, dar karar alma mekanizmalarına önem verirken; yeni kültürel eğilimler antirasyonel davranış modellerini öne çıkarmaktadır. Bell'e göre bu ayrım Batı toplumlarının tarihi krizidir ve toplumu derinden etkilemektedir. (Bell, D. 1970: 43) Politik yaşamın ilkesi ise katılımdır. Nihayet kültürel yapının ilkesi de bireysel başarı ve kendini geliştirmedir.

Bell'in "endüstri ötesi toplum" kavramı sosyal yapıdaki değişikliklerle ilgilenmektedir. Bell "endüstri ötesi toplum"u beş bileşenle tanımlamıştır: 1) Ekonomik sektörde maddi mal üretiminden, hizmet ekonomisine geçiş. 2) Mesleki dağılımda profesyonel ve teknik sınıfların artışı. 3) Gelişmenin ve politikanın kaynağı olarak teorik bilginin merkezi önem kazanması. 4) Teknolojinin kontrolu. 5) Yeni bir "entelektüel teknoloji" yaratılması.

"Endüstri ötesi toplum" bilginin çevresinde organize olmaktadır. Bilgisayar "entelektüel teknoloji"nin aletidir. "Endüstri ötesi toplum"un iki temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar; 1) bilim ve akıl yürütmeye dayalı (cognitive) değerlerin rolünün toplumun temel kurumsal gereksinimleri olarak öne çıkması. 2) Kararların daha teknik bir nitelik kazanması, böylece de bilimcilerin ve ekonomistlerin (yani profesyonel mesleklerin) politik sürecin içine daha doğrudan girmeleri. Bu nedenle "endüstri ötesi toplum"da refah ve statü toplumsal sınıfları tanımlayan bileşenler olmayıp, sınıflarca araştırılıp kazanılabilen değerlerdir.

Bell'in sosyal değişim şeması aşağıda sunulmuştur.

Tablo 12: Bell'in sosyal değişim şeması

	Preendüstriyel dönem	Endüstriyel dönem	"Postendüstriyel" dönem
Bölge	Asya, Afrika, L. Amerika	B. Avrupa, Sovyetler B., Japonya	ABD
Ekonomik sektör	Primer: Tarım, maden, balıkçılık	Sekonder: İmalat	a) Tersiyer: Taşımacılık, rekreasyon b) Kuarterner: Ticaret, finansman, sigortacılık
Meslekler	çiftçi, madenci, balıkçı, vasıfsız işçi	Yarı vasıflı işçi, mühendis	Profesyoneller, teknisyenler, bilim adamları
Teknoloji girdisi	Hammadde	Enerji	Enformasyon
Düzenleme	Doğaya karşı	Fabrikaya karşı	Bireyler arası
Metodoloji	Genel gözleme dayalı deneyim	Ampirisizm ve deney	Soyut teori: Modeller, simülasyon, sistem analizi.
Zaman perspektifi	Geçmişe oryantasyon	Projeksiyonlar	Geleceğe oryantasyon
Temel ilke sınırlılığı	Gelenekselcilik: Toprak ve kaynak nedeniyle	Ekonomik büyüme	Teorik bilginin merkeziyeti

(Kaynak: Bell, D. 1973: 117)

Yukarıdaki şemadan da görüldüğü gibi endüstriyel toplumun temel sorunu yatırımlar, vergiler, vb. gibi ekonomik büyümeye yönelik sorunlardır. Bu dönemin sosyal ilişkileri sermaye ile emek arasındadır. "Endüstri ötesi toplum"daki temel sorun bilimin organizasyonu; temel kurum üniversitedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri bilimsel kapasiteleri ile ölçülmektedir.

"Endüstri ötesi toplum"un ekonomik zemini bilime dayalı endüstriler; primer kaynağı insan; politik sorunu bilim ve eğitim politikaları;

toplumsal yapılanma parametreleri bilgi ve beceri; sosyolojik reaksiyonları ise bürokrasiye direnç ile aykırı kültürel hareketlerdir. "Endüstri ötesi toplum"da kas ve kaba kuvvet değil; bilgi ve beceri önemlidir. Enformasyon sektörleri özellikle hizmet sektörleridir. "Endüstri ötesi toplum" iki anlamda aynı zamanda "bilgi toplumu"dur: 1) Yatırımların kaynakları giderek artan oranlarda araştırma geliştirme çalışmalarından türemektedir. Teorik bilginin artan işlevi nedeniyle bilim ile teknoloji arasında yeni ve doğrudan nitelikli ilişki gelişmektedir. 2) Ulusal gelir ve istihdam hacmiyle ölçülen toplumsal ağırlık bilgi alanına kaymaktadır. Mesleki yapıdaki değişim bunun en somut kanıtıdır.

Bu özellikler "endüstri ötesi toplum"un güç odaklarının da diğerlerinden farklı olmasına neden olmaktadır. Güç odakları ve toplumsal tabakalanmaya ilişkin olarak Bell'in düşünceleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 13: Toplumlarda tabakalanma ve güce ilişkin özellikler.

Tabakalanma ve güç			
	Preendüstriyel dönem	Endüstriyel dönem	"Postendüstriyel" dönem
Kaynak	Toprak	Makine	Bilgi
Sosyal odak	Çiftlik	Fabrika	Universite
Dominant figürler	Toprak sahibi, asker	iş adamç	Bilimci, araştırmacı
Güç araçları	Gücün doğrudan kontrolu	Politikada dolaylı etki	Teknik-politik güç dengesi
Sınıf gücü	Mülkiyet	Mülkiyet	Teknik beceri

(Kaynak: Bell, D. 1973: 359)

Bell bütün bu özellikleri gözeterek tek "endüstri ötesi toplum" olarak ABD'yi belirlemekte, ancak ABD'nin de bu sürecin henüz başlarında olduğunu belirtmektedir. (Bell, D. 1973: 12-127)

II.b.) Jerald Hage ve Charles H. Powers

Hage ve Powers yeni bir dönemin başladığını ve bunun "endüstri ötesi" olduğunu belirtmişlerdir.

Endüstriyel ve "endüstri ötesi" organizasyonlar arasındaki temel farklar şu şekilde ortaya çıkmaktadır: 1) Endüstriyel organizasyonlarda kesin hiyerarşik çizgiler varken; "postendüstriyel" organizasyon-

larda bunlar daralmıştır. 2) Endüstriyel organizasyonlarda birimler işlevsel uzmanlaşmayla ayrılmışken; "endüstri ötesi" organizasyonlarda işlevler ve birimler entegre edilmektedir. 3) Endüstriyel organizasyonlarda kararlar uniform kuralların uygulanmasına dayanırken; "endüstri ötesi" organizasyonlarda kurala bağlı olmayan ve informal görüşmelerle yürütülen davranışlar yaygınlaşmaktadır. 4) Endüstriyel organizasyonlarda işe alma ve işte ilerleme formel eğitim düzeyine göre belirlenirken; "endüstri ötesi kuruluşlar"da işe alma ve ilerleme çalışanların işe yönelik motivasyonları zemininde sağlanmakta ve yaratıcılığa önem verilmektedir. 5) "Endüstri ötesi" organizasyonlarda "esnek" istihdam biçimleri ağırlık kazanmıştır. 6) "Endüstri ötesi" organizasyonda bilgiye ulaşma kolaylaştırılmıştır.

Çalışmanın endüstriyel ve "endüstri ötesi" formları arasında da bir dizi fark bulunmaktadır. Bunlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 14: Endüstriyel ve "endüstri ötesi" çalışma biçimleri arasındaki farklar.

Endüstriyel rollerin ideal nitelikler	"Endüstri ötesi" rollerin ideal nitelikleri
1) Fiziksel aktivite	1) Mental aktivite
2) Maddi objelerin dönüştürülmesi	2) Enformasyon işleme
3) önceden tanımlanmışdar roller, rutin aktiviteler	3) Amaca göre değişebilen roller.
4) Zaman ve mekan bakımından sınırlama	4) Aktivitelerde zaman ve mekan bakımından serbestlik
5) Makinelerin insan üzerindeki belirleyiciliği	5) İnsanların işi tanımlaması ve makineleri denetlemesi
6) Tatminkar iş performansının bitmişlik hissi yaratması	6) Tatminkar iş performansının gelişme hissi yaratması
7) Yöneticilerle diğerleri arasında düşük etkileşim	7) Yöneticilerin diğerleriyle yüksek etkileşimi
8)Hizmetin küçük bileşen oluşu	8) Hizmetin rollerin çoğu için önemli bir bileşen olması

(Kaynak: Hage, J., Powers, C.H. 1992:13)

Hage ve Powers'a göre endüstriyel toplumun temel kurumlarında;

çalışma ortamında, ailede, dinde ve sporda önemli değişiklikler olmaktadır. İş yapısı değişmekte, rekabetin yerini kooperasyon, ekip çalışması; büyük şirketlerin yerini yüksek teknolojili küçük firmalar almaktadır. Ailenin yeni formları gelişmektedir.

Çağdaş değişimin konturlarını belirleyen temel güç bilgi patlamasıdır. Araştırma geliştirme çalışmalarının artışı, "esnek imalat sistemleri"nin yaygınlaşması ve emekgücünün yükselen eğitim düzeyi bunun kanıtlarıdır. Ve bütün bunları dikkate alınca 1975 yılını "endüstri ötesi" toplumun başlangıcı olarak belirlemek yanlış olmayacaktır.

Hage ve Powers toplumsal gelişmeyi "rasyonalizasyon" ve "kompleksleşme" olarak tanımladıkları iki eksende ve dört aşamada incelemişlerdir. Aşağıdaki tablodan da izlendiği gibi tarım her iki parametre bakımından da "düşük" düzeyin kesiştiği bölgedir. Buna karşılık "endüstri ötesi" dönem "rasyonalizasyon" bakımından "düşük", "kompleksleşme" bakımından ise "yüksek" düzey bölgesinde yer almaktadır. Endüstriyel dönemin birinci ve ikinci aşamaları ise kalan iki gözü doldurmaktadır. (Bkz. T. 15)

Tablo 15 Toplumsal gelişim aşamaları.

Kompleksleşme	Rasyonalizasyon	
	Düşük	Yüksek
Düşük	Tarım devrimi	İlk endüstri devrimi
Yüksek	"Endüstri ötesi" devrim	İkinci endüstri devrimi

(Kaynak: Hage, J., Powers, C.H. 1992: 46)

Endüstri devriminin ilk aşaması İngiltere'de tekstil endüstrisi ile başlamıştır. Makinelerin gelişmesi, üretim sürecinin rasyonalizasyonu ile emekgücünün gerekli niteliğinin düşürülmesi bu dönemin başlıca özellikleridir. Tekstil, demir, demir-çelik sanayileri başlıca sektörlerdir. Bu dönemde araştırma geliştirme harcaması yoktur.

Endüstrideki ikinci devrim aşaması ise Almanya'da bilim ile üretimin iç içe geçmesi ve üretimde teknik eğitimli mühendislerin yaygınlaşmasıyla başlamıştır. Kimya, elektrik, otomobil, lastik sektörleri başlıca alanlarıdır. Bu dönemde rasyonalizasyon sürmüştür. Profesyonel eğitimli yöneticilerin oranı yükselmiştir. Araştırma geliştirme harcamalarının ulusal gelir içindeki payı %1-5 arasındadır.

"Endüstri ötesi" aşama ise bilgisayarlara dayanmaktadır. Kompleksleşme artmış, ama emekgücünün niteliğini azaltan rasyonalizasyon gerilemiştir. Yani Taylorist çalışma teknikleri terkedilmiştir. Ulusal gelir içinde araştırma geliştirme harcamalarının oranı %5'i aşmıştır.

Hage ve Power'ın bu şemasında rasyonalizasyon prosedürlerin kodlanmasını (her sorun karşısında ne yapılacağının önceden belirlenmesi), işin mekanizasyonunu (makinelerin insanın yerine geçmesi), amaçların basitleştirilmesini, iş akışının rutinizasyonunu tanımlamaktadır. Böylece rasyonalizasyon üretime yeni bilginin eklenmesinden çok, iş düzenlemesinin Taylorist yollarının geliştirilmesini anlatmaktadır.

Kompleksleşme ise yeni mesleklerin, yeni aktivitelerin geliştirilmesi, beceri düzeyinin artması, rollerin bunlara uygun tarzlarda yeniden tanımlanması, bilgi kullanımının artması, kalitenin önem kazanması anlamında kullanılmaktadır. Kompleksleşme sonucunda profesyonel, yönetsel, teknik sektörler genişlemekte; pazara yönelik uzmanlaşma olmakta (bu özellikle küçük firmaların pazara girişiyle uyarılan bir süreçtir) ve uzmanlık eğitimleri yaygınlaşmaktadır. Bunların sonucunda ekip çalışması öne çıkmakta; piyasada yaygın iletişim ağları oluşturulmakta; imalatta "esneklik" artmaktadır. Kompleksleşme, bir yönüyle de tüketici tercihlerine önem verilmesi sürecidir.

Böylece "rasyonalizasyon" Fordist paradigmanın belirleyici eksenine karşılık gelirken; "kompleksleşme" "esnek uzmanlaşmanın" temel bileşenini tanımlamaktadır.

Endüstriyel toplum kuralların ne denli hızlı öğrenildiğine önem verirken; "endüstri ötesi toplum" yaratıcı akla, bir anlamda önceden belirlenmiş kural ve kodların koşullara göre sorgulanma ve değiştirilme yeteneğine önem vermektedir. Böylece bu aşamada sorun çözme yeteneklerinin, değişik sosyal rollerin geliştirilmesi öne çıkmaktadır. Sosyal rollerin çeşitlenmesinin yanısıra, her rolün içeriği de genişlemektedir. Bütün bunlar bireyin özgüvenini artırıcı yapılardır. (Hage, J., Powers, C.H. 1992)

II.c.) İkinci endüstriyel bölünme kuramı: Piore ve Sabel

Piore ve Sabel şu anda ikinci endüstriyel bölünmenin yaşandığını belirtmişlerdir. İlki 19. yy'da öncelikle İngiltere ve ABD'de kütlesel üretimin ortaya çıkışına rastlamaktadır. Derin işbölümü, emeğin basit-

leştirilmesi, çok miktarda (kütlesel) ve standardize üretim ile karakterizedir. Böylece birinci endüstriyel bölünme, daha önceki "postendüstriyalist" yazarların "endüstriyel dönem" diye tanımladıkları ve Taylorist-Fordist çalışma organizasyonu ile tanımlı aşamaya karşılık gelmektedir.

Kütlesel üretim ancak talebin genişlediği bir zaman diliminde olanaklı olmuş ve kendisi de talebi uyarıcı bir işlev görmüştür. Kütlesel üretimi yapabilmek ve geniş piyasa talebine yanıt verebilmek için işletme boyutları da büyümek zorunda kalmıştır. Ancak tüm bu gelişmeler, bir yandan da firmaların talebe (piyasaya) ileri derecede bağımlı olmaları gibi son derece riskli bir durum da yaratmıştır.

Piore ve Sabel'e göre kütlesel üretim, işte bu nedenle, yani çok miktarda üretilen standardize ürünlerin piyasaları doldurması, bir başka deyişle piyasaların kütlesel ürünlerle doygunluğa ulaşması sonucunda bunalıma girmiştir. Arzın fazlalığı karşısında talep yetersiz kalmıştır. Özellikle tüketicilerin alım gücünün görece düştüğü zaman dilimleri kütlesel üretim için en sorunlu dönemler olmaya mahkumdur.

Keynezyen politikaların devreye girdiği aşama tam burasıdır. Devlet talebin uyarılması amacıyla düzenleyici ve doğrudan üretici işlevler üstlenmiştir. Ancak bu politikaların da başarısızlığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Tarımdan devşirilen niteliksiz emekgücünün ücretlerin düşürülmesi amacıyla devreye sokulması ve tarım ürünlerinin fiyatlarının özellikle düşürülmesi gibi ekonomik, mali politikalar da krizin geçiştirilmesinde işe yaramamıştır. Tam tersine alım gücünün ve talebin düşmesine neden olarak kütlesel üretimin bunalımını koşullayan etmenlerin ortaya çıkışını hızlandırmış ve etki alanlarını genişletmiştir. Krizin kendisini net biçimde ortaya koyuşu 1960'ların sonlarına denk gelmektedir. Piore ve Sabel'in kurdukları bunalım çerçevesi içinde başka bileşenler yer alsa da bunların içinde en önemlisinin arz-talep arasındaki dengenin bozulması ve piyasaların kütlesel üretim mallarına doygunluğu olduğu görülmektedir. Piore ve Sabel doygunluğun özellikle ABD'de geçerli olduğunu belirterek, doygunluğa örnek olarak 1970 yılında hemen hemen bütün konutların TV, radyo, çamaşır makinesi, otomobil gibi kütlesel dayanıklı tüketim mallarına sahip oluşlarını vermektedirler.

Kriz, firmaları öncelikle "esnek" ücret ve istihdam biçimleri uygulamaya yöneltmiştir. Ancak bunların da yetersiz kaldığı görüldüğün-

de devreye daha köklü ve bütün üretim sürecinin yeniden düzenlenmesine yönelik uygulamalar girmiştir.

Piore ve Sabel bu top yekün yenilenmeyi "esnek uzmanlaşma" ve ikinci endüstriyel bölünme şeklinde tanımlamışlardır. İkinci endüstriyel bölünme üretim hacmi olarak yine kütlesel nitelikte olsa da, onun en önemli yanını, ilk bölünmede ortadan kalkmış olan zanaatçılık türü emeğin canlanması oluşturmaktadır. Yani emekgücünün beceri düzeyi artmış, işbölümü daralmış, emekgücünün üretim süreci üzerindeki denetimi ve süreci bütünlüklü olarak kavrayabilme yetenekleri genişlemiştir. Bilgisayarlar hem "esnekliği" sağlamış, hem de üretim maliyetlerini düşürmüştür.

İkinci endüstriyel bölünmenin firmaları önemli oranda sendikasızdır. Bu durum kütlesel üretimden kalan çatışmalı ortamı önemli oranda ortadan kaldırmaktadır. Firmalar arasındaki "esnek" ilişkiler teknik bilgi ve beceri paylaşımını olanaklı kılmakta ve maliyet düşürmeye fırsat vermektedir. "Esnek" istihdam biçimleri de maliyeti düşürücü bir etkendir. "Esnek" üretim yapısı içinde kalite öne çıkmış, bu ise tüketici taleplerinin daha üst dereceden tatminine fırsat yaratmıştır.

Böylece Piore ve Sabel'in ikinci endüstriyel bölünmesi tam anlamıyla "esnek" çalışma organizasyonlarını, "esnek" imalat tekniklerini ve "esnek" emek sermaye ilişkilerini tanımlamaktadır.

III.) "Enformasyon toplumu"

Bilginin belirleyici önemini vurgulamak açısından, aynı anlama gelmek üzere, kimi kez "bilgi", kimi kez de "enformasyon toplumu" tanımları kullanılmaktadır.

"Bilgi çağı" servet yaratımında bilginin öne geçtiği dönemi tanımlamak için kullanılan kavramdır. Böylece maddi sermayenin yerini zihinsel sermaye almaktadır. Zihinsel sermayenin belli bir yere sınırlanamaz yapısı bütün yönetim ve toplum ilişkilerini değiştirmektedir. (Wriston, W.B. 1994: 35)

Masuda'ya göre "enformasyon toplumu" bilgisayar ve iletişim teknolojilerine yatırım yapan ve pek çok özelliğiyle endüstriyel toplumdan ayrım gösteren toplumdur. Bu farklılıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 16: Endüstriyel toplum ile "enformasyon toplumu" arasındaki farklar.

	Endüstriyel toplum	"Enformasyon toplumu"
Teknoloji	Fiziksel emeğin yerini alan makine. Maddi materyalleri işler.	Bilgisayar ve mental emeğin amplifikasyonu. Enformasyon üretimi.
Sosyo-ekonomik yapı	Ürün: Mal ve hizmet	Enformasyon, bilgi ve teknoloji
	Üretim merkezi:Fabrika	Enformasyon ağları, veri bankaları
	Piyasa: Yeni dünya, koloniler, tüketici alımgücü	Enformasyon alanı
	Öncü endüstriler: İmalat	Entelektüel end.
	Endüstriyel yapı: Primer, sekonder ve tersiyer end.	Matriks end. yapı. (Primer, sek., tersiyer ve kuarterner sistemler)
	Ekonomik yapı: Ticaret ekonomisi (işbölümü,üretim ile tüketimin bölünmesi)	Sinerjistik ekonomi (birlikte üretim ve ortak kullanım)
Değerler	Değer standartları: Maddi (fizyolojik gereksinimlerin tatmini)	Zaman değeri (başarı hissinin tatmini)
	Etik standart: Temel insan hakları	Öz disiplin ve sosyal katkı
	Duygusal atmosfer: Rönesans (insanın özgürleşmesi)	Globalizm (doğa ve insanın simbiyozu)

(Kaynak: Masuda, J. 1990:6-7)

Tablodan görüldüğü gibi "enformasyon toplumu"nun temelindeki güç bilgisayar ve bilgidir. Bu dönemde insanın kazandığı değerler de enformasyon kullanımının yaygınlaşmasından ve bireylerin bilgi sektörleri içindeki yaratıcı eylemlerinden kaynaklanmaktadır.

Masuda'ya göre "enformasyon çağı"nın üç belirgin sosyal etkisi vardır: 1) Teknolojinin eskiden insanın yaptıklarını üstlenmesi. 2) Teknolojinin insanın yapma olanağı olmayan şeyleri yapması. 3) Böylece, varolan sosyal ve ekonomik yapıların dönüşmesi. Bu dönüşüm önemli oranda bilgisayarın insan için yarattığı özgür zamandan kaynaklanmaktadır. Masuda "özgür (free) zaman" kavramını "boş (leisure) zaman" kavramına bilinçli olarak tercih ettiğini belirtmektedir. Çünkü "boş zaman" tam olarak dinlenme ve eğlenmeye karşılık gelirken; "özgür zaman"ın bunu aşan bir kapsamı vardır.

"Özgür zaman" eğlenme ve dinlenmeyi içermektedir. Ancak bunun ötesinde en geniş anlamıyla öğrenme ve bilimsel çalışma etkinlikleri ile daha iyi bir toplumsal yaşam tarzının planlanması da bu kavramın içine girmektedir. Böylece "özgür zaman" entelektüel çalışmanın gerçekleştirileceği zaman dilimini tanımlamaktadır. Gelecekte işsizliğin yerini "özgür zaman" alacaktır. "Enformasyon toplumu"nda değer üretiminde enformasyonun kullanımı temel olacaktır. Enformasyon kullanımı enformasyonun alt yapısını yani enformasyon işlemeyi ve bunun için yaygın iletişim ağlarının oluşturulmasını anlatmaktadır.Böylece herkesin enformasyondan eşit, hızlı ve ucuz biçimde yararlanması olanaklı olacaktır. Bu alt yapının işleyebilmesi için dört olanak gereklidir: 1) Bilgisayar ve paket programlar, 2) bunların genel kamunun kullanımına açık olması, 3) herkesin kendi kendine veri işleyebilmesi, 4) merkezi sistemin kullanım maliyetinin düşürülmesi.

Böylece birlikte üreterek, kararlara katılım da olanaklı olacaktır. Bu enformasyon kullanımındaki son aşamayı tanımlamaktadır: Enformasyonun global kullanımı. Enformasyonun global kullanımı global sorunlarla (nükleer enerji kullanımı gibi) ilgili tam ve doğrudan demokratizasyon sağlayacaktır. Masuda bu gelişmenin tam sinerjistik, Kuzey/Güney çelişkilerinin ortadan kalktığı bir politik- ekonomik atmosfer içinde gerçekleşeceği düşüncesini taşımaktadır.

"Enformasyon toplumu"nda ekonominin merkezinde enformasyon sektörleri bulunmaktadır. Bu gelişme ekonomik yapıda şu değişikliklere yol açacaktır:

1) Enformasyonun yönlendirdiği bir endüstriyel yapının oluşumu:

a) Enformasyonla ilişkili endüstriyel yapının gelişmesi: Bu ilk aşamadır. Bu endüstriler hizmet sektöründen farklıdır ve kuarterner olarak tanımlanmaktadır. "Endüstri ötesi toplum"un temel endüstrisi tersiyer (hizmet) endüstri iken, "enformasyon toplumu"nunki kuarterner endüstridir. Kuarterner sektör (enformasyon endüstrisi) de dört endüstriden oluşmaktadır: i) Enformasyon endüstrileri: Basım ve yayıncılık endüstrileri (matbaacılık, yayıncılık, fotokopi ile çoğaltma), haber-reklam endüstrileri (gazetecilik, dergicilik, reklamcılık, kamu ilişkileri), enformasyon işleme ve hizmet endüstrileri (bilgisayar merkezleri, veri bankaları, software merkezleri), enformasyon makine endüstrileri (bilgisayarlar, terminal cihazları, daktilolar, baskı makineleri). ii) Bilgi endüstrileri: Özel olarak yürütülen bilgi endüstrileri (avu-

katlık, maliyecilik, danışmanlık), araştırma ve geliştirme enstitüleri (düşünce havuzları, araştırma enstitüleri, mühendislik şirketleri), eğitim endüstrileri (okullar, seminerler, geliştirme kursları, kütüphaneler), cihaz endüstrileri (elektronik hesap makineleri, araştırma cihazları, öğretim materyalleri). iii) Sanat endüstrileri: Özel olarak yürütülen duygusal enformasyon endüstrileri (yazarlar, besteciler, ressamlar, fotoğraf sanatçıları), duygusal enformasyon hizmet endüstrileri (tiyatro grupları, orkestralar, sinemacılık, televizyon şirketleri), duygusal enformasyon cihaz endüstrileri. iv) Etik endüstriler: Özel olarak yürütülen etik endüstriler (filozoflar, dini liderler), dini endüstriler (dini gruplar, kiliseler, camiler), ruhi eğitim endüstrileri (dini eğitim merkezleri, gönüllü hizmet grupları, yoga, çay seremonileri)

b) Enformasyon ekipmanı ile yüklü endüstrilerin gelişimi: Bilgisayar ve robotların yaygınlaşması.

c) Sistem endüstrilerinin gelişimi: Halen varolan endüstrilerin enformasyon endüstrisi ile bütünleşmesidir. Bu konuda sağlık endüstrisi tipik bir örnek oluşturmaktadır.

2) Kamu ekonomisinin genişlemesi: Bu da dört yolla gerçekleşecektir. a) Altyapının güçlendirilmesi: Enformasyon alt yapısı kamuya geçerek güçlendirilecektir. Böylece insanların hobileri zenginleşecek ve çeşitli tamir, boyama, vb. işleri insanların kendileri yapmaya başlayacaktır. b) Temel endüstrilerin kamuda birleşmesi: Bunlar petrokimya, çelik, petrol gibi ileride sıkıntısı çekilecek olan ve bu nedenle de kullanımlarına kısıtlama getirilmek zorunda olunan endüstri alanlarıdır. c) Sosyal tüketimin genişlemesi: Bugün egemen olan bireysel tüketimin doygunluk kazanması sonucunda gelecekte okul, hastane, park, yol gibi sosyal tüketim ortamlarının önem kazanacağı ve çevreye zararlarından dolayı bireysel tüketime sınırlama getirileceği belirtilmektedir.

3) Sinerjistik bir ekonomik sistem yapılanması: Bu enformasyonun yaygın, hızlı ve herkesçe kullanımına bağlı olarak üretimin ve tüketimin ortaklaşa gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir. Sinerjizm bir yönüyle de bireysel tüketimin sınırlanması demektir. Aynı zamanda toplumun yönetime doğrudan-kompüterize katılımı artacak ve bu da sınıfsal yapıyı eritecektir. (Masuda, J. 1990)

Tüm bunlar ortaklaşa, dayanışmacı toplumsal değerlerin benimsenmesi sonucunu doğuracaktır. Böylece Masuda'nın "enformasyon toplumu" tezi ile daha çok bir gelecek tasavvuru çizdiği görülmekte-

dir. Bu tasavvur oldukça iyimserdir ve teknolojik gelişmeyi tek araç olarak belirlemektedir. "Enformasyon toplumu" aynı zamanda kendiliğindenci bir gelişme çizgisine işaret etmektedir.

Hümaniteryen ve teknolojik değerlerin sentezinden oluşan ve temelde enformasyonun yaygın kullanımına dayanan ortam "enformasyon kültürü" olarak tanımlanmaktadır. (Vinogradov, V.A., Skvortsov, L.V. 1991: 5) Genel anlamda enformasyon kültürü; etik ve ulusal değerler arasında pozitif etkileşime olanak sağlayan ilke ve mekanizmaların entegrasyonu; onların insanlığın genel entelektüel deneyimi olarak birleştirilmesi; evrensel bilgi ve insani değerlerin sosyal bilinç şekline dönüşümünü sağlayan ortamın gelişimidir. Bu anlamda "enformasyon kültürü" geleceğin evrensel elementlerini kültüre absorbe eden sosyal bir membrana da benzetilmektedir.

Dar anlamda ise "enformasyon kültürü"; a) bilgiyi işlemenin ve onları teorik ve pratik amaçları olan kullanıcılara sunmanın en iyi yolu; b) enformasyon üretimini, depolamayı ve transferini sağlayan teknolojik araçları geliştirmenin mekanizması; c) enformasyonun kullanımı için insanların geliştirilmesini sağlayan sistemlerdir.

"Enformasyon toplumu"nun oluşumunda en önemli etken "enformasyon kültürü"dür. "Enformasyon kültürü" toplumsal harmoniyi sağlayacak temeldir.

Halal ve Wiley de Masuda gibi yakın gelecekte bir "bilgi toplumu" tasavvuru yapmaktadır. Emek ve sermaye yoğun endüstrilerin yerini bilgi yoğun endüstriler almaktadır. Bilgisayar endüstrisindeki hızlı gelişme bunun en tipik göstergesidir. Yazarlar "bilgi toplumu"nu aynı zamanda "endüstri ötesi" paradigma diye de adlandırmışlardır. Aşağıdaki tabloda endüstriyel ve "endüstri ötesi" paradigmanın farklılıklarına ilişkin görüşleri görülmektedir.

Tablo 17: Endüstriyel ve "endüstri ötesi" paradigma arasındaki farklar.

	Endüstriyel (Eski kapitalizm)	"Endüstri ötesi" (Yeni kapitalizm)
Organizasyon yapısı	Mekanistik, hiyerarşik	Piyasa ağları
Karar alma süreci	Otoriteryen	Katılımcı liderlik
Kurumsal değerler	Finansal amaçlar	Çoklu amaç yapısı
Ekonomik makro sistem	Kâr merkezli büyük işletmeler	Demokratik özgür işletme
Dünya sistemi	Kapitalizm, sosyalizm	Kapitalizm ve sosyalizmin hibridi

(Kaynak: Halal, W.E., Wiley, J. 1986: 64)

"Bilgi toplumu"nun en önemli amacı insanın geliştirilmesidir. Halal ve Wiley'e göre "eski kapitalizm" gereklidir ama; yeterli değildir. Fiziksel teknoloji yararlıdır; ama yaşamın kalitesini artırmak için "yenisi" sınırsız fırsatlar yaratır. Otorite ve hiyerarşi gerekli olabilir; ama uyum, bireysel özgürlük ve yatırım katılımcı liderlik gerektirmektedir. Böylece "yeni kapitalizm" "eskisini" daha geniş bir bağlamda absorbe eder. (Halal, W.E., Wiley, J. 1986) Aynen Einstein'ın teorisinin Newton'unkini absorbe edişi gibi. Dordick ve Wang ilk kez Fransızlar tarafından kullanılmış olan "enformatizasyon" terimini "enformasyon toplumu"nun en önemli özelliği olarak ele almışlardır. Bu terim enformasyon teknolojilerinin topluma etkilerini tanımlamak için kullanılmaktadır ve toplam emekgücünün enformasyon endüstrileri içinde yer alan kısmı ile ölçülmektedir. Ancak Dordick ve Wang kendi "enformatizasyon" tanımları için üç boyut önermişlerdir: 1) Alt yapı parametreleri: 100 kişi için telefon hattı, 1000 kişi için TV, 1000 kişi için gazete sayısı gibi. 2) Ekonomik parametreler: Emekgücü içinde enformasyon emekgücünün oranı, enformasyon sektörünün ulusal gelire katkısı. 3) Sosyal parametreler: Okur yazarlık oranları, lise ve üniversite eğitimi alanların oranı. "Enformatizasyon" bütün sektörlerde üretkenliği artıran bir gelişmedir.

Bununla birlikte Dordick ve Wang kendi "enformasyon toplumu" tasarımlarında Masuda kadar iyimser bir konumda değillerdir. Örneğin "enformatizasyon"un Masuda'nın iyimserliğine yol açacak bir üretkenlik artışına neden olduğunu belirtmişlerdir, ancak üretkenlik-

teki artışın bütün ülkelerde aynı oranda gerçekleşmediğini de eklemişlerdir. Aradaki ilişki yüksek gelirli ülkelerde daha fazladır. Düşük gelirlilerde oldukça zayıftır. Bunun nedeni düşük gelirli ülkelerde enformasyon sektörünün yalnızca hükümet hizmetlerinde yoğunlaşması ve başka politik nedenlerdir.

Ayrıca örneğin ABD'de hızlı "enformatizasyon" sürecine rağmen üretkenlik artışı hizmet sektöründe de durmuş durumdadır. Gelişmekte olan ülkelerde "enformatizasyon" olsa da bu gelişme onların dış borçlarının artmasını engelleyememektedir.

İyimser görüşlere gölge düşüren bir diğer bulgu da enformasyon üretimindeki artışla, tüketimindeki artış arasındaki oransızlıktır. Japonya ve ABD'de enformasyon üretiminin tüketiminden 2.5 kat hızlı büyüdüğü tespit edilmiştir. Kısaca enformasyona olan toplumsal talep oldukça düşüktür. Bu olgu enformasyon sektörünün toplumdaki talep yönlü karşılığını bulamadığını; yani toplumsallaşamadığını göstermektedir.

Kötümserliğe yol açan bir diğer bulgu ise çalışma saatleriyle ilgilidir. Masuda'nın bütün "özgür zaman" planlarına karşın ABD'de çalışma sürelerinin 1970'lerden itibaren arttığı izlenmektedir. 1980'lerin sonunda çalışma süresinin 1970'lere göre yılda 168 saat daha fazla olduğu ve "boş zaman"da da %40'lık bir azalmanın gerçekleştiği bildirilmektedir. (Dordick, H.S., Wang, G. 1993)

Kötümser görüşlere bir diğer katkı Lyon'dan gelmektedir. "Enformasyon toplumu" kuramcılarından Lyon enformasyon teknolojilerinin bile emekgücünü beceri, inisiyatif kullanma ve sorumluluk yüklenme bakımından eşitsiz düzeylerde böldüğünü belirtmektedir. İşlerin pek çoğu "enformasyon yoğun" bir nitelik kazansa da bu gelişme kesinlikle kapitalist egemenlik biçimini ve toplum içinde mevcut olan güç dağılımını değiştirmemektedir. Güç olsa olsa bir takım teknokratların elinde toplanmaktadır. Yeni teknolojiler emekgücünün geliştirilmesi sonucunu verebileceği gibi, tam tersi sonuçlar da doğurabilmektedir. Bu tamamen yönetimin teknolojiyi tercih ediş nedenleriyle ilintili bir sorundur. (Lyon, D. 1988)

Kısaca teknolojinin gelişimi ve onun toplumsal yapıya etkileri konusunda "enformasyon toplumu" kuramcılarının birbirlerinden oldukça ciddi ayrımlar gösterebildikleri izlenmektedir. Bununla birlikte, iyimseriyle kötümseriyle bütün "enformasyon toplumu" kuramının bugünkü kapitalist işlerliği izleyen ve teknolojik gelişmenin uyardığı

bir süreç sonucunda kendiliğinden yeni bir döneme evrileceği düşüncesini benimsediği izlenmektedir. Bu tez, özellikle, yeni dönemi "yeni kapitalizm" olarak niteleyerek kapitalizm ile doğrudan biçimde ilişkilendiren Halal ve Wiley'de belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.

IV.) "Post Fordist" toplum modeli

"Post Fordist" toplum modeli toplum yapısındaki değişim öngörüsünü daha geniş çerçeveli ve siyasal, ekonomik bileşenleri olan bir alana oturtmaktadır. "Post Fordist" yapı 20. yüzlılın ilk 2/3'lük kısmında, gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan ve endüstriyel ürünlerin kütlesel üretimine dayalı Fordist birikim rejiminin 1960'ların sonundan itibaren bunalıma girmesiyle gelişmeye başlamıştır. Bu yönüyle "post Fordist" model Piore ve Sabel'in düşüncelerindeki kurguya benzer bir tema sergilemektedir. Ancak burada krizi koşullayan etmenler sanayileşmenin yan etkileri bağlamında değil; sermaye birikimi temelinde ele alınmaktadır.

Kriz özünde kârlılık krizidir. Whiteford ve Gruneau'ya göre kriz kısmen endüstriyel emekgücünün sendikalı militanlığından, kısmen Keynezyen devletin finansal güçlüklerinden, kısmen de yeni endüstrileşen ulusların rekabetinden kaynaklanmıştır.

Krize üretilen yanıt "post Fordist" dönüşümler olmuştur. Teknolojinin, emeğin, işbölümünün, organizasyon yapılarının "esnekleşmesi" ile karakterize bir süreçtir bu ve özelleştirme gibi devletin küçültülmesi politikaları ile birlikte gelişmektedir. Aslında bütün gelişmeler sermaye mobilizasyonunda hızlanmaya yol açmaktadır. (Witheford, N., Gruneu, R. 1993: 83-84)

Fordizm terimi bant tipindeki üretim örgütlenmesinden fazla birşeydir. Tüketim mallarının ticarileştirilmesini; dolayısıyla üretim ile tüketimin koordine edilmesini; tüketim kalıplarının kütlesel tüketim malları üzerinden standardize edilmesini; tüketici kredilerinin sosyalizasyonunu da anlatmaktadır.

Roobek Fordizm'i krize götüren ve kendi iç yapısından kaynaklanan sorunları "içsel kontrol sorunları" olarak tanımlamış ve bunları şu şekilde sıralamıştır:

1) Üretkenlik artışındaki düşme. Araştırma geliştirme harcamalarının azalması. Hammadde fiyatlarının, sosyal harcamaların artışı, piyasaların doyması.

2) Üretkenlik düşerken ücret artışlarının sürmesi. Oysa savaş sonrasında ücret artışları ile üretkenlik artışı koordineli bir gelişim göstermiştir.

3) Piyasanın genişlemesindeki sınırlılık. Dar gelirli ülkelerin borç krizi de bunu etkilemiştir.

4) Üretimin uluslararasılaşması. Bunun bir etken olarak ortaya çıkmasının nedeni, daha önceden ulusal sınırlarda Fordist mekanizmaların düzenleyicisi olarak kullanılmakta olan Keynezyen politikaların üretimin bu yeni aşamasında; uluslararası düzenlemelerde tamamen başarısız kalmasıdır.

5) Fordizm'in yapısal ortamından kaynaklanan aşırı kapasite ve stok birikimi. Stok birikimi kısmen rijit üretim teknolojilerinin sonucudur. Bu teknolojiler piyasanın değişen taleplerine yanıt vermekte yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle Fordist üretim sistemi, değişen talep dalgalanmalarına ayak uydurabilmek için stoğa üretim yapmak zorunda kalmaktadır. Bu ise depolama, nakil, yönetim, üretim maliyetlerini artırmaktadır.

6) Teknolojinin gelişmesiyle birlikte, yeni malların emek yoğun karakterinin gerilemesi ve sonuç olarak da bağımlı ülkelerde gerçekleştirilen ucuz emekgücü politikalarının ekonomik sistem boyutundaki öneminin giderek azalması.

7) Kalite kontrolunun yetersizliği ve iş yapısının kalitesizliğinin bu sorunu ağırlaştırması.

8) Üretimin dünyaya yayılması. Bu olgu transport, koordinasyon, yönetim maliyetlerini artırmıştır.

9) Bürokratizasyon artmış bu da karar alma süreçlerini yavaşlatmıştır.

10) Kamu hizmetlerinin, sosyal politika uygulamalarının getirdiği yüksek maliyet.

Yeni teknolojiler bu sorunların tümü üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Hepsi emek, enerji ve materyal tasarrufu ile maliyet düşürücü etki göstermektedir. Böylece emeğin kontrolu da bir gereklilik olmaktan çıkmaktadır. Öte yandan kalitenin artırılmasını sağlarlar. Bu nedenle bilgisayar teknolojisinin, "esnek imalat sistemleri" ile "esnek" çalışma organizasyonlarının belirlediği "post Fördist" toplumsal formasyon kapitalizmin içinde bulunduğu krize çözüm üreten bir gelişme olarak değerlendirilmekte ve kutsanmaktadır.

Tablo 18: Fordizm ve "post Fordizm" arasındaki farklar.

	Fordizm	"Post Fordizm"
Teknoloji	Elektronik, kimya, petrol, otomobil, plastik	Mikroelektronikler, biyoteknoloji, yeni hammaddeler
Üretim biçimi	Kütlesel üretim	CIM
Tüketim biçimi	Kütlesel tüketim	Yüksek derecede diferansiye tüketim
İstihdam	Tam istihdam, homojen kütlesel işçi	İş kaybına neden olan büyüme, değişik istihdam biçimleri
Emek ilişkileri	Sendikalar, toplu sözleşme	Şirket ve bireysel sözleşmeler
Hükümet politikası	Keynezyen, Sosyal devlet	Devlet müdahalesinin deregülasyonu, kendini yöneten toplum

(Kaynak: Roobek, A.J.M. 1987: 150)

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi "post Fordist" toplum modelinin "endüstri ötesi toplum" modeli ile hemen hemen aynı unsurları içerdiği ve aynı terminolojiyi kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak burada ne "endüstri ötesi toplum"daki ne de "bilgi toplumu"ndaki kadar iyimser vurgular görülebilmektedir. "Post Fordist" model için söz konusu olan ekonomik, siyasal sistemin yeniden yapılandırılmasına ilişkin düzenlemelerdir. Bunun ötesinde bu kavram içinde sosyal, insani ilişkilerin seyrine ilişkin herhangi birşey bulabilmek pek olanaklı değildir.

V.) "Disorganize kapitalizm"

Lash ve Urry içinde bulunulan süreci kapitalizmin disorganizasyonu olarak tanımlamışlardır. Disorganizasyonla birlikte emek ile kapital arasındaki bölümlenmeye dayalı ilişki, yerini insan ile devlet arasındaki sosyal nitelikli ilişkilere bırakmaktadır. Gönüllü ve sosyal nitelikli kurumların gelişmesi horizontal bir sivil toplum örgütlenmesi yaratmaktadır. Bu noktada bu tez Drucker ve Toffler'e yaklaşmaktadır. Sınıf ilişkilerinin yerini cins, yaş, etnik temelli ilişki biçimleri almaktadır. Bütün bunlar sınıf dışı birlikte eylem biçimlerini yaratmaktadır. Buradaki vurgu da daha çok emek ve iş örgütlenme ilişkileri üzerinedir. Yazarlar "disorganize kapitalizm" modellerinin, "endüstri

ötesi toplum"dan farklı birşey olduğunu özellikle vurgulamışlardır. Onlar'a göre kapitalizmin "disorganize" aşaması da sermaye birikimi temelinde yürümektedir. Bununla birlikte kapitalizmin organize döneminin sınıf ilişkileri önemli ölçüde değişmiştir. Sınıf savaşımının yerini "yeni toplumsal hareketler" almıştır.

Bu değişmede mesleki yapıdaki değişimin; imalat sanayindeki azalmanın; "esnek" emek örgütlenme biçimlerinin Taylorist ilişkilerin yerini alışının; emek gücünün mesleki doyum kapasitesinin artışının; hizmet sektöründeki genişlemenin; kitle iletişim araçlarıyla postmodern kültürel ve ideolojik hegemonya yaratılmasının etkisi vardır. Bütün bunlar işçi sınıfının sınıfsal kapasitelerinde düşüşe neden olmaktadır.

Kapitalizmin organize aşaması 10 kadar büyük devletin dünyanın kalanını egemenlikleri altına almaları; yeni endüstrileşen bölgelerle endüstrileşmemiş bölgeler arasında eşitsizliklerin büyümesi ve iletişim kanalı olarak da matbaa ile nitelenmektedir.

"Disorganize kapitalizm"i niteleyenler ise; emeğin uluslararası bölümlenmesindeki artış ve kapitalizmin dünya ölçeğinde girmedik yer bırakmaması; küçük kentlerde ve kırda da endüstrinin ve hizmet sektörünün gelişmesi; finans sektörünün hizmetten ayrı bir yapı olarak ortaya çıkması ve iletişim kanalı olarak da kompüterizasyondur. Aynı firmanın çeşitli kolları dünyanın değişik yerlerinde, farklı ürünleri üretmekte, farklı sektörlerde uzmanlaşmaktadır.

Böylece "disorganize kapitalizm" tezi aslında yeni bir kapitalizm aşaması tanımlamakta ve onun özünü oluşturan dinamiklerin (sermaye birikimi temelinde gelişme) sürdüğünü kabul etmektedir. (Lash, S., Urry, J. 1987: 2-16)

Bu nedenle "disorganize kapitalizm" anlayışı, "endüstri ötesi toplum" ve "post Fordizm"den farklıdır. Diğerleri tümüyle sınıf oluşumunu reddedip, özü itibariyle kapitalizmden farklı bir toplumsal formasyonun geliştiğini ileri sürerler. Buna karşın "disorganize kapitalizm" sermaye birikimi temelindeki kapitalist yapının varlığını sürdürdüğünü, ancak bu yapının organize dönemindeki sınıfsal çelişkilerin yumuşadığını belirtir. Yeni gelişmenin ardındaki itici güç yine bilgisayardır.

VI.) "Postmodernizasyon"

"Postmodernizm" ilgi ve etki alanı bakımından endüstriyel ilişkilerin ve bu ilişkilerden dolayımlanan yapılanmaların çok daha ötesinde, felsefi düzeyde bir çerçeveye işaret etse de; bu kitapta ele alınan konu bağlamında da söyledikleri bulunmaktadır.

"Postmodernizm" önemli oranda "modernizm" ile tam bir karşıtlık içinde ele alınan dönemdir. "Modernlik" 17. yy'da Avrupa'da başlayan ve bütün dünyayı etkisi altına alan ve önemli oranda da sanayileşmeci toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerini tanımlayan bir kavramdır. (Giddens, A. 1994: 9) Bu yaşam ve örgütlenme biçiminin içinde totaliter iş ilişkileri, emeğin metalaştırılması, ulus devlet gibi kapitalizmin temel ögeleri yer alır.

"Modernite"nin temel kurumları enformasyonun kontrolu; kapitalizm, askeri bir iktidar ve endüstriyalizasyondur. Ulus devlet bu kurumlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Gerek ulus devlet, gerekse üretim alanındaki endüstriyalist düzenlemeler toplumsal yaşantıda standartlaştırıcı ve standartları da küreselleştirici etki yapmaktadır.

Oysa "postmodern" ya da Giddens'ın deyişiyle "ileri modernlik dönemi" kurumların geçiciliğiyle, "esnekleşmesi"yle tanımlıdır. Buna göre hiçbirşey tam ve kesin olarak bilinemez ve tarihte ilerlemenin hiçbir biçimi savunulamaz. (Giddens) Lyotard'ın deyişiyle bu, "bir vazgeçme, gevşeme dönemi"dir. Ve Habermas'a göre modernliğin başarısız olmasının temel nedeni yaşamın bütünlüğünü herşeyi kesinleştiren, bilinebilir kılan uzman bilgisine bırakmış olmasındandır. (Lyotard, J.F. 1994: 45-46) Bunun tam karşısında yer alan "postmodernizm" ise heterojenlik, bölünmüşlük, çok seslilik kadar bunların beraberinde getireceği yanlış anlamaları da olumlayan, hatta meşruluk zemini olarak gören bir kurguya sahiptir. Çoğulcudur, emek/sermaye paradigması yerine enformasyon paradigmasını kullanır. (Zeka, N. 1994: 12)

"Postmodern" dönem kıtlık sonrası bir sistemdir (bu anlamıyla üretkenliğin artışına işaret eder); demokratik katılım mekanizmaları gelişmiştir; teknoloji insanileştirilmiştir ve demilitarizasyon gerçekleştirilmiştir. Böylece önemli oranda geleceğe ilişkindir. (Giddens, AA. 1994: 146)

Lash "endüstri ötesi toplum" kavramını tam anlamıyla ekonomik

(kültürel olmayan) ve çağdaş kapitalizmin önemli bir özelliği olarak algılayıp, "postmodernizm"den kesinlikle ayrı tutsa da (Lash, S. 1990: 3) bu iki kavramın kimi noktalarda kesiştiği, daha doğru bir deyişle "postmodern" kavramının "endüstri ötesi" düzenlemeleri de içeren daha geniş çaplı yapılanmaları dile getirdiği anlaşılmaktadır. (Rose, M.A. 1991: 21)

"Endüstri ötesi toplum"u tanımlayan "esnek" emek ve üretim düzenlemeleri; işbölümünü, üretim ve tüketimdeki standardizasyonu ortadan kaldıran gevşemeler "postmodernizm"in belirsizlik vurgusunun endüstriyel düzlemdeki yansımaları gibidir.

Crook ve arkadaşlarına göre "gelişmiş" ya da "organize" kapitalist toplum bir yandan yüksek derecede "diferansiye" bir toplumdur. Yani ileri derecede uzmanlaşmıştır ve bu aynı zamanda kompleks bir yapı oluşturmaktadır.

"Organize kapitalizm" öte yandan ileri derecede "organize" bir toplumdur. Toplumun organize olması yüksek derecede rasyonalizasyon ve merkezi yönetim gerektiren yapıyı tanımlamaktadır. "Organize kapitalizm"in ekonomik özelliği kütlesel üretim; politik aygıtı sosyal refah devleti ve kültürel ortamı da elektronik teknolojisidir. Bu biçimiyle "organize kapitalizm" Fordist ya da "modernist" toplum yapısını tanımlamaktadır.

"Modernist" devletin; endüstriyel çatışmaların stabilizasyonu; ekonomik düzenleme ve koordinasyon; ekonomik alt yapı hizmetlerinin üretimi; endüstrinin çevreye yönelik yıkıcı etkilerinin maddi olarak tazmin edilmesi; ilgili yasal çerçevenin oluşturulması; militer-politik anlaşmalarla sosyo- politik düzenin dışsal stabilitesinin sağlanması; yurttaşlık haklarının sosyal haklar olarak güvenceye alınması; sınıf çatışmasının korporatist emek sermaye düzenlemeleri ile stabilize edilmesi türünden işlevleri vardır. Bütün bunlar korporatist devlet yapısının ileri derecede kökleşmesi anlamına gelmektedir. Böylece devletin işlevleri düzenleyici (piyasa rekabetinin koşullarının belirlenmesi); müdahaleci (emekgücünün yeniden üretilebileceği bir organizasyonel alt yapının oluşturulması) ve sınıf çatışmasının minimize edilmesi (emek sermaye ilişkilerinin düzenlenmesi ve eğitim, sağlık, refah hizmetlerinin üretilmesi üzerinden)şeklinde belirmektedir. Tüm bu işlevler devletin içinde oldukça yaygın bir yönetici, denetici tabakanın gelişmesiyle sonuçlanmıştır.

"Modernist" endüstriyel ortam bağlamındaki en önemli sorun işbölümü ve yabancılaşmadır.

"Postmodernizasyon" ise bu iki "modernizasyon" parametresinin (yani diferansiyasyon ve kompleksleşmenin) ileri derecelere yaygınlaşarak tam ters yönde eğilimler yaratmaları sürecidir.

"Postmodernizasyon" iki düzlemde kendini ortaya koymaktadır. Gücün desantralizasyonu ve çatışmaların ekonomik zeminden kopması. "Modernite"de politik süreç esas olarak sınıfsal ve ulusal nitelikte iken; "postmodernite"de sınıfsal farklar çözülmekte; ulusüstü organlar ortaya çıkmakta; global kültürel geçişler önem kazanmaktadır. Bir yandan da üretimin fiziksel araçları birikim süreci içindeki önemlerini yitirmekte; mental aktivitenin göstergesi olan bilgi yeni üretici güç olarak öne çıkmakta; korporatist düzenleyici yapılar gerilemekte; bürokratik hiyerarşiler parçalanmaktadır. Bir başka deyişle devletin önemi nesnel bir zeminde gerilemektedir. Devlet gereksizleşmektedir.

Bilgisayar teknolojisinin üretimi desantralize ederek eve kadar sokmasının sonucu olarak, kadın erkek arasındaki geleneksel eşitsizlik formları da gerilemektedir. Sınıf çatışmaları önemini yitirmiştir; çatışmalar daha konjonktürel niteliktedir.

Teknolojinin gelişmesi üç boyutlu bir değişiklik yaratmaktadır: 1) Mal üretiminin azalmasıyla birlikte, hizmet sektöründeki genişleme. Yazarlar bunu "endüstri ötesi" olarak tanımlamışlardır. 2) Üretim maliyetlerinin düşmesi ve üretimin emekgücüne bağımlılığının azalması sonucunda işletmelerin kişiselleşmesi olanağı. 3) "Esnek" imalat sistemlerinin geliştirilmesi; emekgücünün beceri ve bilgi düzeyinin artması.

Böylece Crook ve diğerlerinin "postmodern" toplum kuramları, "modernist"-Fordist emek düzenleme ve toplum yapılarındaki temel kurumların sarsıldığı ve onların yerini "endüstri ötesi toplum" paradigmasının önermelerinde belirlenen "esnek" yapı ve ilişkilerin aldığı bir bütünselliği anlatmaktadır. Bu nedenle "endüstri ötesi toplum" kavramının, "postmodern" kuramın endüstriyel ilişkiler düzeyindeki bileşeni olduğu da söylenebilir. Ancak bu şema içinde geleceğe ilişkin pek çok nokta açık bırakılmış ve değişiklikler daha çok sermaye birikiminin karşısına çıkan sorunlara çözümlerin arandığı dinamik bir ortamın ilk çıktıları olarak sunulmuştur. Böylece özellikle "bilgi toplumu" kuramcıları ile Bell'de rastlanan iyimser ve kendi nihai zaferini ilan etmiş sonucun burada yakalanabilmesi olanaklı olmamaktadır.

YEDİNCİ BÖLÜM
"POSTKAPİTALİST" PARADİGMA VE TEKNOLOJİK DETERMİNİZM

"Postkapitalist" paradigmanın kimi zaman örtük ve başka tezlerin içine sinmiş durumda, kimi zamansa doğrudan doğruya dile getirdiği en önemli tezlerinden birisi teknolojinin belirleyici gücüne ilişkindir.

"Postkapitalist" paradigma içinde teknoloji, ulaştığı son gelişmişlik düzeyiyle, genel toplumsal gelişmenin ana hattını ve toplumsal yaşantının gelecekteki içeriğini belirleyici bir güce sahiptir.

1.) Teknoloji ne kadar belirleyici?

Teknolojinin toplumsal-siyasal organizasyonlar üzerindeki etkileri konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Street bunları üç temel başlıkta toplamış ve ilkini "otonom teknoloji",ikincisini "teknolojik determinizm" ve sonuncusunu da "politik seçme"olarak tanımlamıştır. (Street, J. 1992: 24-35) Bu görüşler hem teknolojinin etki alanlarını, hem etki boyutlarını, hem de etki mekanizmalarını belirlemek üzere geliştirilmişlerdir.

"Otonom teknoloji" görüşüne göre (Jaques Ellul 1964 ve Herbert Marcuse 1941 ve 68) teknolojinin bağımsız bir hareket tarzı vardır. Bu, teknolojiye, insan denetiminin dışında kalma ve ayrıca da (politika da içinde olmak üzere) bütün insan aktivitelerini belirleme gücü vermektedir. Devletin bütün hareketleri ve yapısı bile teknoloji tarafından belirlenmektedir. Devlet yalnızca teknolojik rasyonalitenin izin verdiği işlevleri yerine getirebilmektedir. Teknolojinin gücü insanlar arasındaki seksüel ilişkilerin belirlenmesine kadar da uzanmaktadır. Teknolojinin bu belirleyici etkisi teknolojinin girdiği bütün coğrafyalarda aynı anda tek tipleştirici bir etki de göstermekte ve ilişki ve ku-

rumları benzeştirmektedir. "Otonom teknoloji" kuramı bütün bu belirleyicilikleri nedeniyle teknolojiyi eleştirmekte ve teknoloji karşıtı bir konuma yerleşmektedir.

"Teknolojik determinizm" kuramı ise teknolojinin toplumun önüne zorunlu bir değişim hattı koyduğunu ve böylece de değişimin içinde gerçekleşeceği ortamı belirlediğini öne sürer. Bu bakımdan da bir önceki kuramla önemli benzerlikler gösterir. Aralarındaki tek fark "otonom teknoloji" kuramında politik çıktının kesin olarak belirlenmesine karşılık, "teknolojik determinizm" kuramında çıktının değil ama, koşulların belirlenmesi ve birkaç çıktı türüne en azından teorik olarak olanak tanınmasıdır. Heilbroner'e göre değişikliği uyaran koşullar; a) emekgücünün sosyal bileşimindeki değişimler (ki bunlar teknolojinin gereksinimleri tarafından belirlenmektedir) ve b) organizasyonların hiyerarşik bileşiminin teknolojiden etkilenmesidir. Böylece farklı teknolojiler farklı emekgücü bileşimleri ile denetim sistemleri gerektirecektir. İşte bu bağlam içinde Bell içinde bulunduğumuz çağın teknoloji belirlenimli ve insanlık için son derece umutlu bir çağ olduğunu dile getirmiştir. Çünkü yeni teknoloji eskisine göre daha "entelektüel"dir. Bu yapısıyla Street, Bell'in konumunu "yumuşak determinizm" diye tanımlamıştır.

"Otonom seçme" kuramı diğerlerinin tersine teknolojiyi belirleyenin gereksinimler olduğunu belirtmektedir. Bu kuramın çağdaş yazarlar içinde en bilinen savunucusu Braverman'dır. Braverman teknolojinin kapitalistlerin egemenliğinde olduğunu ve emek örgütlenmesi bağlamında değerlendirildiğinde, üretim sürecinde kapitalist egemenlik tarzının süreklileştirilmesi amacına hizmet ettiğini belirtir. Böylece Braverman'ın formülünde teknoloji ile politik yapı arasındaki ilişki, öncekilerle karşılaştırıldığında tam tersine dönmüş durumdadır: Günümüzde politik yapıyı belirleyen teknoloji değil; teknoloji stratejilerini, tercihlerini ve teknolojinin gelişimini belirleyen politik tercihlerdir.

Braverman'ın bu görüşlerine karşı çeşitli eleştiriler gelmiştir. Bunlardan ilki Braverman'ın emeği pasif ve böylece de teknolojinin geliştirilmesi ve kullanılması konusundaki bütün girişimler karşısında kabullenici bir konumda ele alıyor oluşuyla ilgilidir. (Schwarz 1977; Burawoy 1985 gibi)

Braverman'a yönelik ikinci eleştiri Braverman'ın emek yönetim stratejisi olarak Taylorizm'i görmesine karşılık; Taylorizm dışında da emeği denetlemeye yönelik değişik emek örgütlenmesi ve denetimi

tarzlarının bulunduğunu belirtenlerce yapılmıştır. (Kelly 1985; Child 1985; Burawoy 1985 gibi)

Üçüncü temel eleştiri ise bugün emekgücünün değişik kategorileri için geçerli olan değişik beceri düzeyleriyle ilgili bir çerçevede ele alınmaktadır. Braverman'ın ne türden olursa olsun, teknolojik gelişmenin emekgücünün becerisizleşmesiyle seyrettiğini vurgulamasına karşılık, bu eleştiriler bugün emekgücü içinde değişik beceri düzeylerinde sektörler bulunduğu gerçeğini dile getirmektedir. (Sadler 1970; Zeitland 1978, Thompson 1983 gibi)

Kendisine yöneltilen eleştiriler ne olursa olsun; bunların tümü Braverman'ın teknoloji ile politika ve toplumsal ilişkiler arasında belirleyicilik bağlamında kurduğu ilişkinin özünü etkilemekten tamamen uzak kalmaktadır.

Teknolojinin belirleyiciliği konusundaki kuramlara bir dördüncüsünü Bratton eklemiştir. Bratton bu kuramı "stratejik tercih perspektifi" olarak adlandırmıştır. Buna göre teknolojinin uygulanması ve emek organizasyonu kapitalist ilişkiler ve dışsal piyasa güçleri tarafından basit bir biçimde belirlenmez. Organizasyon içinde özellikle de üst yönetim ile gerçekleştirilen görüşmeler de belirleyici olmaktadır. Ancak burada üst yönetimin pek çok dolayım üzerinden sermaye ile organik ilişki içinde bulunduğu gerçeği dikkate alındığında, bu kuramın Braverman'da beliren özgünlüklere ciddi bir eleştiri yöneltmediği anlaşılmaktadır. (Bratton, J. 1992: 40-43) Bratton'un söyledikleri olsa olsa Braverman'ın tezini güçlendirmektedir.

Böylece "postkapitalist" paradigmada teknoloji konusundaki tezlerin birbirine çok yakın konumlara yerleşen "otonom teknoloji" ve "teknolojik determinizm" kuramları içine düştüğü gözlenmektedir. Nitekim "postkapitalist" paradigma bilgisayar teknolojisi ile ilgili olarak birbirini tamamlayan üç temel önermede bulunmaktadır: 1) Teknolojik gelişmenin toplumsal gelişmeyi ve bütün toplumsal kurumları belirlemesi. 2) Bu belirleyiciliğin, bilgisayarlar üzerinden, hiç tereddütsüz, yeni ve umutlu bir geleceği hazırladığı önermesi. 3) Özellikle "bilgi toplumu" tezleri içinde kendisini daha belirgin biçimde açığa vuran bilginin emekgücünün yerini aldığı ya da tersten ifade edilirse emekgücünün başlıca üretici güç olmak niteliğini bilgiye kaptırdığı önermesi.

Bu önermelerden ilk ikisi birlikte ele alınabilir ve gerçekten de kısaca "teknolojik determinizm" olarak adlandırılabilir. Üçüncü önerme-

nin hızla yaygınlaşan ve günlük yaşamın içine de derinliğine girmekte olan bilgisayarlaşma ortamında ne derecede gerçekleşmekte olduğu ayrı bir inceleme konusudur ve bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında başka başlıklar altında değinilecektir.

Daha önceden de görüldüğü gibi "postkapitalist" paradigma bugünkü değişiklikleri belirleyen güç olarak teknolojiyi belirlemektedir. Yeni teknolojiler emekgücünün niteliğini geliştirmekte; emekgücünün yerine bilgiyi ikame etmekte; enformasyon kullanımını yaygınlaştırmakta; böylece toplumu demokratize etmekte; sınıf ilişkilerinin yerine uyumlu toplumsal ilişkileri geçirmektedir. Bütün bu süreç teknolojik gelişme üzerinden dolayımlanmaktadır.

Şüphesiz ki bu, siyasal düzeylere ulaşan etkileri nedeniyle paradigmada öncekine göre temel bir kaymayı ifade etmektedir. Marksist kuramda sınıflar; yeni Weberci kuramda ise gelir grupları arasında çelişik, çatışmalı ilişkiler olarak yansıyan politik ve ideolojik ilişki biçimlerinin yerine, burada teknolojik gelişme yasası konulmaktadır.

Aslında bu kayma yalnızca sosyal ve politik düzlemdeki bir formülasyon değişikliğini değil; daha özlü bir farklılığı dile getirmektedir. O da teknolojinin kendi başına ve başlı başına bir güç, bağımsız değişken olarak ele alınıyor oluşuyla ilişkilidir. Bunun da ötesinde, burada teknoloji diğer bütün olgularla söz konusu olan karşılıklı ilişki çerçevesinden kurtarılmış ve herşeyle belirleyiciliğe dayanan tek yönlü bir ilişki içine sokulmuştur. Teknolojik gelişme belirleyen; onun dışındaki bütün toplumsal ilişkiler; bütün zor biçimleri; bütün hiyerarşiler; bütün yabancılaşmalar belirlenen konumundadır.

Bu tezin olguları açıklamak konusunda oldukça zorlayıcı bir çerçeve sunduğunu kabul etmek gerekir. Teknolojinin hem emeğin örgütlenmesi üzerinden üretim üzerinde; hem de daha geniş çaplı etkileri dolayımıyla insan insan ilişkileri ve özellikle de çevre üzerinde önemli etkilerinin olduğu kesindir. Ancak teknolojiye bütün insan ilişkilerinden bağımsız ve hatta onları belirleyen bir güç atfetmek, en azından teknolojinin hangi dinamiklerle ve niçin geliştiği ve niçin kimi değişiklikler geçirdiği sorularını yanıtsız bırakmaktadır. Bunlardan bir kısmında (örneğin insani bir belirlenimle de olsa almış başını gitmiş ve denetimden çıkmış bir teknoloji olgusu durumunda olduğu gibi) teknolojiye yüklenen belirleyicilik misyonu bir miktar arka plana itilse bile; bu yine de insan ve/ya da toplumca teknolojik gelişmenin niçin uyarıldığı sorusunu yanıtlamaktan tamamen uzak kalmaktadır.

Nitekim Grootings aynı teknolojinin farklı ülkelerin farklı koşullarında kullanılabildiklerini belirttikten sonra, şu noktalarda "teknolojik determinizm"in yetersizliklerini belirlemektedir: 1) Teknoloji insanlar tarafından kendi amaçlarını gerçekleştirmek için dizayn edilerek, uygulanmaktadır. 2) Belli bir teknoloji farklı kurumsal çözüm biçimlerine olanak tanıyabilmektedir. 3) Bu çözümler tamamen sosyal ilişkilerin niteliğine bağlıdır. 4) Teknolojik değişim kullanım amaç ve hedeflerince yönlendirilmektedir. (Grootings, P. 1989: 4) Böylece Grootings'e göre teknoloji ve iş organizasyonundaki değişiklikler nihai anlamda tek tek işletmelerin ve ulusal ekonomilerin yaşam stratejileriyle yakından ilişkilidir. Batı'da uluslararası piyasalardaki artan rekabet; kalite, ürün değiştirme gücü, piyasalara hızla yanıt verebilme gibi bileşenleri, en az maliyet kadar önemli unsurlar durumuna getirmiştir. Ne eski Taylorist organizasyon düzenlemeleri, ne de "rijit" teknolojiler piyasaların ortaya çıkardığı bu yeni taleplerle baş edemezler. Sonuç olarak Grootings teknolojiyi değişen piyasa ilişkilerinin dayattığı rekabet olgusu içinde ele alarak; teknolojik değişimi daha geniş kapsamlı bir çerçeveden dolayımlanan unsurlardan birisi olarak değerlendirmektedir.

Williams teknik ve teknolojik değişimleri soyutlamanın ve geniş toplumsal, iktisadi, kültürel değişimleri, sanki teknolojik değişimler tarafından belirlenen şeyler gibi açıklamanın çok zayıf bir düşünce biçimi olacağını belirtmiş ve O da bu yanılgıyı "teknolojik determinizm" olarak adlandırmıştır. Williams'a göre bir sermaye piyasasının oluşumu, milyonlarca küçük çiftçinin ve tarım işçisinin yer değiştirmesine yol açan toprak mülkiyetinin dönüşümü, anonim şirketlerin başlangıcı, serbest piyasanın kurulması, kartellerin örgütlenmesi, çok uluslu şirketlerin çoğalması; bütün bunlar toplumun gelişimini en azından üretim tekniklerinin gelişimi kadar etkilemiştir. Sanayinin gelişimini bütün bunlardan ayrı ele almak, sanayileşmeyi kapitalizmden koparan alışıldık ideolojik yanılsamanın yansımasından başka birşey değildir. (Williams, R. 1989: 83)

Öte yandan Rassool, kendisi önemli oranda emekgücünün yerini almış olsa da, yeni teknolojilerin sermayeye emekgücünü istediği zaman etkin biçimde denetleme olanağı sunduğunu belirtmektedir. (Rassool, N. 1993: 230)

Bu konuda Dickson da benzer bir konumdadır. Dickson kapitalist toplumda uygulandığı biçimde toplumsal üretimin yapısında yer etmiş

olan yabancılaşma sorunlarından kaçınmak için, makinelerin mülkiyetinin, sınai kapitalizmin otoriter ve hiyerarşik üretim ilişkilerine yol açan kurumsallaşmış boyutlarının da değiştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bir başka deyişle sanayileşmeyle ilgili sorunların temel nedenleri teknolojik olduğu kadar politiktir de ve bu sorunların çözümü alternatif bir toplum modelini gerektirir. Bu ise tamamen politik bir görevdir. (Dickson, D. 1992: 126- 127)

Aktarılan bu görüşler "teknolojik determinizm" diye tanımlanan çerçevenin dışına çıkmayı sağlayan kimi ipuçları sunmaktadır: Öncelikle teknolojik gelişme kendisi toplumsal yaşamın diğer bileşenlerini belirleyen bir ilişki olmayıp; onları etkilemekle birlikte esasen toplumsal ilişkilerden, politik tercihlerden, mülkiyet sahipliği biçimlerinden dolayımlanan bir değişkendir. Toplumsal ortam değiştirilmedikçe, teknolojik gelişmelerin insanlığa tek başına sunabileceği hiçbir şey yoktur. Ne denli enformatik ve ne denli "yumuşak" olursa olsun teknolojinin umutkar sonuçlar üretebilmesi için bugünkü toplum yapısının değiştirilmesi gerekmektedir ve bu da esasen politik bir işlevdir. Eski toplum yapısının değişecek yapıları Dicson'da hiyerarşi, bürokrasi olarak belirirken; kimi ekolojist ve fütüristlerde toplumsal tüketim kalıplarının sorgulandığı görülmektedir.

Örneğin Callenbach yaşamın anlamının daha fazla tüketim demek olmadığını belirtirken; Albert ve Hahnel gereksiz tüketimin kısılması gerektiğini vurgulamışlardır. (Callenbach, E. 1994: 64; Albert, M., Hahnel, R. 1994: 42)

Öte yandan teknolojinin yarattığı sorunlar içinde üzerinde en kolay anlaşılabilir olanı çevreye yönelik zararlardır. Bu konuda çözüm yolu olarak, toplumsal bağlamından tamamen soyutlanmış bir tarzda, yine teknolojinin daha fazla kullanılmasının önerilmesi de teknolojik determinist mantığın bir başka yansıması olmaktadır. Çünkü kendisinden umutkar sonuçlar beklenen yeni teknolojilerin getirileri, tamamen onların nasıl ve ne için uygulanacağına bağlıdır ve bu olgu yeniden politik çözümler konusunu gündeme getirmektedir. (Kipnis, D. 1990: 136-138)

Kipnis teknolojinin her zaman otonomi anlamına gelmediğini, hatta yeni teknolojilerin bile bu durumu değiştiremeyebileceğini vurgulamakta ve teknolojiyle bağlantılı olarak anılması gereken en önemli sorunlar arasında gücün belli ellerde yoğunlaşarak, demokrasinin erozyona uğraması; bireyin gücünün minimize olması; bilimsel elit ta-

baka ile diğerleri arasında belirginleşen sosyal farklılaşma sürecini de saymaktadır. "Postkapitalist" paradigma teknolojik determinizmi ile şüphesiz ki son derece maddi bir konumdadır. Ancak aynı anda da yine aynı derecede eksikli/hatalı bir düzeyde bulunmaktadır. Maddi konumuyla üretim sürecinin ve bu süreçten elde edilen kazanımların toplumsal yaşantının belirlenmesi konusundaki önemini teslim etmektedir. Eksikli konumuyla ise aynı süreçteki insan ve emek faktörünü gözardı etmekte ve daha sonra da bu eksikli mantıktan türettiği çıkarsamalarını daha geniş çaplı önermelerin yapılandırılması için kullanmaktadır. Türetilen bu nihai önermeler bilgisayar teknolojisinin bütün toplumsal çelişkileri yok eden bir gelişme sürecini yaratması ile ilişkilidir. Böylece "postkapitalist" paradigmanın teknoloji bağlamındaki en özlü önermesini bir gerçeklik olarak teknolojinin asli üretici güç olduğu yaklaşımı oluşturmaktadır. Bu önermeden daha sonradan toplumsal değişimin belirleyeninin teknolojik gelişimin kendisi olduğu tezini üretmek ise hiç zor olmamaktadır.

Bu noktada kimi kez de teknoloji yerine bilginin kullanıldığı görülmektedir. Teknoloji ve bilginin emekgücünün yerini aldığı ve bunların temel üretici güç niteliği kazandığı belirtilmektedir. Burada iki objektif olgunun kullanıldığı izlenmektedir. Bunlardan ilki maddi mal üretimi için gerekli olan emek zamanının azalmasına ilişkin olaylardır. Diğeri ise özellikle bilgi yoğun ekonomik sektörlerde gerekli emekgücü sayısının azalmasına ilişkin verilerdir.

II.) Marksist kuram ve teknoloji

"Postkapitalist" paradigmanın teknoloji bağlamındaki bu en özlü önermesine, aynı düzeydeki özlü yanıtı Marx'ta bulmak mümkündür.

Marx (bu çalışmanın daha önceki bölümlerinde de söz edildiği gibi) üretim sürecinin ögelerini insanın kişisel faaliyeti, emek nesnesi ve emek araçları olarak belirlemektedir. Bu sınıflamadan görüldüğü gibi "postkapitalist" paradigmanın belirleyici önem yüklediği teknoloji (emek araçları) bu sınıflamanın bileşenlerinden yalnızca birisidir. Sınıflamanın asıl önemli bileşeni ise bizzat üretimi gerçekleştiren emekgücünün yani bir kullanım değeri üretirken harcanan mental ve fiziksel yetenekler bütününün (Marks, K. 1978: 183) kendisidir. Emekgücünün emek araçlarını ve hammaddeleri doğal nesnelerden üreterek üretim sürecine sokması mümkündür; ancak emekgücü olmaksızın, yani sınıf-

lamanın canlı bileşeni olmaksızın, en gelişkin emek araçlarıyla bile üretim sürecinin başlatılabilmesi olanaklı değildir. Önemli oranda bilgisayarlaştırılmış üretim süreçleri için bile bu gerçek geçerlidir. En azından üretim sisteminin geliştirilmesi, kurulması ve daha sonradan da gözlenmesi, denetlenmesi ve olası aksamaların düzeltilmesi için canlı insan emeğine gereksinim duyulmaktadır. Tüm bu söylenenlerin en basit açıklaması, üretimin çok az miktarda da olsa canlı insan emekgücü olmaksızın sürdürülmesinin olanaksızlığıdır: Emekgücü kendisi üretir; üretimin cansız ögeleri ise ancak canlı ögenin elinde bir anlam kazanır.

Gerçek bir üretim sürecinde emek kitlesi ile üretim araçlarının kitlesi arasında; üretimin herbir sektörü için farklılık gösterebilen, ancak toplumsal düzeyde aynılaşmış belli bir oran vardır. Marx bu oranı sermayenin organik bileşimi olarak tanımlamıştır. (Marx, K. 1978: 630) Dolayısıyla organik bileşim üretim sürecinin ögeleri arasındaki niceliksel ilişkiyi tanımlar. Bunun dışında da üretim sürecinin niteliği, üretkenlik derecesi bakımından da fikir verir.

Kapitalist piyasa koşullarında, sermaye grupları ve daha mikro düzeyde de işletmeler arasındaki rekabet; herbir işletme ve/ya da sermaye gurubunu kendi sermayelerini daha üretken ve kârlı kılmak yönündeki arayışlara yönlendirir. Marx bunu "kapitalistin biricik amacı kâr etmenin, durup dinlenmeyen, bitip tükenmeyen sürecidir" (Kapital-I, 1978: 166) şeklinde tanımlamıştır. Bu aynı zamanda kapitalizmin gelişim yasasıdır. Yani üretim araçlarının özel mülkiyeti ile tanımlı kapitalizm kârın maksimizasyonu ilkesi çerçevesinde işler.

Kârın artırılması dinamiği üzerinden işleyen üretkenlik artışı hem kapitalizmin değişmez yasasıdır; hem de özellikle doğaya karşı ayakta kalma savaşımının verildiği toplumsallaşma dönemleri boyunca (ta ki çevre tahribinin bu kez toplumsallaşma sürecine karşı işlemeye başladığı yakın tarihe kadar) işleyen temel yasadır. Diğer bir deyişle emeğin üretken gücünü artırmak için işleyen yasa, kapitalizm koşullarında kâr yasası biçimini almıştır.

Emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, emekçinin üretim süreci içinde dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi de artar. Üretkenlik artışıyla aynı zaman diliminde ve aynı emek gerilim miktarıyla, daha fazla miktarda üretim aracı kullanılır ve daha fazla miktarda emek nesnesi işlenir. Öte yandan kullanılan yeni makineler, hammaddeler bu artışın koşulu durumundadır.

Ne şekilde olursa olsun, kullanılan üretim araçları kitlesinin, emekgücüne oranla artışı emeğin üretkenliğindeki artışın ifadesidir. Böylece üretkenlikteki artış, üretim araçlarının kitlesine oranla emeğin kitlesindeki bir küçülme ile belirir. Yani eskisine göre daha küçük bir emek kitlesi, daha büyük bir üretim araçları kitlesini hareketlendirir ve onların değerini üretim süreci içinde üretilen maddelere aktarır. (Marx, K. 1978: 640-641) Yani daha az miktardaki emek, görece ve/ya da mutlak daha çok teknolojiyi kullanarak daha çok kitlede ürün elde eder. Marx bu gelişmeyi sermayenin organik bileşiminin yükselmesi olarak tanımlamıştır.

Böylece artı değer yasasına göre işleyen bir ekonomi için, üretkenlik artışı yasası, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi yasası biçiminde görüntülenir. Döngü; kâr, üretkenliğin yükseltilmesi arayışları, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ve yine (daha fazla) kâr şeklinde gelişir. Burada sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin anlamı; doğrudan doğruya daha fazla hammaddenin, daha gelişkin, değerli ve emek yoğun emek araçlarının kullanılmasından başka birşey değildir. Böylece organik bileşimdeki yükselme teknolojideki gelişmeyi ifade eder.

Sonuç olarak "postkapitalist" paradigmadaki teknolojik gelişme vurgusunun hiç de yeni bir olgu olmadığı ve kapsamlı bir analizinin, bütün üretim ve sosyal ilişkileri içeren bir bağlam içinde Marx tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır: Teknolojik gelişme kapitalist piyasa koşulları içinde ayakta kalabilmek için bir zorunluluktur; çünkü teknolojik gelişme üretkenlikte artış sağlamaktadır; böylece daha az bir emek kitlesi ile daha fazla oranda üretim aracını değer yaratma sürecine çekmek olanaklı olmaktadır; bu gelişme her sermaye grubuna diğerleri karşısında avantaj sağlayabilir bir gelişmedir.

Böylece teknolojik gelişmenin üretkenlikte sağladığı artış, esasen emek yoğunluğunda ve geriliminde herhangi bir artış olmaksızın doğrudan doğruya teknolojik gelişme üzerinden sağlanan bir gelişme ile karakterizedir. Ancak bunun bir kural olmadığı da açıktır. Çünkü yeni bir teknoloji hem üretkenlik artışı sağlayabilir, hem de emek yoğunluğu ve geriliminde bir artışa neden olabilir. Bu olgular arasındaki birliktelik tesadüfen ortaya çıkabileceği gibi; sermayeyi ve üretim sürecini denetleyen toplumsal güç tarafından hedeflenebilir de. Çünkü emek yoğunluğunun, teknolojinin düzeyine bakılmaksızın en azından bir de-

receye kadar artırılması da beraberinde bir üretkenlik artışı sağlayabilir. Nitekim Taylorizm'in niteliği herhangi bir teknolojik gelişmeye dayanmaksızın, emeğin disipline edilmesi ve emek yoğunluğunun, böylece de geriliminin artırılması olmuştur. Gerilimin artırılması doğrudan hedeflenmemiş olsa da, emek yoğunluğunun artırılması doğal olarak gerilimde de artışa neden olmuş; bu ise işe ve iş ortamına tepkilerle sonuçlanmıştır. Bu nedenle üretkenlik artışının sağlanması ile emek geriliminin belli bir noktada tutulması kaygıları hep sermayenin gündemindeki en önemli sorunlardan birisi olagelmiştir. Bunun nedeni de emek geriliminin bir noktadan sonra üretkenlik artışını sınırlayan, hatta üretkenliği düşüren bir etki gösteriyor oluşudur. (Bu konudaki somut veriler için bkz. Belek, İ. 1993)

Böylece, üretim sürecinde emekgücünün, sanayileşme dönemi için söz konusu olan asli konumunu teknolojiye ve bilgiye kaptırması biçimindeki "postkapitalist" tezin anlaşılabilmesi için daha uygun bir ortam ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu ortam karşımıza bir kaç olasılık sermektedir: 1) Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi değişen ve değişmeyen sermaye bileşenleri arasındaki ilişkiyi sergiler, yoksa bu bileşenlerin mutlak değerleri hakkında doğrudan ve net bilgi vermez.

2) Böylece toplam sermaye içinde emekgücünü istihdam etmekte kullanılanın, yani değişen sermaye kısmının azalması, mutlaka bu bileşenin mutlak değerinde bir azalmayı dile getirmez. Hatta nüfus artışı, kimi teknik olgular dikkate alınırsa; değişen sermayenin mutlak değerinde yıllar içinde bir artış olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır.

3) Kesin olan gelişme, değişmeyen sermayenin hem değişene göre göreli olarak, hem de yıllar boyunca kendi içinde mutlak olarak artmış olmasıdır.

4) Değişen sermayedeki bu değişmeler, emekgücünün istihdam hacmi konusunda da kesin birşey söylemekten uzaktır. Şöyle ki sermayenin organik bileşimindeki yükselme; istihdam hacminin mutlak olarak daralmasıyla birlikte seyreden bir gelişme de olabilir (ki Batı'da "işsiz büyüme" denilen olgu budur); ya da önemli oranda niteliksiz emekgücü kullanan sektörlerde istihdam hacminde bir azalma olmaksızın da ortaya çıkabilir (nitekim emekgücünün yeni teknolojilerle birlikte maruz kaldığı yeni tabakalanma biçimleri bunun örneğidir ve bu konulara daha ileriki bölümlerde değinilecektir.) Burada önemli olan, eskisiyle kıyaslandığında emeğin daha büyük ve değerli bir üretim aracı kitlesini değer yaratma sürecine sokabiliyor oluşudur.

Sonuçta söz konusu değişiklik, emekgücünün üretimin dışına itilmesi değil; tam tersine daha az birimiyle eskisine göre daha fazla birimdeki teknoloji ve hammaddeyi üretime sokabilmesidir. Bu gelişme emekgücünün sayıca artışıyla olabileceği gibi, azalışıyla birlikte de olabilir. Benzer şekilde emekgücünün toplam değeri artmış da olabilir; azalmış da olabilir. Kısaca değer olarak aynı miktardaki emekgücü; daha fazla miktardaki teknolojiyle başedebilmekte ve aynı ürün için daha kısa süre yeterli olmaktadır. (Nitekim "postkapitalist" yazın bu türden verilerle doludur.) Bir başka deyişle emekgücünün teknoloji karşısındaki değer katsayısı daha da artmıştır. Yani emekgücünün birim değerine karşılık gelen teknoloji değeri, eskisine göre daha fazladır.

Ancak bu emekgücünün değerini yitirmesi demek değildir. Tam tersine emekgücü üretim süreci içinde, teknoloji karşısında vazgeçilmez bir konum kazanmıştır.

Öte yandan üretim sürecindeki görece ve mutlak büyüklüğü artan teknoloji (değişmeyen sermaye), doğrudan doğruya kendisindeki emek yoğunluğunun artışını da ifade etmektedir. Böylece, teknolojik gelişme; üretim için içine girdikleri sürecin öncesinde, değişmeyen sermaye kitlesinin (teknolojinin) daha büyük bir emek yoğunlaşmasını absorbe ettiğini göstermektedir. Kısaca her bir bilgisayar (bir el çekici ile karşılaştırıldığında) binlerce yıl boyunca yoğurulmuş, yoğunlaştırılmış daha fazla orandaki insan emeğinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Üretim süreci içinde emeğin ifadesini bulduğu tek öge üretimin canlı unsuru olan emekgücünün kendisi değildir. Emek aynı zamanda üretim sürecinin cansız unsurları (teknoloji) içinde de kendisini ifade eder. Ancak daha önceki üretim süreçlerinin canlı unsuru olarak ve bütün eski üretim süreçlerinin deneyimlerini, yaratıcılığını ve ekonomik anlamda da değerini soğurmuş ve yoğunlaştırmış olarak. Teknolojik açıdan herbir yenilik; araştırma, geliştirme, imalat, tanıtım aşamalarındaki insan emeğini içerir. Bu aynı zamanda üretilen yeni teknolojilerin eskilerine göre daha fazla oranda birikimli insan emeğini yansıtması demektir. Üretkenlik artışı, birikimli emeğin daha kısa bir zaman diliminde üretilen yeni nesneye aktarılması demektir. Üretim zamanı kısalır, ama soğurulan birikimli emek değerinden birşey yitirmez. Tam tersine nitelikçe daha da vazgeçilmez olur.

Dolayısıyla, "postkapitalist" paradigmanın daha yeni keşfettiği, ancak Marx tarafından bundan yaklaşık 150 yıl önce formüle edilmiş

olan sermayenin organik bileşimindeki artış olgusu; üretimin canlı unsurunun, üretim sürecindeki öneminin azalışının değil; tam tersine (daha üretken emek biçimlerinin yaratılması için) vazgeçilmezliğinin doğruluğunu kanıtlar.

Marx'ın deyişiyle; "doğa makine yapmaz, lokomotifler demiryolları...üretmez. Bunlar insan çabasının sanayinin ürünleridir; doğal hammaddelerin insanın doğaya hakim gelen iradesinin ya da insanın doğa üstündeki etkinliğinin organlarına dönüştürülmesidir. İnsan beyninin, insan eliyle yaratılmış organlarıdır; bilimin nesnelleşmiş gücüdür. Değişmeyen sermayenin gelişme düzeyi, genel toplumsal bilginin ne dereceye kadar dolaysız bir üretici güç haline geldiğini ve dolayısıyla toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar genel entelektüalitenin kontrolu altına girmiş olduğunu, ne dereceye kadar dönüştürülüp ona uyarlı biçime sokulmuş olduğunu gösterir." (Marx, K. 1979: 654)

Böylece teknolojinin canlı emeğin yerini aldığı tezi gibi, bilginin canlı emeğin yerini aldığı tezi de çürümüş olur. "Postkapitalist" paradigmanın bilginin temel üretici güç durumuna geldiğini belirleyen önermesi, aslında eklektik bir görüşten başka birşey değildir. Buradaki eklektizm, bilginin yani mental aktivasyonun çeşitli biçim ve türlerinin tamamen emek süreci ve etkinliği dışında ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Böylece bilgi insani etkinlik alanı dışında ve yine tüm toplumsal yaşantıyı etkileyen bağımsız bir olgu olarak değerlendirilmiş olmaktadır.

Aslında konu, bilginin, insanın mental etkinliğinin sistematik bir ürünü oluşu kadar yalındır. "Postkapitalist" paradigma ise bilgiyi insani etkinlik alanının dışına çıkararak, ona insan üstü bir güç yüklemekle eşine az rastlanır bir yanılsamanın örneğini sergilemektedir.

Teknolojinin ve bilginin üretimde insani etkinliğin yerini aldığını öne süren "postkapitalist" paradigma içinde, üretimin toplumsal yaşantıdaki önemini yitirdiğini öne süren yanılsama ve eklektizm belki de en uç noktayı oluşturmaktadır.

Gorz İktisadi Aklın Eleştirisi adlı kitabında modernizm ve sanayileşme bağlamlarında sürdürdüğü eleştirileriyle kapitalist emek örgütlenmesini sert biçimde eleştirir. Bu eleştirilerden sonra ulaştığı yer ise kendi deyişiyle "boş zaman toplumu ütopyası"dır. (Gorz, A. 1995: 128)

Gorz, bu ütopyasının içerdiği; fiziksel emeğe dayalı üretim süreci-

nin önemini yitirmesi, çalışma sürelerinin kısaltılması, emekçi olmaktan çıkma olanağı gibi noktalarda şüphesiz ki tamamen haklıdır. Kısaca Gorz'un "boş zaman toplumu ütopyası" zorunlu çalışmanın olabildiğince kısaltılacağı; bu yönde yeni teknolojilerin sunduğu olanakların değerlendirileceği; çalışma yaşamı ile diğer sosyal etkinlik ve kendini gerçekleştirme alanları arasına kapitalist sanayileşmenin soktuğu derin uçurumun kapatılacağı bir geleceği tanımlamaktadır. Bunun da ötesinde Gorz bugünkü teknolojik gelişmeler içinde böyle bir gelecek yönünde işlevsel olabilecek bileşenlerin bulunduğunu da belirlemektedir.

Bu haliyle "boş zaman toplumu ütopyası"nın Marx'tan epeyce etkilendiği görülmektedir. Ancak Marksist paradigma ile "boş zaman toplumu ütopyası" arasında çok ciddi bir fark vardır. Bu fark böyle bir geleceğe ulaşma yollarına ilişkindir ve doğrudan doğruya bugünü değerlendirmeyi de belirlemektedir.

Gorz zorunlu çalışmanın asgariye indirilmesinin gündemde olduğunu, giderek azalan çalışma ile giderek büyüyen miktarda zenginlik üretilebildiğini yazar. Tam bu noktada da bireysel kapasiteleri her yönüyle ve tamamen geliştirecek; bilimsel, eğitsel, sanatsal, siyasi faaliyetler aracılığıyla bireylerin özgürce gelişmelerini sağlayacak bir çalışma kültürünün yaratılamamış olmasının "ütopya"sı önündeki en önemli engeli oluşturduğunu belirtir. (Gorz, A. 1995: 116) Böylece "boş zaman toplumu ütopyası"nda en önemli sorun kültürel bir sorun olarak belirlenir.

Marx'ta da hedefler anlamında benzer cümleler bulunabilir. Marx şöyle demektedir: "...genelde toplumun zorunlu emeğinin minimuma indirgenerek, herkes için serbest bırakılmış olan zamanın ve yaratılmış olan araçların, bireylerin sanatsal, bilimsel, vb. eğitim ve gelişimine tekabül etmesi." Ancak benzerlik buraya kadardır. Çünkü Marksist paradigma bütün bu olanakları, sermaye birikim sürecinin çelişkili yapısı içinde değerlendirir. Sonuçta izlenecek yol "boş zaman toplumu ütopyası"nınkiyle tamamen ayrışır. Hem de hemen. Çünkü; "bir yandan emek süresinin minimuma indirgenmesi için bastıran, öte yandan emek süresini zenginliğin tek ölçüsü ve kaynağı olarak vazeden sermaye, süregiden çelişkinin ta kendisidir. Sermaye zorunlu emeğe harcanan süreyi kısaltır, ama sadece fazlalık emeğe harcanan süreyi artırabilmek üzere azaltır." (Marx, K. 1979: 653)

Gorz'un "emekçi olmaktan çıkma" diye tanımladığı olanak vardır,

ama Marksist paradigmaya göre bunun önündeki en büyük engel yine sermayenin kendisidir, artı değer yasasıdır. Sermaye egemenliğine son verilmediği sürece, zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılması olanağı kendisini ancak artan işsizlik olarak realize eder. Bu yasa halen geçerlidir. Çünkü ne teknoloji emekgücünün önemini azaltarak, temel üretici güç olabilmiştir; ne de bilgiyi, üretken insan faaliyeti dışında ayrı bir kategori olarak tanımlayabilmek olasıdır.

Teknolojik gelişme kimi olanaklar yaratmış, ancak bu olanakları teknolojiyi kullanan sermaye önemli oranda yönlendirebilmiştir. Sanayileşmeci paradigmanın aşılması gerekir; ancak bunun artı değer sömürüsüne dayanan kapitalist sistemin sorgulanmada başarılabileceğini sanmak en azından hayal olacaktır.

Sermaye teknolojik yatırım alanlarını ve hızını da belirlemiştir. Çünkü teknolojik yatırım değişmeyen sermayenin kullanımından başka birşey değildir. Üretim araçlarının sermayenin mülkiyetinde olduğu koşullarda, şüphesiz ki teknoloji de bir mülkiyet ilişkisi biçimine dönüşmektedir. Teknoloji bir üretim aracıdır ve bütün diğer üretim araçları gibi sermayenin egemenliği altındadır.

Üretimin toplumsal yaşantıdaki öneminin azalmasından anlaşılan, özellikle tüketim kalıplarının kapitalist belirlenim dışına çıkarılmasıyla birlikte, zorunlu üretim ve çalışma sürelerinin azaltılabileceği olanağı ise, bugün için bu doğrudur. Ancak bu kavrama bunun ötesinde herhangi bir yükleme yapmak büyük bir yanılgı olacaktır. Çünkü günümüz üretim ilişkileri içinde bu olanak ancak potansiyel bir olanak durumundadır. Bunun dışında zorunlu üretim ve çalışma süreleri bağlamında gerçek çıktı ancak işsizlik olabilmektedir. Çalışma sürelerinin azaltılması yönündeki potansiyelin gerçeğe dönüşebilmesi, daha az süreyle çalışma olanağının herkes için yaratılmasıyla olanaklı olabilecektir. Bu ise doğrudan doğruya kapitalist sermaye birikimi sisteminin kârlılık ölçütleriyle, "esnek" istihdam modelleriyle, dolayısıyla savunulan "endüstri ötesi" düzenlemelerle çelişen bir tercih olacaktır.

Bugün için gerçekçi olan, kapitalist emek örgütlenme biçimlerinin, sermayenin organik bileşiminin artışı sürecinde beliren teknolojik gelişmeyle birlikte, üretkenliğin artırılması hedefine kilitlenmiş temel unsurlar olduklarının kabul edilmesidir. Çünkü emek ve teknolojinin örgütlenme biçimleri, ancak kapitalizmin halen işlerlikte bulunan yasaları çerçevesinde ele alındıklarında anlam kazanabilmektedirler.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
EMEKGÜCÜNDE "ESNEKLEŞME": ARTIDEĞER SÖMÜRÜSÜNÜN BOYUTLANMASI

"Postkapitalist" paradigmanın en önemli bileşenlerinden birisi emekgücünün "esnekleşmesi"dir. "Esnekleşme" derken anlatılmak istenen bir yandan istihdam biçimlerindeki değişiklik biçiminde ortaya çıkan ve "sayısal esneklik" diye tanımlanan politikalardır. Öte yandan diğeri ise emeğin değişik biçimde örgütlenmesine yönelik olarak geliştirilen, emekgücünün beceri bileşiminin yeniden belirlenmesi şeklindeki "işlevsel esneklik"tir. Böylece "sayısal esneklik" çalışma biçiminin yeniden düzenlenmesine olanak sağlarken; "işlevsel esneklik" doğrudan beceri içeriğinin değiştirilmesini hedeflemektedir. "Postkapitalist" paradigma özellikle "işlevsel esnekliğin" emekgücünün yapısını önemli oranda değiştirdiğini ileri sürmektedir. Hatta aktüel nitelikteki "postkapitalist" yazın içinde bütün emekgücünün ve çalışmanın tamamen entelektüel nitelik kazanmış olduğu bile ileri sürülebilmektedir. Böylece emekgücünün "esnekleşmesi" entelektüel yeteneklerdeki genel bir nitelik artışına işaret etmektedir.

Öte yandan "esnekleşme" teknoloji ve teknolojinin kullanım biçimleri için de söz konusu edilmektedir. Teknolojinin yeni örgütlenme biçimlerinin emekgücünün niteliklerinde genel olarak yükselmeyi koşulladığı belirtilmektedir. Böylece teknolojideki ve emekgücündeki "esnekleşme" birbirlerini tamamlayan süreçler olarak ele alınmaktadır.

Ancak "postkapitalist" paradigmanın üretimin ve emekgücünün "esnekleşmesi" bağlamlarında dile getirdikleri belki de eleştiriye en çok açık olan bölümlerdir. Nitekim "postkapitalist" yazın kendi içinde de bu zayıf yönlerini teslim etmekte, ancak bu zayıflıkları "postkapitalizm" yönünde işleyen bir sürecin henüz aşılamamış ve giderek çözümlenmekte olan sorunları olarak sunmaktadır.

Bu bölümde söz konusu zayıf noktalar analiz edilmeye çalışılacaktır. Özellikle, değişik istihdam modellerinin uygulanması konusunda sermayeye tam bir serbesti tanıyan "sayısal esneklik" yönündeki hukuki düzenlemeler ile ekonominin değişik sektörlerinin "işlevsel esnekliğe" değişik oranlarda olanak tanıyan farklı yapıları ve paradigmanın öngördüğü temel emek ve teknoloji örgütleniş normlarının dünya ölçeğinde farklı farklı düzeylerde gerçekleşebiliyor oluşu paradigmanın eleştireye tamamen açık noktalarıdır.

I.) "Sayısal esneklik" Düzensiz çalışma ve işsizlik

"Esnek uzmanlaşma"nın emekgücü üzerinde olumsuz etkilerinin de bulunduğu "postkapitalist" paradigma tarafından da kabul edilmektedir. Bu anlamda "esnekleşme"nin en azından çift yönlü bir etki mekanizması gösterdiğine inanılmaktadır. Olumsuz etkiler içinde şüphesiz ki istihdamın sermayenin gereksinimlerine göre düzenlenmesi anlamına gelen "sayısal esneklik" en önce göze batanıdır.

Bilgisayar teknolojisi üzerine oturan ve uzun süreli olan otomasyon üretim sürecindeki işlemsel çalışma türlerini ortadan kaldırmakta, böylece de istihdam hacmini daraltmaktadır. Soyut bir düzlemde bu gelişmede karşı çıkılacak hiçbir yer yoktur kuşkusuz. Ancak istihdam fazlasının işsiz kalması ve bütün insani yeteneklerini geliştirmekten yoksunlaşması gerçeği söz konusu olduğunda, "sayısal esnekliğin" ne yönde ve kimin yararına işleyen bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Bilgisayarlar üretimin doğrudan yürütücüsü olmanın yanısıra, denetici işlevleri de üstlenebilmektedir. Böylece istihdamdaki azalma özellikle imalat işçileri ve ara kademe deneticilerinde gerçekleşmektedir.

İşçi sınıfının iş güvencesi esasen üç düzeyde tanımlanmaktadır: a) İstihdam güvencesi: Bir işçinin çalıştığı firmadaki iş güvencesidir. b) Mesleki güvence: Bir işçinin belli bir firmada belli bir amacı gerçekleştirmedeki sabitlik derecesidir. c) Emek piyasası güvencesi: Farklı işlerde de olsa bir işçinin emek piyasasında kalma becerisidir. "İşlevsel esnekliğin" özellikle mesleki güvence; "sayısal esnekliğin" ise özellikle istihdam ve emek piyasası güvencesi üzerinde olumsuz etkilerde bulundukları bilinmektedir.

Uygulanan esneklik türleri iş güvencesi bağlamında sektörlere göre şu şekilde değişiklik gösterebilmektedir (Storper, M., Scott, A.J. 1990: 576-588):

1) Emek yoğun "esnek uzmanlaşma": Elbise imalatı, deri işlemeciliği, bazı metalürjik sanatlar, film yapımı endüstrileri için söz konusudur. Bunların tümünde yüksek rekabet ve hızlı ürün farklılaşması vardır. Emeğin her birimi için sermaye yatırımı diğerlerine göre daha düşüktür ve üretim özelleşmiş kurumlar arasında parçalanmıştır. Emekgücü becerili zanaatkar türü işçiler ile becerisiz işçilerden oluşmaktadır. Endüstrinin stabil olmayan durumu nedeniyle becerili işçiler sık sık iş değiştirebilmekte, buna karşılık düşük ücretli işlerde çalışma; işgüvencesizliği ve kronik işsizlik gibi sorunları da becerisiz olanlar yaşamaktadır.

2) Teknoloji yoğun "esnek uzmanlaşma": Bunlar orta ya da küçük ölçekli yığın üretimi yapan (batch production) bilgisayarlı endüstrilerdir. Yarı iletken endüstrileri böyledir. Emekgücü hem becerili hem de becerisiz sektörlerden oluşmaktadır. Emeğin döngüsü (turnover) daha yavaştır.

3) Yarı akışkan sistemli seri üretim: Bunlar orta ölçekli yığın üretimi yapan sektörlerdir. Yeniden düzenlenen eski kütlesel üretim sektörleri, uçak ve bilgisayar ekipmanı imal eden endüstriler bu gruptadır. Becerisiz işçiler geniş olarak iş rotasyonu programlarına tabi tutulurlar ve işten de atılabilirler. Bu mesleki güvencenin ve emek piyasası güvencesinin düşüklüğü anlamına gelir.

4) Sistem haneleri imalatı: Yüksek teknoloji ürünleri (kompleks iletişim sistemleri gibi) üreten sektörler bu gruptadır. Bu ürünlerin üretiminde genellikle bir merkez firma vardır. Bu firma yüksek oranda yönetsel, teknik ve Ar-ge kadrosu ile az sayıda mavi yakalı istihdam eder. Personelin çoğu çalışma ekiplerinde özel beceriler elde edebilir. İş güvencesi yüksektir. Gerektiğinde diğer hizmetleri ya da daha düşük teknoloji gerektiren ya da küçük ölçekli firmalarda becerili emekgücü ile üretilebilen ürünleri sözleşme ile dışarıdan alır. Böylece bundan önceki firma türleri bu merkezi firmanın sözleşme alanı içinde yer almaktadır. "Postkapitalist" yazında sözü edilen firma türü budur, ancak anlaşılabildiği gibi, bu tür, "esnek" üretim yapan firmaların içinde yalnızca bir örnektir.

5) Becerisiz hizmet üretimi: Büyük işletmelerin arka ofis işleri, çok miktarda yemek hazırlayan firmalar buradadır. İş Taylorizedir, beceri düzeyi düşüktür. Adolesanlar, yarı kentli kadınlar, azınlıklar bu sektörün temel emekgücüdür. Yarı süreli ve geçici çalışma biçimleri yaygındır.

6) Profesyonel ve yönetsel ekip çalışması: Bu işler finansal hizmet-

lerde, Ar-ge aktivitelerinde ve büyük işletmelerin ön ofislerinde bulunmaktadır. İşçiler arasında yüksek koordinasyonlu ve bilgi yoğun etkileşimler vardır. Bu açıdan imalat sektöründeki sistem haneleri imalatına benzer. Emekgücünün çoğu becerili, yüksek ücretli beyaz yakalılardan oluşur. Bunların çevresinde ise çoğu kadın olan ve el becerisine dayalı işleri yapanlar yer alır. Bu firmalar da sözleşme ile diğer hizmetleri başka firmalardan satın alırlar.

Yukarıda özetlenenlerden elde edilen ilk sonuç "esnek" üretim organizasyonunun kendi içinde oldukça farklı bileşenlerden oluştuğudur. Bunun dışında, "esnek" olarak nitelenen endüstrilerin önemli oranda becerisiz emekgücüne dayandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan yüksek düzeyde becerili emekgücü kullanan firma türleri için bile becerisiz emekgücünün kullanımı hiç de istisnai olmayan bir durumdur. Ve nihayet bütün firma türlerinde istihdam güvencesizliği önemli bir uygulama ve sonuçtur. Böylece bu verilerin, değişik sektör ve işletmelere ilişkin de olsalar, "endüstri ötesi" dönemde yaşam boyu ve sürekli istihdam güvencesi olduğunu ileri süren "postkapitalist" tezlerle hiç uyuşmadıkları anlaşılmaktadır.

"Esnek" üretim sistemleri üç ana başlıkta toplanmaktadır:

1) Dizayn yoğun ve zanaatçılık türü üretim yapan kompleksler: Burada "esnek uzmanlaşma"nın iki türü emek ve teknoloji yoğun olarak belirmektedir. New York giyim endüstrisi, L. Angeles film endüstrisi, üçüncü İtalya denilen bölgedeki giyim endüstrisi böyledir. Bunlar emek yoğundur. Becerili ve becerisiz işçiler birliktedir. Bilgisayarlı teknoloji kullanılabilir. Becerisiz işçileri azınlıklar oluşturmaktadır. "Esneklik" önemli oranda sözleşme ve düzensiz istihdam biçimleri ile sağlanmaktadır.

2) Yüksek teknolojili üretim sistemleri: Kaliforniya'nın Silicon Vadisi, Güney Paris'in Bilimsel Kent'i bu gruptadır. Buralarda teknoloji yoğun "esnek uzmanlaşma", sistem haneli imalat, profesyonel ve yönetsel ekip sistemleri, yarı akışkan seri üretim sistemleri birlikte uygulanan emek ve teknoloji örgütlenme biçimleridir. Emek gücünün bileşimi yine becerili ve becerisiz olarak ayrılmıştır. Becerisiz olanlar kadınlar ve göçmenlerdir. Sendikalaşma oranları düşüktür ve yeni muhafazakar eğilimler güçlüdür.

3) İş ve finansal hizmetler kompleksleri: Bunlar büyük kent merkezlerindedir. Üçlü bir yapısal bileşim sergilerler. a) Emek yoğun "es-

nek uzmanlaşma": Hukuksal, yönetsel danışmanlık hizmeti veren küçük firmalar bu guruptadır. b) Profesyonel ve yönetsel ekipler. c) Becerisiz hizmet üretimi yapan firmalar. Bu sonuncusu yoğun olarak becerisiz, yarı süreli ya da geçici çalışan emekgücü kullanmaktadır. Bilgisayar terminalleri aracılığıyla ev çalışması yaygınlaştırılmış ve Taylorize edilmiştir. Emekgücü genellikle sendikasızdır. Emekgücünün özellikle üst katmanları sendikadan uzaklaşma ve mesleki birlikler oluşturma eğilimindedir.

Bütün bunlar "esnek" üretim sistemlerinin değişik istihdam biçimlerini, değişik beceri düzeyindeki emekgücünü aynı anda kullanabildiğini göstermektedir. Öte yandan "esnek" sektörler olarak tanımlanan sektörlerin bir kısmında becerili ve düzenli istihdam modelleri içinde çalışan emekgücü çoğunluktayken; bir kısmında da becerisiz ve düzensiz çalışan emekgücü çoğunlukta olabilmektedir. Sonuç olarak karşımıza, "esnekleşme" yönünde iddialarda bulunan "postkapitalist" tezlerin tam aksi yöndeki bir veri tabanı çıkmaktadır.

Bratton'ın Amerika'daki çeşitli işyerlerine ilişkin sunduğu veriler de yeni üretim tekniklerinin ve yüksek teknoloji kullanımının, emeğin ve işin örgütlenmesi ile emekgücünün becerilileşmesinde mutlaka "postkapitalist" yazında savunulan türden gelişmelerin olmadığını göstermektedir. "Postkapitalist" yazındaki tezler işyeri yönetiminin ve daha özlü bir ifadeyle sermayenin birincil çıkarları sonrasında ortaya çıkabilen sonuçlar durumundadır.

Örneğin yeni teknolojilere yatırım yapan bütün firmalarda istihdam azalması emekgücü açısından önemli bir sorun olarak belirmektedir. Sonuç olarak yeni teknoloji sermayenin emekgücüne bağımlılığını minimize etmenin en etkin ve kısa yolu olarak tercih edilmektedir. Sözleşmeli ve düzensiz istihdam biçimleri yeğlenen yöntemler olmaktadır.

Burada teknolojik gelişme emekgücünün üretkenliğini artırmakta; bu ise zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılması olanağını yaratmaktadır. Tam bu olanağın belirdiği noktada, sermaye zorunlu çalışma sürelerinin azaltılmasının yerine, zorunlu olarak tam süre çalışan ve istihdam güvencesi bulunan emekgücünün sayısını azaltmayı tercih etmektedir. Görüldüğü gibi bu ayrım tam bir politik tercih noktasıdır. İlk tercih zorunlu çalışmanın azaltılması ve toplumsal zenginliğin eşit dağıtılması olanağını sunacaktır. Sermayenin seçtiği ikincisi ise toplumsal zenginliğin eşitsiz paylaşımını getiren kalıpları koruyan bir çizgiyi ifade et-

mektedir. Böylece Braverman'ın teknoloji ile politika arasında kurduğu bağlantının haklılığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan sermayenin organik bileşiminin artışı ile birlikte, düzensiz istihdam biçimleri sınıf içi ilişkilerin yapısını bozmakta, zayıflatmakta, böylece de işçi sınıfının organize hareketlerini kırmaya yönelik bir zemin oluşmaktadır.

Yeni emek örgütlenmesi biçimlerinin (ekip çalışması gibi) uygulandığı durumlarda Taylorist yapı aynen korunabilmekte ve hatta iş içi eğitim programları bile uygulanmayabilmektedir. Emekgücünün beceri düzeyinin artırılması, yeni teknolojilerin ortaya koyduğu gereksinimleri tatmin edecek ve artı değer oranını güvenceye alacak derecede izlenen bir strateji olmaktadır. Eğitim stratejilerini belirleme gücü,bir mülkiyet ilişkisi biçimi olarak sermayeyi elinde tutan sınıfın elindedir. Egemen gücün kararlarını belirleyen ise üretim ortamının nesnel gereksinimleri ile işçi sınıfının sınıfsal talepleridir.

Böylece becerilileşme yönündeki bütün iddialar havada kalmaktadır. Kadın işçilerin becerisiz işlerde çalıştırılmaları ve işyeri ortamındaki konumlarını yükseltmeye yönelik hiçbir programın uygulanmayışı aynen sürebilmektedir. Seçilen teknolojiler emekgücünün daha yakından denetimi amacıyla kullanılmakta böylece de işçi sınıfının işyeri düzeyindeki denetim gücü daha da azaltılmaktadır. İşyerinde emekgücünün denetim kanallarının bilgisayarize edilmesi, eskiden bu işi gören orta düzey yönetim kadrolarının işlevsizleşmesine neden olmaktadır. Bu gelişmeler karşısında sendikaların genellikle işlevsellik bakımından oldukça güçsüz konumda kaldıkları görülmektedir. Kimi örneklerde ise sendika bizzat yeni teknoloji ve emek örgütlenmesi uygulamalarının içinde ve destekçisi konumunda olabilmektedir. Storper ve Scott bütün bunların İngiltere'de hem kütlesel üretim yapan büyük ölçekli firmalar, hem de yığın üretimi yapan küçük ölçekli ve petrolden otomobil sektörüne kadar değişik sektörlerde etkinlik gösteren 15 değişik firma için geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak yığın üretimi yapan küçük ölçekli firmalar CNC makineleri kullandıklarında işçilerin becerilileşmesi durumu söz konusu olabilmektedir. Büyük ölçekli firmalar ise bilgisayarlı teknolojiye geçseler de işçilerin becerilileşmesi konusunda çok daha önemli zaafları yaşamaktadırlar.

Yeni teknoloji ve emek örgütlenmesinin yönetim kontrolu üzerindeki etkileri bakımından üç şey geçerlidir: 1) Bilgisayarlı teknoloji üretkenliği ve kaliteyi ölçmek ve izlemek için kullanılabilmekte ve

böylece yönetime, üretimdeki insan etkenini elimine etme olanağını verebilmektedir. 2) Yeni teknolojilerin uygulanması sürecinde işlik ortamında işçilerin otonomisindeki artış ile yönetsel kontrolun artışı aynı anda gerçekleşebilmektedir. Bu, yukarıda hazırlanan reçetelerin işlik ortamında oluşturulan ekiplerce uygulanması anlamına gelmektedir. Bu nedenle de "kompüterizasyonla kontrol edilen otonomi" şeklinde tanımlanmaktadır (Dankbaar). 3) Yeni teknolojilerin ve emeğin örgütlenmesi yönetimce ideolojik bir araç olarak kullanılabilmektedir. İşyerine uyumlulandırılmış işçi daha "esnek", uyumlu, öz disiplinli ve kontrollu ve üretken olmaktadır ve bütün bunlar sermaye açısından önemli avantajlardır. (Bratton, J. 1992: 77-218)

Elger ve Fairbrother'ın İngiltere'den sundukları örnekler de yukarıdakine benzer veriler içermektedir. Araştırıcılar otomobil ve uçaklarda kullanılan elektronik sistemlerinde üretim yapan uluslararası bir şirketi (Lucas Electronic Limited) incelemişlerdir. Şirket 1980 yılında 100 yıllık tarihinde ilk kez kâr edemeyince hem teknolojide hem de emek örgütlenme modelinde "esnekleşme"ye yönelmiş, uzmanlaşmayı azaltıcı, ekip çalışmasını aktive edici ve işlik düzeyindeki sorumluluğu doğrudan doğruya işçilere bırakan bir modeli uygulamaya yönelmiştir. Ancak sonuçta araştırıcıların tespit ettikleri ortam başlangıçta hedeflendiği belirtilenlerden oldukça farklı olmuştur. İşçilerin çoğu kendilerini sınırlı bir etkinlik alanına hapsedilmiş ve işin yoğunlaştırılmış olduğunu hisseder olmuşlardır. Ek olarak ekip çalışması işçiler ile yönetim arasındaki hiyerarşik ilişkilerde çok az değişiklik yaratmıştır. Ekip atmosferi içinde, işe yönelik olarak yönetimin artan beklentileri işçilerde ciddi bir iş geriliminin gelişmesine neden olmuştur. (Elger, T., Fairbrother, P. 1992: 91-100)

Aynı olgular yine İngiltere'deki Nissan otomobil fabrikasında da yaşanmıştır. Nissan Japon iş felsefesinin temel unsurları olan; işin zenginleştirilmesi, emekgücünün becerilileştirilmesi ve ekip çalışması, organizasyon yapısının demokratikleştirilmesi uygulamalarını yaşama geçirdiğini ileri sürerken; iş yoğunluğunun artmış olduğu, ekip çalışmasının yeni bir hiyerarşik düzen yarattığı ve sonuçların temel "postkapitalist" tezlerle hiç ilgisi olmayan bir tabloyu ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. (Garnahan, P., Steward, P. 1992: 116)

1980'li yılların başından itibaren emek piyasasındaki "esnekliği" engelleyen bütün sosyal devlet kurumları ciddi biçimde eleştirilmiş ve

değiştirilmeleri yönüne gidilmiştir. Yüksek işsizlik yararlanımlarının; asgari ücret uygulamasının çalışma isteğini azalttığı ve faktör tahsisatındaki verimliliği olumsuz etkilediği belirtilmiştir. OECD 1984 yılında ücret koruyucu kurumları; vergi ve sosyal harcama politikalarını ve istihdamdaki aşırı korumacı önlemleri başlıca suçlular olarak tespit etmiştir. Aynı türden gelişmeler aynı yıllarda ABD'de de gözlenmiştir. Daha sonra 1986 yılında OECD emek piyasasının "esnekliği" bağlamında şu dört parametrenin gösterge olarak kullanılabileceğini ve üye ülkelerin bu parametrelerle kendi piyasalarında gerekli düzenlemelere yönelmeleri gerektiğini vurgulamıştır: a) Üretkenlik artışlarından daha hızlı biçimdeki ücret artışlarından kaçınılması. b) İşçilerin işgüvencesi talepleri ile ekonomik etkinlik gereksinimleri arasında bir dengenin kurulması. c) Çalışma organizasyonunun çalışmanın içeriğini zenginleştirecek; beceri düzeylerini yükseltecek ve çalışma zamanında artış sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi. d) Temel eğitimin ve yaşam boyu eğitimin güçlendirilmesi. (Brodsky, M.M: 55)

Görüldüğü gibi bütün bunlar, kapitalist sosyal devlet formunun bütün yapısal bişenlerinin sorgulanması ve sınıfsal dengelerin bozulması anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle sosyal devlet için gerekli görülen sosyal politikalar, "postkapitalist" paradigma için ayak bağı durumundadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasının genişlemeci ve Keynezyen paradigması, şimdi yine aynı kapitalist ideolojik formasyon tarafından lanetlenebilmektedir.

Teknoloji istihdam üzerinde yeni iş alanları yaratarak pozitif etkide bulunabilirken; emekgücünün yerine teknolojiyi geçirerek istihdamı daraltıcı (yani negatif) etki gösterebilmektedir. İstihdam ve işsizlik hacimlerini belirleyen olgu; bu iki etkenin bileşimi sonucunda ortaya çıkan bileşik güç olmaktadır. Freeman ve Soete (1987) İngiltere için yaptıkları bir çalışmada istihdam düzeyini (mevcut çalışma saatleri içinde) koruyabilmek için 1960'larda üretimde %2'lik bir artışın yeterli olduğunu; buna karşılık bu oranın 1980'lerde %3.5'a yükseldiğini göstermişlerdir. Ancak Campbell bu artışın artık, yeni teknolojilerle önemli bir istihdam gereksinimi olmaksızın da sağlanabildiğini saptamıştır. Böylece üretim kapasitesi ve üretkenlik artsa bile, bu, istihdamda herhangi bir ek gereksinim olmaksızın gerçekleşmektedir. Bu ise,mevcut kapitalist birikim kalıpları içinde kalındığında, doğrudan doğruya işsizliğin artışı anlamına gelmektedir. (Campbell, M. 1994: 24)

Colclough ve Tolbert ABD'nin ünlü yüksek teknoloji bölgesi Silicon Vadisi'ndeki şirketleri değerlendirmişlerdir. Bu bölgede hem sayısal hem de "işlevsel esneklik" uygulanmaktadır. "Sayısal esneklik" genellikle çok işçi çalıştıran yüksek teknoloji endüstrilerindedir. Başlıca unsurları kadın ve azınlık işçi çalıştırılması, sendikaların baskılanması, dış emek piyasasının kullanılması, çalışma sürelerinin düzensizleştirilmesi ve işçi katılımının engellenmesidir.

Bu tip şirketler halen spesifik makineleri, rijit bir işbölümünü kullanmaktadır. Emek sürecinde herhangi bir değişiklik yoktur. Bu şirketler sermayelerinin önemli bir kısmını, bu tip organizasyon biçimlerinin kolayca uygulanabileceği periferi ülkelere kaydırmışlardır. Elektronik ve mikroelektronik gibi standardize üretimin uygulandığı sektörlerde bu yapılanma daha olağan olmaktadır.

"Sayısal esnekliği" kullanan yüksek teknolojili endüstrilerde ikili bir mesleki yapı bulunmaktadır. Bunlar; yukarıda yer alan teknik, mühendislik ve Ar-ge meslekleri ile emek yoğun üretimin yapıldığı, becerisiz, düşük ücretli emekgücünün kullanıldığı alttaki yapıdır. Bu ikinci grupta kadınlar ve azınlıklar çoğunluktadır. Silicon Vadisi'ndeki kadınların %40-50'si Üçüncü Dünya ülkelerinin göçmenleridir. Kadın emeğinin kullanılmasındaki neden, kadınların emek yoğun ince işleri gerçekleştirmedeki becerileri, daha doğru bir ifadeyle fizik/psikolojik sabırlarıdır. Böylece iş bölümünün halen sert bir cinsiyet temelinde geliştiği gözlenmektedir. Hatta buradaki cinsiyet farklılaşması diğer endüstrileri de geride bırakmaktadır.

Yüksek teknolojili firmalar sendikasız bir işyeri ortamını tercih etmektedir. ABD elektronik endüstrisinde işçilerin yalnızca %5'inin sendikalı olduğu bilinmektedir. Bu durum hem küçük, hem de büyük ölçekli firmalar için değişmemektedir. Yapılan kimi araştırmalar izin verilme durumunda buradaki işçilerin yarıdan fazlasının sendikalaşmak istediklerini; ancak bunun şu anda işyerinin (işten atmaya kadar varan) katı kuralları nedeniyle olanaksız olduğunu düşündüklerini ortaya koymuştur.

Düzensiz istihdam biçimleri yüksek teknolojili firmaların sıklıkla tercih ettikleri bir yoldur. Emek sürecinin örgütlenmesi bakımından Silicon Vadisi'ndeki firmaların çoğunun halen Taylorist formları kullandıkları görülmektedir. Emekgücünün becerileliştirilmesi yönünde organizasyonel değişimleri gerçekleştiren ve bunu süreklileştirecek işyeri politikalarını uygulayan firma sayısı ise halen son derece azdır.

Silicon Vadisi'ndeki firmaların "işlevsel esnekliği" uygulama konusundaki yetersizlikleri yönetim yapısının bürokratikliğine ve geleneksel yönetim anlayışından uzaklaşılamamasına bağlanmaktadır.

ABD'deki toplam emekgücünün ancak %6'sının yüksek teknolojili firmalarda istihdam edildiği düşünüldüğünde ve bu firmaların yukarıda aktarılan yapıları göz önüne alındığında "postkapitalist" paradigmanın ortaya attığı iddiaların ne derece kapsayıcı ve gerçekçi olduğu daha iyi anlaşılabilmektedir.

Yüksek teknolojili endüstrilerde yönetsel ve profesyonel meslekler in diğer sektörlere göre belirgin biçimde daha yüksek olması bile bu gerçeği değiştirememektedir. Yüksek teknolojili endüstrilerde mavi yakalıların oranı azalmakta, yönetsel ve profesyonel kadroların oranı ise artmaktadır. Bu sektörün diğerlerine göre en önemli farkı yönetsel ve profesyonel kadroların oranının yüksekliğidir. Ve yüksek teknolojili endüstrilerin emekgücü içinde bu iki grup giderek daha fazla bir oran oluşturmaktadır. Bu mesleklerin artışı yüksek teknolojili hizmet sektöründe daha belirgindir. Mavi yakalı emekgücünün çoğunlukta olduğu yüksek teknolojili endüstrilerde ise beceri düzeyinde düşme gözlenmektedir.

Silicon Vadisi'nde 1970 yılında emekgücünün %37'sini azınlıklar oluştururken bu oran 1987'de %40'a yükselmiştir. Hizmet sektöründe azınlıkların (kadınlar, siyahlar, İspanyollar) mavi yakalı emekgücünün çoğunlukta olduğu imalat sektöründe oranları artmıştır. Böylece emekgücünün dağılımı bakımından yüksek teknolojili sektör içinde zıt eğilimlerin olduğu, bunun ise eşitsizlikleri derinleştirdiği izlenmektedir.

II.) "İşlevsel esneklik" Her işte kullanılabilen emekgücü

Teknolojik gelişme ile emekgücünün entelektüel yeteneklerindeki artma arasında doğrusal ilişki kuran "işlevsel esneklik" tezine tam anlamıyla karşıt kişi Braverman'dır ve Braverman bu konumuyla pek çok eleştireye de maruz kalmıştır. Ancak Braverman'ın bu tutumunda kesinlikle önemsenmesi gereken ve çok önemli doğruluk payı içeren bir yön bulunduğunu teslim etmek gerekir. Nitekim daha sonradan yapılan kimi saha araştırmaları da bunu kanıtlamıştır.

Braverman'ın bu tutumu, O'nun teknolojinin ve yönetimin nihai hedefinin emekgücünün kontrolunu sermayenin eline vermek olduğu yönündeki düşüncesinden ileri gelmektedir. Artı değer üretimi koşul-

larında, her tür gelişme emekgücünün yeni bir biçimde sermayeye tabi kılınmasından başka bir sonuç vermeyecektir.

Braverman bu görüşlerini, Bright'ın daha 1958 yılında yapmış olduğu teknoloji analizlerine dayandırmıştır. Bright aslında Taylor gibi bir iş yönetimi uzmanıdır ve Otomasyon ve Yönetim (Automation and Management) adlı eserinde yine aynen Taylor gibi "değerli iş standartlarının, belirli bir amaç için gerçek anlamda gereksinim duyulmayan standartlarla değiştirerek parçalamalıyız" demiş ve teknolojik gelişmenin bu sürece hizmet ettiğini belirtmiştir.

Bright'a göre el aleti kullanan bir işçinin bilgiye ve akıllılığa gereksinimi büyüktür. Aletleri kullanma hakkı onun ellerinde kaldıkça, aletlerin ve makinelerin kullanımında daha çok karar alma ve bilgisini geliştirme gereksinimi duyacaktır.

Güç ve karar verme hakkı onun elinden alındığında, mekanik olarak kontrol edilen makine ortamında işin gerektirdiği bilgi belki azalmayacaktır, ancak; dikkat, karar verme, makinelerin kontrol zorunlulukları işçinin dışında gerçekleşen gelişmeler olacaktır.

Yine aynı ortamda, otomatizasyonun gelişmesi ile kontrol gücü işçiden iyiden iyiye uzaklaşacaktır. Mekanizasyonun dışarıdan gelen uyarılara göre makinelerin işleyişinin düzenlendiği aşamasında, işçinin üretkenliğe mental katkısı hemen hemen hiç olmayacaktır. Çünkü işçinin yapması gereken iş yalnızca kendi kendini kontrol eden makinelerin gözlenmesi olacaktır. İşte bu gelişme çizgisi, gözlemciyi makine ile yönetim arasında kooperatör durumuna indirgemektedir. (Braverman, H. 1974:214-217, 236)

Bu özelliği nedeniyle Aglietta emek örgütlenmesinin bu aşamasını neo-Fordizm olarak tanımlamıştır. (Aglietta, M. 1979: 122-128) Neo-Fordizm'in iki ilkesi otomasyon ve amaçların rekompozisyonudur. Amaçların rekompozisyonu "postkapitalist" paradigmada "işlevsel esneklik" denilen düzenlemeye karşılık gelmekte ve otomasyonun sürekli geliştirildiği ortamda anlam kazanmaktadır.

Neo-Fordist emek örgütlenmesinin genel amacı kendi operasyonlarını denetleyen makine sistemlerinin geliştirilmesidir ve bilgisayar, şimdilik bu sürecin son uğrağını temsil etmektedir. Üretimde her makine kendi mini bilgisayarı ile donatılmıştır. Kesinlik artmış, üretim zamanı kısalmış, makine sistemlerinin farklı koşullara uyumlandırılması için gereken süre bir kaç dakikaya indirilmiş ve beceriye gereksinim emekgücünün önemli bölümü için elimine edilmiştir. Böylece

otomatizasyon aynı zamanda emekgücünün becerisizleştirilmesi ve denetleyici emekgücünün azaltılması ile birlikte gerçekleşmektedir.

Bu ortamda neo-Fordizm'in işçi sınıfı üzerine olan bir diğer etkisi belirmektedir. O da işçi sınıfı konsantrasyonunun azalmasıdır. Bu gelişme Aglietta'ya göre son yıllarda işçi sınıfının militan savaşım potansiyelinin düşmesinde önemli bir etkendir.

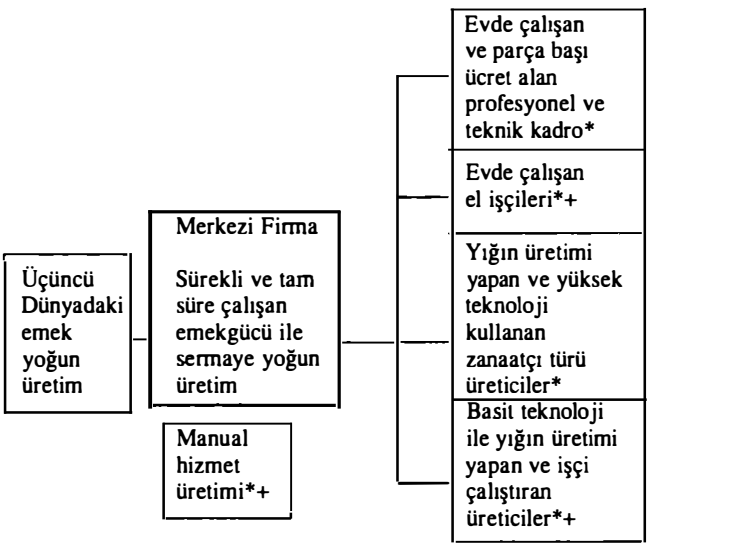
Emekgücünün "esnekleşmesi"ne karşı geliştirilen eleştirilerin "postkapitalist" yazında da kabul edildiği görülmektedir. Bu eleştiriler iki noktada toplanmaktadır. İlki "esnek uzmanlaşma"nın endüstrinin yalnızca küçük bir kısmında oluştuğunu dile getirmektedir. Böylece bu temelde birbirlerinden farklı iki sektöryel yapı gelişmektedir. İkincisi ise bazı sektörlerde ortaya çıkan "esnek uzmanlaşma"nın, varsayıldığı gibi zanaatkarlık türü bir beceri artışı ve mental ve fiziksel emeklerin kaynaşması ile sonuçlanmadığına ilişkindir. Kern ve Schumann'ın 1960- 1980'ler boyunca Alman ekonomisiyle ilgili bir dizi çalışmaları, onları, emekgücünün sermaye açısından konumunun değiştiğini ("insani işletme" yönünde bir değişim) ancak bunun Piore ve Sabel'in andıkları türden bir değişimi ifade etmediğini düşünmeye sevketmiştir. Bu değişimdeki en önemli etken teknolojinin kendisi olmayıp, giderek kızışan rekabettir. Sonuç olarak, "işlevsel esnekliğin" ekonominin ancak kimi sektörlerinde ve emekgücünün bir kısmı için söz konusu edilebileceği düşüncesi, "postkapitalist" paradigma için de kabul edilmesi gereken bir olgudur.

Emekgücü "esnekleşme", istihdam ilişkileri ekseninde dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar; a) Modern becerili üretim işçileri, b) eski primer sektörde yer alan ve halen yerlerini koruyan işçiler, c) artık kendilerine gereksinim kalmayan ve her an istihdam olanaklarını yitirebilecek konumda bulunanlar ve d) uzun dönemli işsizler. Bunların içindeki ilk grup sahip olduğu önemli avantajlı konumuyla "merkez", diğerleri ise "perifer" emekgücü olarak bilinmektedir. Bu bölümlenme etkisini hem ulusal hem de uluslararası boyutlarda ve işletme bağlamında göstermektedir. (Bkz. Şekil) Bir üretim paradigması olarak da "esnek" organizasyonların merkez; Fordist organizasyonların ise perifer olarak tanımlandıkları görülmektedir. (Wood, S. 1989: 5)

Merkezi emekgücü "işlevsel esnekliğe" sahiptir. Perifer emekgücü ise primer ve sekonder olarak ikiye ayrılmaktadır. Primer olanı, periferi emekgücü içinde işletmenin "sayısal esnekliğine" tabi kılınan emekgücüdür. Sekonder periferi emekgücü ise yarı süreli çalışanları,

iş paylaşımı programları içinde yer alanları dile getirmektedir. Bunun ötesinde "esnek" firmanın başka firmalarla geliştirdiği zengin bir sözleşmeli ilişki sistemi de bulunmaktadır. (Crook ve diğ. 1992: 179, 192; Evans, J.S. 1991: 69) Bütün bunların emekgücü içinde entelektüel kapasite gelişimi ve istihdam olanakları bakımından ciddi eşitsizliklere işaret ettiği ortadadır. Bu nedenle Fordist emek süreci için geçerli olan çelişkilerin önemli oranda "postendüstriyel" emek örgütlenmesi için de geçerli olduğu belirtilmektedir. (Gough, J. 1992: 34)

Üretim sistemlerinin ve emekgücünün farklılaşması

* = Artan kendi kendini istihdam
\+ = Artan geçici ve yarı süreli istihdam
(Kaynak: Crook ve diğ. 1992: 193)

Kumar yukarıdaki şemada özetlenen durumun yalnızca imalat sektörü için değil, hizmet sektörü için de söz konusu olduğunu belirtmektedir. Yani gerek istihdam olanakları, gerekse becerilileşme açısından merkez ve perifer biçimindeki farklılaşma hizmet sektörü için de geçerlidir. Burada da yukarıda az sayıda yüksek eğitim almış sistem analisti bulunurken, aşağıda çok sayıda ve kelimenin tam anlamıyla pro-

leterleşmiş ve rutin işleri yerine getirmekte olan ofis işçisi yer almaktadır. Öte yandan hizmet sektörünün becerili beyaz yakalılardan oluştuğu şeklindeki düşünce tam anlamıyla bir yanılgıyı ifade etmektedir. Çünkü hizmet sektörü içinde önemli oranda mavi yakalılar da yer almaktadır. Böylece "postendüstriyel" sektör olarak değerlendirilen hizmet sektörü çoğu becerisiz, düşük ücretli, sendikasız ve iş güvencesi bulunmayan, düzensiz istihdam edilen emekgücünden oluşmaktadır.

Beceri ve bilgi üzerine yaptığı vurgularla popülarize olan "postkapitalist" paradigma her iki bakımdan da önemli zaaflar içermektedir. Kumar hem teorik bilginin geliştirilmesine yönelik olan ve pür olarak nitelenen araştırma harcamalarının toplamın içinde ancak %10'luk bir pay tuttuğunu; hem de piyasa ve politikadaki güçlerin yatırım hız ve doğasını belirlemede araştırma düşüncesinden çok daha etkili olduğunu belirtmektedir. Ar-ge harcamalarının çok önemli bir kısmı savaş ve savunma harcamaları biçiminde gerçekleşmektedir. Bunlar dışındakilerin oranı ise %10 düzeyinde kalmaktadır. (Kumar, K. 1991: 206-226) Bütün bunlar bilimin ve araştırmanın belirleyici olduğu barışçıl bir yönelim konusunda güçlü şüpheler uyandıran somut verilerdir.

Temel amacı artı değer elde etmek olan kapitalist üretim için, önemli olan mevcut emek örgütlenme modelleri arasından bu amaca en uygun olanının seçilmesidir. Bu nedenle belli bir tarihsel dönemde kimi sektörlerde daha "esnek" modeller benimsenebilirken, kimilerinde Taylorist modellerin uygulanmakta olduğu izlenmektedir. Hatta, bu durum aynı firmanın içinde bile geçerli olabilmektedir. Ya da Womack'in belirttiği gibi yeni üretim tekniklerinin uygulanması sonucunda becerisiz işgücünde ciddi azalma olabilse bile, bu gelişme, ücretlerde ve istihdam hacmindeki önemli düşmeyle birlikte gerçekleşebilmektedir. Wood'un Avustralya'daki çalışmaları seçilen teknoloji ile üretim organizasyonunun tipinin birbirinden bağımsız olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan Wilkinson'un otomobil endüstrisindeki çalışmaları, "TZÜ" tekniklerinin işçilere bir grup sorumluluğu yüklediğini ve bunun da işe gelmeyen, vb. işçilerin sorumluluğunun grup içinde dağıtılması ile işçilerin önemli bir baskı ortamının içine atılmaları sonucunu doğurduğunu saptamıştır. (Fields, D. 1992: 571)

Yeni iş organizasyonlarının iş yoğunluğunu ve gerilimini artırdığına ilişkin olan ve yeni iş organizasyonlarını Taylorizm'in "esnek" formu olarak niteleyen bu tür kaygılar Turnbull, Tomaney, Thompson,

Young, Towers gibi araştırıcılar tarafından da dile getirilmiştir. (Bratton, J. 1992: 36)

Amerika'da yapılan alan çalışmalarında da yeni teknolojilerin, kontrolun sermayenin elinde toplanmasına yaradığını; öte yandan işçi otonomisinin söz konusu olduğu durumlarda ortaya çıkabilecek beklenmedik durumları azaltmak amacıyla da kullanıldığını ortaya koyan kanıtlar elde edilmiştir.

Bu araştırmalarda yüksek teknoloji kullanan işyerlerinde "postkapitalist" tezlerin aksine, emekgücünün bilgisayar teknolojisi karşısında tamamen bağımlı bir konumda bulunduğu; teknolojiyi programlayan ve düzenleyenlerin, doğrudan üretimi gerçekleştiren emekgücü sektörleri dışındakiler olduğu ortaya konulmuştur. Bu ise kısaca Taylorist emek örgütlenme tarzının sürdüğünü gösteren bir kanıttır. Üstelik bu ortamda yine çalışmanın yoğunlaştırılması yönünde ciddi ipuçları bulunmaktadır. Turnbull "iş rotasyonu, TZÜ" tekniklerini bu şekilde değerlendirmektedir. Yeni üretim teknikleri ile birlikte uygulanan katılım programları da ne becerinin artırılması, ne de otoritenin dağıtılması konusunda durumu değiştirmemektedir. Sonuç olarak işyerinin örgütlenmesindeki "esneklik" ne işçileri çok yönlü kılmakta ne de işçi haklarını garanti etmektedir. Bu durumda yeni teknolojilerin uygulanmasındaki asıl amaç planlama sorumluluğunun, otonominin işlik düzeyinden koparılması ve üretkenlik artışını sağlayan teknolojinin bütün avantajlarının sermayenin eline verilmesidir. Hatta böyle bir ortamda, eskiden makinelerin dizaynından sorumlu olan makinistlerin bu becerilerini de yitirdikleri ve programlamadan tamamen sorumsuz gözeticiler durumuna indirgendikleri anlaşılmıştır. (Shaiken, H., Herzenberg, S. Kuhn, S. 1986: 168-181; Tomaney, J. 1990: 32-48)

"İş rotasyonu" programları, gerekli emekgücü sayısını azaltmakta ve değişik işlerin daha az sayıdaki işçi ile gerçekleştirilmesi olanağını yaratmaktadır. Aynı durum "grup teknolojisi" uygulaması için de geçerlidir. "Grup teknolojisi" ile gerekli işçi sayısı azaltılmakta ve iş zamanının tümünün kesintisiz olarak üretim aktiviteleri için kullanılabilmesi olanaklı olmaktadır. "TZÜ" tekniği ise maliyetleri düşürücü ve sermaye çevrimini süreklileştirici, üretimin akışı önündeki tıkanıklıkları giderici, talep ve arz arasındaki senkronizasyonu sağlamaya yönelik etkilere sahiptir. Bütün bunlar Fordizm'in bunalımı olarak sunulan ortamın, yine kapitalist işlerlik içinde restorasyonunu sağlamayı hedefleyen stratejilerdir.

Bilgisayarlı yüksek teknolojiye rağmen ABD'de işyerlerinin halen %42.5'unun sıkı bir biçimde Taylorist iş organizasyonunu uyguladıkları belirtilmektedir. "Postkapitalist" yazında vurgulandığı şekliyle programlama aşamasının işçilerce gerçekleştirildiği (dolayısıyla kafa ve kol emeklerinin yeniden bütünleştirilmesi yönünde önemli bir veri olarak kabul edilebilecek olan) işyerleri ise toplamın ancak %13.1'ini oluşturmaktadır. Bilgisayarlı teknoloji kullanan işyerlerinin %44.4'ünde ise programlama faaliyeti nadiren işçiler tarafından gerçekleştirilmektedir. (Kelley, M.R. 1989: 238)

Bütün bu gelişmelerin sonucu, işçinin gelişimi değil; işçilerin kendilerini rahatsız ettiğini düşündükleri pek çok yeni durumun ortaya çıkmasıdır. Sözleşme dışı uygulamalar, ücretlerin düzensizleştirilmesi, yönetimi emek lehine sınırlayan kuralların kaldırılması, amaçlarda emekgücünü rahatsız edecek denli mobilite yaratılması gibi. İşte bu nedenle Tomaney, en azından İngiltere'de, "esnek uzmanlaşma" retoriğinin yöneticiler, sendika bürokratları ve Londra magazinlerince emekgücüne yeni üretim yapılarını kabul ettirmek için kullanılan bir tür "patron sendikalizmi" olduğunu belirtmiştir.

Bilgisayar teknolojisinin emekgücünün niteliklerinde mutlak bir artış anlamına gelmediği açıktır. Bugün emekgücünün içinde önemli bir kesim işlerini bilgisayarlarla gerçekleştirse de halen tam bir becerisizleşmenin kurbanı durumundadır. Optik okuyucuları kullanan kasiyerlerin, bankacılık sektöründeki hizmet elemanlarının durumu bu gerçeğin tipik bir örneğidir. Bu nedenle Champlin ve Olson "esnekliği" artırmak için gereksinim duyulanın bilgili işçiler değil, ancak daha çok ve kolay değiştirilebilen işçiler olduğunu belirtmişlerdir. (Champlin, D., Olson, P. 1994: 453)

Skorstad Sabel'in "esnek" firma olarak tanımladığı İtalya'daki Benetton giyim fabrikasının, işin nitelikleri bakımından, Sabel tarafından öngörülen "esneklik" ölçütlerine sahip olmadığını saptamaktadır. Çünkü Benetton fabrikasındaki üretim ileri derecede becerisiz üretimdir. Becerili üretim ise çok az sayıdaki işçiyle sürdürülmektedir. Dolayısıyla buradaki "esneklik" en fazlasından "sayısal esneklik" sınırları içinde ele alınmalıdır. Bunun ise istihdam olanakları bakımından emekgücünün aleyhine bir tablo çizdiği ortadadır. Skorstad aynı zamanda "TZÜ" denilen üretim organizasyonunun da ürün yönelimli bir üretim felsefesi demek olduğunu, bunun ise emekgücünün becerisiz-

leşmesi anlamına geldiğini belirtmektedir. "TZÜ" ortamında özellikle iş yoğunluğu artmaktadır. Bu ise bütün iş zenginleştirme programlarına rağmen işçide işin rutinleştiği algılamasını yaratmakta ve yoğun çalışmadan doğan iş gerilimi Taylorizm'i aratmayacak boyutlara ulaşabilmektedir. Hatta bu durumda "TZÜ" örgütlenmesi ile emekgücünün becerilileştirilmesi hedefi arasında tam bir uyumsuzluk bile doğabilmektedir. (Skorstad, E. 1991: 1077-80)

Gorz yeni emekgücünün yabancılaşma ölçütleri dışına çıkamadığını belirtmektedir. Üretim süreci içinde emekgücünün kimi sektörleri için becerileşme durumu söz konusu olabilse de, üretim ilişkilerinin tüketim veçhesi üzerinden kurulan yabancılaşmanın aşılması tam anlamıyla olanaksızdır. Çünkü "yeni" denilen emekgücünün de kendi ürettikleriyle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu ise doğrudan doğruya üretim sürecinin bütünü üzerindeki kontrolsuzluktan kaynaklanan bir olgudur ve bu yönüyle kapitalist üretim ilişkilerinde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. (Gorz, A. 1995: 106, 109) Emekgücü yine üretim sürecinin belli ve dar bir bölümüne sınırlı etkinlikler göstermektedir. Üretimin planlanması, değiştirilmesi süreçlerinde kontrole sahip değildir.

Clement ve Myles'ın verileri emekgücünün becerilileşmesi yönündeki halüsinasyonu aydınlatıcı niteliktedir. ABD, Kanada, Norveç, İsveç ve Finlandiya'da becerilileşmenin emekgücünün ancak bazı sektörlerinde sınırlı kalmış bir ayrıcalık durumunda olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. T. 19)

Tablo 19: çeşitli ülkelerde becerili emekgücünün sektörlere ve sınıflara dağılımı. (%)

	ABD	Kanada	Norveç	İsveç	Finlandiya
SEKTÖR					
Mal ve dağıtım	25	26	31	23	25
PE hizmet	38	42	47	43	46
SINIF					
Yöneticiler	83	91	87	78	96
Yeni Orta Sınıf	52	55	66	64	70
İşçi Sınıfı	17	23	24	23	19

(Kaynak: Clement, W., Myles, J. 1994: 76)

Yukarıdaki tablo öncelikle önemli bir eşitsizliği dile getirmektedir. Eşitsizlik, beceri yönünden hem sektörler hem de sınıflar arasındadır. Bütün "postkapitalist" tezlerin aksine işçi sınıfı açısından önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Büyük iddialarla öne sürülen "Y.O.S" açısından ise %50-70 arasında bir becerilileşmeden söz edilebilmektedir. Klasik sanayi üretimi ile arasına önemli farklar sokulan "postendüstriyel" sektörlerdeki emekgücünün ise ortalama %40'ının becerili olduğu görülmektedir.

Andersen'in sonuçları da buna benzerdir. Andersen özellikle sosyal hizmetler sektöründe 1960 ile 1980 yılları arasında geçen dönemde becerisiz işlerde altı ülke için (Almanya, Norveç, İsveç, Kanada, ABD, İngiltere) önemli artış olduğunu belirlemiştir. (Andersen, G.E. ve diğ. 1993: 46) Ek olarak becerisiz nitelikteki işçilerin oranı tüketici hizmetleri içinde %40'a; sosyal hizmetlerde %60'a; dağıtım hizmetlerinde %15'e kadar ulaşabilmektedir. Böylece becerilileşme bağlamında hizmet sektörüne yüklenen olumlu misyonun da gerçekle pek bağdaşır bir olgu olmadığı anlaşılmaktadır.

"Postkapitalist" paradigma, üretim ortamında kadın oranının artışını olumlamakta ve bu gelişmenin özellikle (endüstriyalist kadın erkek eşitsizliğinin aşılması bağlamında) "postendüstriyel" sektörlerde ortaya çıkışını ise daha da anlamlı bulmaktadır. Ancak bu gelişmeye eşlik eden bir diğer olgu, becerisiz işlerdeki artışta kadın emekgücü payının, becerili olarak nitelenen profesyonel ve yarı profesyonel mesleklerdeki artışta geçerli olan kadın emekgücü payından daha fazla oluşudur. (Bkz. T. 20) Hem kadınların payı becerisiz işlerde "postendüstriyel" mesleklere göre daha yüksektir; hem de becerisiz mesleklerdeki artışın daha önemli bir kısmı (hatta oran İngiltere'de %100'e ulaşmaktadır) kadınlardan dolayıdır. Becerisiz işlerdeki kadın yoğunlaşması göçmenler ve azınlıklar üzerinden olmaktadır. İsveç'te becerisiz hizmet işlerindeki göçmen oranı %9'dur ve bu oran toplam istihdamdaki göçmen oranının tam iki katıdır. Almanya'da aynı oran %12'dir. Üstelik tüm bu değerlendirmelerde kimi mesleklerin yanlış olarak becerili işler sınıfına alındığını da akılda tutmak gerekmektedir. Örneğin ABD'de fotokopi makinesi operatörleri, telefon resepsiyonistleri becerili meslek mensupları olarak sayılmaktadır. Bu durumda kadın emekgücünün istihdamdaki artışını, cinsiyet düzlemindeki eşitsizlikleri çözen değil; tam tersine bu eşitsizlikleri yeni üretim paradigması içinde yapısallaştıran bir gelişme olarak kabul etmek gerekmektedir.

Ve anlaşıldığı kadarıyla bu anlamda durum resmi rakamların belirlediğinden çok daha vahimdir.

Tablo 20: Çeşitli ülkelerde kadınların istihdam durumu. (%)
(Artış ya da azalışlar 1960 ve 1980 karşılaştırmasıdır)

	Almanya	Norveç	İsveç	Kanada	USA	İngiltere
Becerisiz hizmet işlerinde kadın payı	65.9	78.7	83.0	62.2	59.0	75.3
Artış ya da azalışda kadın payı	-29.8	81.2	87.9	74.5	51.3	100.0
Prof. ve yarı prof. mesleklerde kadın payı	38.8	43.3	46.1	47.1	50.9	42.1
Artış ya da azalışda kadın payı	42.7	51.5	55.3	53.2	52.9	50.8

(Kaynak: Andersen, G.E. ve diğ. 1993: 43)

Emekgücünün feminizasyonu ile birlikte, kadın emekgücünün becerisiz işlere itilmesi sürecinde belirleyici olan gücün sosyal ilişkiler olduğu belirtilmektedir. Halen geçerli olan bu ilişkiler nedeniyle, kadına yeni teknolojilerin kullanıldığı ortamda gelişme hakkı tanınmadığı ve bu gidişle de şu an ortada bulunan eşitsizliğin daha da artacağı belirtilmektedir. (Jenson, J. 1989: 145, 155)

Sonuç olarak hizmet sektöründe bir genişleme söz konusu olsa da bunun emekgücünün becerilileşmesi anlamına gelmediği, hatta kimi hizmet türü meslekler için tam tersi bir gelişmeyi ifade ettiği anlaşılmaktadır. Aynı durum emekgücünün kadınlaşması süreci bakımından da geçerlidir. İmalat sektöründe gelişkin teknoloji kullanımı ve değişik teknoloji organizasyonları becerilileşme olgusunu tanımlamaktan uzaktır. Becerilileşme bağlamında ekonomik sektörler arasında, aynı teknolojiyi kullanan işletmeler arasında, "postendüstriyel" diye nitelenen gruptaki işletmeler arasında ciddi farklar bulunabilmektedir. Çünkü emekgücünün becerilileştirilmesi stratejisi tamamen kâr güdüsü tarafından belirlenmektedir. Gelişkin bir teknolojinin son derece niteliksiz bir emekgücü tarafından kullanılabilmesi olanaklıdır. Bilgisayarlar yalnızca ofis işlerinde ve emekgücünü denetlemeye yönelik

olarak devreye sokulabilmektedir. Sonuçta, sermaye egemenliği koşullarında, teknolojik gelişme doğrudan becerilileşmeyi koşullayan bir olanak anlamına gelmemektedir.

III.) "Postendüstriyel" gelişme ve ücretlerle çalışma saatleri

Genel bir refah artışı iddiasında bulunan "post-Fordizm"in tersine, son yıllarda işçi ücretlerinde genel bir düşme eğilimi olduğu gözlenmektedir. Avustralya için 1975-89 arasındaki dönemde yüksek ücretlilerin oranı %7.6'dan 8.8'e yükselmiş; orta ücretlilerin oranı %75'den %66'ya düşmüş ve düşük ücretlilerin oranı da %17'den %25'e yükselmiştir. Böylece ücretlerde genel bir düşme eğiliminin olduğu ve ücretler ve hiyerarşideki konumları bakımından ortada yer alan grubun daraldığı saptanmıştır. (Fields, D. 1992:575) Rifkin genel olarak bu gruptaki mesleklerin %80 oranında elimine olma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Öte yandan teknolojik gelişme imalat sektöründe yer alan emekgücünü de ciddi biçimde azaltmaktadır. İmalat sektörü için; ABD'de 1981-91 arasında 1.8 milyon; Almanya'da 1992-93 arasındaki 12 ayda 500 bin iş ortadan kaybolmuştur. Yine Almanya'da üretkenlik %35 artarken, emekgücü %15 azalmıştır. (Rifkin, J. 1995: 7)

1980'lerin sonundan beri emek piyasalarındaki "esnekleşme"nin artan işsizlik, gelir kayıpları, erken emeklilik nedeniyle kariyer kayıpları, gençlerin kariyer yollarının bozulması, emek üretkenliğinde düşme, belirsiz iş iklimi gibi olumsuz sonuçlarından yakınılır duruma gelinmiştir. ABD'de saatlik ücretler 1973'de 8.55 Dolar iken, 1989'da 7.64 ve 1993'te 7.39 Dolar'a inmiştir. Düşük ücretli işçiler önemli oranda hizmet sektöründe yığılmıştır. (Brodsky, M.M: 54-58)

"Esnek" üretim tekniklerinin düşük ücret politikalarıyla birlikte geliştiğine ilişkin başka kanıtlar da bulunmaktadır. Örneğin Meksika'da otomobil endüstrisinin içinde bulunduğu krizi atlatabilmesi için; Ford, GM, Nissan, Wolkswagen, Chrysler gibi otomobil sektörünün devleri, ilk olarak, fabrikalarını ücretlerin düşük olduğu Kuzey bölgelerine kaydırmışlar ve burada "esnek" modellerin uygulamasına geçmişlerdir. Bölgedeki emekgücünün sendikalaşma oranındaki düşüklük ve sendikal savaşım geleneklerinin zayıflığı otomobil tekellerine hem düşük ücretle, hem de ülkenin diğer bölgelerine göre daha uzun sürelerle emekgücü istihdam etme olanağı vermiştir. Yani artıdeğer sömürüsünün hem mutlak, hem de göreceli biçimleri hiçbir engelle karşılaşıl-

madan kullanılabilmiştir. Bu yeni bölgedeki ücretlerin diğer bölgelerdekilere göre 1/3 daha düşük ve çalışma saatlerinin de haftada 1-8 saat daha uzun olduğu bildirilmektedir. (Middlebrook, K.J. 1991: 286)

Nissan İngiltere'ye yatırım yaparken de aynı yolu izlemiştir. Nissan fabrikası İngiltere'de son 20 yıldır ücretlerin diğer bölgelere göre daha düşük ve işsizliğin daha yüksek olduğu bir bölgede kurulmuştur. Bölgedeki yerel politik konsensüs ortamı, emekgücünün ve sendikaların kabullenici yapısı, çatışmalı endüstriyel ilişkileri hiç yaşamamış genç bir emekgücü, emekgücünün coğrafi olarak dağınık ve örgütlenmeye pek uygun olmayan yapısı Nissan'ın bu bölgeyi seçmekteki diğer gerekçeleri olmuştur. (Garnahan, P., Stewart, P. 1992: 111)

ABD'de Silicon Vadisi'nin yüksek teknolojili firmalarının ortalama ücret düzeyi diğer sektörlerden daha yüksektir. Bu, hem bu sektörlerdeki yönetici ve profesyonel mesleklerde yer alan kalifiye emekgücünün oransal fazlalığından, hem de buradaki mavi yakalıların ücretlerinin diğer sektörlerdeki mavi yakalıların ücretlerine göre yüksekliğinden ileri gelmektedir. Ancak ortada bir başka gerçek daha bulunmaktadır. O da sektör içindeki ücret eşitsizliğinin giderek artışıdır. Gerçi 1980'li yıllarda bütün ABD ekonomisinde ücret eşitsizliklerinde bir artış olmuştur. Ancak yüksek teknolojili endüstrilerdeki ücret eşitsizliği diğer sektörlerdekine göre daha da derinleşmiştir. Eşitsizlik azınlık durumundan ve mesleki yapıdan ileri gelmektedir. Yüksek teknolojili endüstrilerdeki azınlıklar için söz konusu olan eşitsizlik, diğer sektörlerdekinden daha derin boyutlardadır. Öte yandan mavi yakalı emekgücünün çoğunlukta olduğu yüksek teknolojili sektörlerdeki ortalama ücretler, beyaz yakalı emekgücünün daha çok olduğu yüksek teknolojili sektörlere göre daha düşüktür. Bu gerçek ise mesleki farklardan ileri gelen ücret eşitsizliğini açıklamaktadır. En hızlı büyüyen meslek gruplarının hem hizmet, hem de imalat sektörleri için düşük becerili emekgücünden oluşuyor oluşu ücret eşitsizliğini daha da artıran bir etken olmaktadır. (Colcough, C., Tolbert, C.M., 1992: 18-35, 101-110)

Çalışma sürelerinde ise teknolojinin ortaya çıkardığı bir takım olanaklar bulunsa bile, bunların en azından mevcut üretim ilişkileri içinde şimdilik pratik uygulamaya dönüştürülemediği anlaşılmaktadır. Böylece "bilgi toplumu" kuramının beklentilerinin aksine çalışma sürelerinde herhangi bir azalma gerçekleşmediği gibi; "postkapitalist" paradigmanın merkezine oturtulan yeni meslek grupları için bir artış-

tan bile söz edilmektedir. Kumar yönetici ve profesyonellerin çalışma sürelerinin İngiltere'de haftada 48 saate ulaştığını belirtmektedir. Yolculuklar da dahil edilirse bu süre İngiltere için 57 ve ABD için de 62 saate kadar çıkmaktadır. Kadınların çalışma süreleri (ev işleri de gözetilirse) artmaktadır. (Kumar, K. 1991: 283)

Bilgisayarların zorunlu çalışma sürelerini azaltması beklenirken, ABD'de 1970'den sonra geçen 20 yıl içinde bu sürenin yılda yaklaşık 168 saat artmış olduğu saptanmaktadır. 1973'den beri boş zaman süresinde %40 azalma olmuştur. Çocuk bakımı ve ev işleri de içinde olmak üzere bir annenin haftada 65 saat çalıştığı, 14 yaşından küçük çocuğu olan babaların %30'unun haftada yine 65 saat çalıştıkları belirlenmiştir. Bu durum yalnızca yöneticiler için değil çalışanların bütün tabakaları için geçerlidir. (Dordick, H.S., Wang, G. 1993: 106)

Böylece, yüksek teknolojilerin kapitalist kullanımının, istihdam biçimlerindeki düzensizliğin yanısıra, ücretlerde eşitsizlik ve çalışma sürelerinin uzaması gibi sonuçlara da neden olduğu anlaşılmaktadır.

DOKUZUNCU BÖLÜM
GÜNÜMÜZDE SINIF OLGUSUNUN GEÇERLİLİĞİ

"Postkapitalist" paradigmanın sınıf konusundaki tezleri birbiriyle pek uyuşmayan iki bileşenden oluşmaktadır. Bir yandan, özellikle aktüel "postkapitalist" yazında sınıfın ve sınıftan kaynaklanan bütün ilişki ve çelişki biçimlerinin artık bittiği ileri sürülmektedir. Buna göre toplumsal gelişme sürekli olarak yaratıcılıklarını geliştirme olanaklarını araştıran bireysel inisiyatiflerin özgür etkileşimleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, daha akademik nitelikli "postkapitalist" yazında ise sınıf olgusu toptan reddedilememektedir. Buna göre ise işçi sınıfı ve burjuvazi biçimindeki endüstriyalist büyük kutuplaşma etkisini yitirmekte ve onun bıraktığı boşluk "yeni orta sınıf" diye tanımlanan, giderek yaygınlaşan ve daha çok da meslek, cinsiyet, ırk gibi sınıf dışı dinamikler üzerinden etkili olan amorf bir yapı tarafından doldurulmaktadır. Böylece bu ikinci yazın içinde, toplumsal formasyon içindeki konumları üretim ortamındaki koşullarınca belirlenen sınıf yapılarının yerine, sosyal nitelikli yapılanmalar konulmaktadır.

Sınıf olgusunun tümden reddi biçimindeki görüş akademik değil, güncel söylem niteliğindedir ve ciddiye alınabilir bir tarafı bulunmamaktadır. Nitekim "postkapitalist" yazında bile meslek üzerinden yapılan gruplamalar, hem de yaygın olarak bulunmaktadır. Mesleki yapılar değişse de, yeni gelişen ekonomik sektörlerde de "postkapitalist" değerlendirmelerin mihenk noktasını oluşturan temel parametreler bakımından (entelektüel düzey, yaratıcılık gibi) birbirinden oldukça farklı konumlarda bulunan farklı toplumsal gruplar bulunmaktadır. Öte yandan "postkapitalist" yazınca da geleneksel sınıf paradigması kalıpları içine oturtulan endüstriyel sektör halen ağırlığını korumaktadır. Böylece çoğu kez adına sınıf denmese de üretim sürecindeki ekono-

mik konumları bakımından birbirlerinden nesnel olarak farklılıklar sergileyen gruplaşmaların varlığı "postkapitalist" paradigmanın da kabul etmek zorunda kaldığı bir gerçekliktir.

Bütün bunların ötesinde, işçi sınıfının yerinin "yeni" nitelikli bir "orta sınıf"ça doldurulduğu tezi ise kökleri Weber'e kadar uzanan bir geçmişe sahiptir.

"Postkapitalist" paradigmada sınıf ilişkilerinin eridiği buna karşın asıl toplumsal ilişkilerin, işletmeler içindeki hiyerarşik düzenlemeler ve hiyerarşi içindeki konumlanışla belirlendiği belirtilir. Hiyerarşi içindeki konumlanışı belirleyen ise bir yandan işletmenin organizasyonel yapısı iken, öte yandan da kişinin mesleğidir. Son yıllarda organizasyonel yapıdaki değişiklikler hiyerarşik yapıyı düzleştirerek, bütün çalışanları birbirlerine yakın organizasyonel konumlara getirme etkisini göstermektedir. Öte yandan bütün bu çabalara karşın bireyin mesleği yine de onu işletme içinde ayrı bir konuma yerleştirmekte; hiyerarşi ne kadar düzleşirse düzleşsin mesleki farklılıklardan ileri gelen gruplaşmalar varlığını sürdürmekte, hatta meslek, genel olarak bütün emek piyasası içinde beceri, yaratıcılık, talep edilirlik, pazarlık gücü, hareket yeteneği bakımlarından avantaj ya da dezavantajlar sağlayabilmektedir.

Böylece mesleki yapıdaki değişimler "postkapitalist" paradigmanın temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Mesleki yapının endüstriyalist özelliklerinden arınarak, daha entelektüel bir nitelik kazanması, "postkapitalizm" sürecinin nesnel zeminini oluşturmaktadır. "Postkapitalist" yazında mesleki dönüşümlerin ve bu dönüşümlerin uyarıcısı olarak da teknolojinin bu denli merkezi bir konuma yerleştirilmesinin arkasındaki temel neden budur. Ve bütün bu görüşler Weber'in sınıf çözümlemeleriyle doğrudan ilintilidir.

I.) Weber'ci sınıf paradigması

Weberci geleneğin, toplumsal çözümlemeyi üretim araçları mülkiyeti çerçevesinde kuran Marksist kuramın eleştirisi sürecinde geliştiği görülmektedir. Nitekim Weber'de toplumsal ilişkilerin açıklanmasında üretim araçlarından soyutlanma değil; yönetim araçlarından soyutlanma ön plana çıkmakta, böylece de bütün toplum düzeyinde tezahür eden hiyerarşik ortam ve bürokrasi genel bir belirleyici parametre olarak ele alınmaktadır.

Weber'de asıl önemli olan ise "statü konumu"dur. Weber toplumsal "statü"yü cinsiyet, ırk, hiyerarşideki statü gibi değişkenler ekseninde tanımlamakta ve ekonomik anlamdaki sınıf konumunun sosyal nitelikteki bu değişkenlere bağlı olarak ortaya çıkan bir sonuç olduğunu belirtmektedir. Dahrendorf, Lockwood ve Giddens gibi yeni Weberciler'de ise bunlara ek olarak piyasa kapasitesi ve konumu gibi kavramların da "statü konumu" içine dahil edildiği görülmektedir. İşte "postkapitalist" yazında merkezi konumda bulunan "yeni orta sınıf" olgusu mesleki yapıları, işletme hiyerarşisi ve piyasa koşullarındaki konumlanışları bakımından giderek ortaklaşan olanakları olan geniş bir toplumsal grubu tanımlamak için kullanılmaktadır.

Bu boyutuyla Dahrendorf'da öne çıkan daha çok işletme içi hiyerarşideki konumlanış olmaktadır. (Sarre, P. 1989: 92, 96)

Weber kapitalizmin gelişimini üretim ortamının rasyonalizasyonu süreci olarak görür. "Kapitalizm, bürokratik yönetim için en rasyonel ekonomik temeldir ve en rasyonel yönetim biçimlerinin geliştirilmesini sağlar" der. Böylece yönetim ve bürokrasi, Weberci toplumsal çözümleme içinde en merkezi yere oturur. Weber'in sosyalizmi, kapitalizmi aynı kefeye koymasının nedeni de budur. Nitekim Weber sosyalizmi de bürokratik bir siyasal sistem olarak tanımlamıştır.

Weber'in görüşünde sınıf malların arzı, eksternal yaşam koşulları, ekonomik güç tarafından belirlenen bir konumdur. Bu konum mallarla karşılaşma, eksternal yaşam koşulları, subjektif doyum ve sürtüşme durumları bakımından ortak bir konumu ifade etmektedir. Bu olasılığı ise bireylerin mal veya hizmetleri kontrol etme gücü belirlemektedir. (Calvert, P. 1982: 96) Böylece Weber'in sisteminde, sınıf yine ekonomik bir kategori olsa da, daha çok üretim süreci dışında ve piyasa ortamında sahip olunan olanaklar ekseninde tanımlanan bir parametredir ve piyasa olanaklarını belirleyen de, kapitalizmin rasyonalizasyonu zemininde gelişen "statü konumu"dur. Sınıflar arasındaki farklılık, onların üretim araçlarıyla ilişkilerinde değil; tüketim araçları ve nesneleriyle olan ilişkilerinde gizlidir.

Sosyal statü ise şu üç değişken tarafından belirlenmektedir: 1) Yaşama modu, 2) eğitim sürecinin biçimi ve uygun yaşam moduna ulaşılması ve 3) her ikisindeki ya da meslekteki prestij. (Calver, P. 1982: 98)

Weber statü gruplarının insanların bilinçlerini belirlemede sınıf olgusuna göre daha etkili olduğunu ileri sürmüştür. Böylece Weberci pa-

radigmada hem sosyal statü, hem de sınıf kavramları yer almakta ve sınıf kavramı Marksist kuramdakine göre oldukça farklı bir anlamı ifade etmektedir. Weber'de sınıf tüketim ilişkileri içindeki ekonomik bir parametre iken; statü yaşam stiliyle belirlenen sosyal bir parametredir. (Rottman, D.B. 1995: 27-29) "Statü konumu", bireylerin tüketim ortamındaki ekonomik koşullarını, yani sınıf konumlarını da belirleyici bir güce sahiptir.

Piyasa ilişkilerinin kaynaklık ettiği güç iki sınıf ortaya çıkarmaktadır: Mülk sahibi olanlar ve ticari sınıflar. Weber bu sınıflamada ilk gruba toprak, bina, insan sahiplerini; ikincisine ise piyasaya sünulabilecek her tür mal, hizmet ve beceriye sahip olanları almaktadır. Böylece endüstriyel ve tarımsal şirketler, tüccarlar, bankerler, profesyoneller, işçiler piyasa ilişkileri bağlamında tanımlanan sınıf yapılarını oluşturmaktadır. Mülkiyet ve piyasa koşullarınca tanımlanan bu iki grup sınıf yapısı arasında ise köylülerden, kamu ve özel sektör memurlarından ve profesyonellerden oluşan geniş ve çeşitlilik gösteren bir "orta sınıf" yer almaktadır. Eğitim, bütün sınıf konumları bakımından varlığında pozitif, yokluğunda ise negatif etki gösteren bir bileşendir. (Edgel, S. 1993: 11-14)

Böylece Weber için sınıf farklı yaşam olanakları ile tanımlanan toplumsal gruplar olmaktadır. Kapitalizmde ise yaşam olanakları emek piyasası aracılığıyla dağıtılmaktadır. Böylece sınıf emek piyasasında ortak konuma sahip olmak anlamına gelmektedir. Piyasa şansı bireylerin emek piyasasına ne getirdikleriyle, yani kendi kaynaklarıyla ilintilidir.

Weber'in sınıflamasında piyasaya mülkiyet sunan sınıflar dominanttır. Mülkiyete sahip olmayan ve piyasaya ancak kendi çıplak emekgüçleriyle girebilenler ise orta sınıf ya da işçilerdir. (Rottman, D.B. 1995: 27-28)

Weber'in toplum analizinde açıklayıcı kavram "güç"tür. Güç ise sınıf, "statü konumu" ve partilerce temsil edilmektedir. Sınıf toplumsal eylemin temellerinden birisidir. Sınıf konumu mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar bakımından sahip olunan olanakları ifade eder. Bu olanaklar ise verili bir ekonomik düzende gelir sağlamak üzere mal ya da beceri harcama gücünün derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirlenir. Böylece sınıf üretim değil, tüketim ilişkileri ağı içinde kendisini ortaya koyar. Sonuçta Weberci sınıf analizinde mal ve mülkten söz edilse de, önemli olan mal ve mülkün edinilme sü-

reci bu sürecin temel dinamikleri değil; onların piyasadaki kullanım yollarıdır. Bu anlamda "sınıf konumu son kertede piyasa konumudur. Bizim terminolojimizde sınıfı yaratan etmen doğrudan doğruya ekonomik çıkardır, hatta sadece piyasayla bağlantısı olan çıkarlardır."(Weber, M. 1993: 271-272)

Sınıf konumunun tersine statü grupları sosyal topluluklardır. "Statü konumu" insanların yaşam yazgısının somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçüsü tarafından belirlenen tüm tipik ögeleridir. Statü konumu belli bir yaşam tarzına sahip olmayı gerektirir. Ekonomik durum, statü bakımından önemli olsa bile hiçbir şekilde onu tamamen belirleyemez. Aksine "statü konumu" bireyin ekonomik durumunu da kapsayan daha geniş bir bütünü dile getirir. (Weber, M. 1993: 278)

Böylece Weberci görüşte iki temel olgu göze çarpmaktadır. Öncelikle toplumsal ilişkilerin belirlenmesinde sınıf konumu statü gruplarının arkasında bir önemle ele alınmaktadır. Öte yandan sınıf, Marksist görüşün aksine, üretim araçlarıyla ilişkileri ve bu ilişkilerden türevlenen dolayımlar bağlamında değil; piyasadaki konumlanış bağlamında incelenmektedir. Böylece piyasa ilişkileri ve bu ilişkiler içinde gelişen ve yaşam stilini yansıtan "statü konumu" kendi başına sınıf konumu bakımından belirleyici olmaktadır. Piyasadaki konumu belirleyen ise sahip olunan mülk durumunun yanısıra meslek, cinsiyet, eğitim düzeyi, ırk gibi ekonomik ve sosyal kategorilerdir. Ancak Weberci görüşteki mülk olgusunun doğrudan doğruya üretim araçlarıyla ilişki biçimini yansıtmadığı, buna karşılık salt ekonomik güç ve kendi başına malik bir ekonomik gücü ifade ettiği görülmektedir. Yani Weber'de mülkün ne şekilde elde edildiği; elde ediliş sürecindeki ilişkiler değildir önemli olan. Yalnızca mülk ve mesleki konum kendi başlarına belirleyici konumdadırlar. Dolayısıyla ekonomik bir kategori olarak ortaya çıkan mülk sahipliğinin daha çok zenginlik göstergesi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Kısaca Weberci görüş zenginliğin üretilme biçimiyle değil; kullanılma, piyasaya sürülme biçimleri ve onun getirdiği ayrıcalıklarla ilgili olarak kalmaktadır.

Sınıfa vurgu yapan akademik "postkapitalist" yazının Weber'in bu sınıf analizini kullandığı izlenmektedir. Buna göre teknolojik gelişme mesleki yapıyı değiştirmekte; bu da sınıfları ortadan kaldırma eğilimi gösteren entelektüalizm potansiyeli sergilemektedir. Beyaz yakalı meslek gruplarının artması ve endüstri döneminin tanımlayıcısı olan

mavi yakalı mesleki grupların hızla azalması; öte yandan da üretimde sanayi sektörünün payının azalmasına karşılık, hizmet sektörü payının artışı; entelektüel düzeyle birlikte refah düzeyindeki artış bu gelişmenin somut ifadesidir.

Böylece hizmet sektörü ile beyaz yakalılaşan emekgücü; artan refah konumuyla mavi yakalı sektörün yerini almaktadır.

Weber'de statü ile sınıf konumları arasında mülkiyet hakkı aracılığıyla kurulan ilişkinin daha sonraki Weberciler'de tamamen ortadan kalktığı belirtilmektedir. (Öngen, T. 1994: 89) İşte bu gelişme çeşitli sosyal etkenlerin toplumsal analizin ortasına oturtulmasına neden olmuş ve bu da "postkapitalist" paradigmanın üretim ilişkilerinin değişmediği günümüz koşullarında sınıfsız, çatışmasız toplumsal ilişkiler üretmesinin yolunu açmıştır.

II.) Weberci paradigmanın açmazları

Oysa "postkapitalist" paradigmanın diğer tezlerinde olduğu gibi sınıf olgusuna bakışında da önemli zaaf ve hatalar bulunmaktadır. Daha önceden de incelendiği gibi, emekgücünün niteliğinde, üretimin örgütlenmesinde ve emekgücündeki "esnekleşme" sürecinde ortaya çıkan yeni parçalanmalar ve emekgücünün kabaca perifer ve merkez olarak ikiye ayrılması, en azından sınıfsızlaşma yönündeki iyimser çağrışımları geçersizleştirmektedir.

Öte yandan toplumsal kutuplaşmaları meslek gibi sosyal nitelikli sınıf dışı ögelerle açıklamaya çalışmanın ya da sınıfı Weberci "statü konumları"yla özdeşleştirmenin de geçerli bir yönü bulunmamaktadır. Callinicos gelir düzeyi, meslek ve benzer tüketim kalıpları gibi unsurların sınıf kavramı yerine ikame edilmesinin büyük olasılıkla sınıf çelişkilerinin kaybolduğu, işçi sınıfıyla orta sınıfın kaynaştığı şeklindeki inanca yol açacağını, ancak bunun büyük bir yanılgı olduğunu belirtmektedir. (Callinicos, A. 1994: 9; Harman, C. 1994: 71)

Callinicos'a göre benzer tüketim kalıpları ve benzer "statü konumları" toplumdaki genel güç ve ayrıcalık ilişkileri içindeki çok farklı konumları gizlemeye yarayabilmektedir. Toplum içinde çok farklı nesnel konumları bulunan gruplar pekala benzer tüketim kalıplarına, yaşam biçimlerine sahip olabilmekte ya da yaşam tarzları arasındaki farklılıklar, mevcut nesnel farklılıkları tamamen açıklamakta yetersiz kalmakta ya

da mevcut nesnel farklılıkları yeterince yansıtamamaktadır. Bu ise, (yaşam stillerindeki benzerliğe karşın) nesnel konum farklılıklarından kaynaklanan kimi başka sonuçların gözden kaçmasına yol açabilecektir.

Toplumsal yapıyı analiz etmede mesleği bir eksen olarak almak ya da sınıf olgusunu meslek ile özdeşleştirmek de bir o kadar yetersiz ve hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü "postkapitalist" yazında yapıldığının tersine ne beyaz yakalılar ne de mavi yakalılar kategorileri kendi içlerinde homojen bir yapıyı ifade etmemektedir. Beyaz yakalılar kategorisi içinde gerek ekonomik, gerekse hiyerarşik konumları bakımından birbirlerinden oldukça farklı olan gruplar yer alabilmektedir. Nitekim bu grup, konumları en sıradan mavi yakalılarla aynı düzeyde bulunanları ve konumları işletme mülkiyetine ortak olmak düzeyinde olanları içermektedir.

Braverman kapitalizmin ilkel dönemleri için geçerli sayılabilecek olan kafa emeği ile beyaz yakalıların özdeşleştirilmesi olgusunun; özellikle tekelci kapitalizm döneminde geçerliliğini tamamen yitirdiğini ve ofis çalışması yürüten beyaz yakalıların çok önemli kısmının tamamen niteliksiz bir üretim ortamına hapsolduğunu belirtmiştir. (Braverman, H. 1974: 316)

Öte yandan hizmet sektörü tanımı da yalnız başına homojen bir sektör anlamına gelmemektedir. Çünkü hizmet sektörünün içinde, hatta en bilgi yoğun olarak tanımlananlarında bile, emekgücü içinde, yaratıcılık, hiyerarşideki konum, iş güvencesi bakımından oldukça farklı konumlarda bulunan sektörler yer almaktadır. Bütün bu verilerin "postkapitalist" yazında bulunması da olanaklıdır.

Beyaz yakalı olarak tanımlanan emekgücü sektörü içindeki bu heterojenleşme, bu kavramın tanımında da önemli zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu zorluğa ilk dikkat çeken kişinin yine (Alman sosyolog) Lederer olduğu bildirilmektedir.

Lederer bu nedenle beyaz yakalılar kategorisinin pozitif bir takım ölçütlerle değil, negatif ölçütlerle tanımlanabileceğini belirtmiş ve buradan hareketle de saf el işlerinde çalışmayanların beyaz yakalı sektöre sokulmaları gerektiğini ifade etmiştir.

Lederer'in bu yaklaşımı söz konusu karmaşıklığı sonlandıramamıştır. Çünkü hangi işin saf el işi olduğunun tanımının yapılabilmesi son derece zordur. Hatta denilebilir ki üretim sürecinin her aşaması ve her türlü üretim aktivitesi ne ölçüde saf el işçiliği olsa da, mutlaka bel-

li oranda zihinsel etkinlik gerektirmektedir. Dolayısıyla entelektüel etkinlik düzeyini dikkate alarak gerçekleştirilecek bir mesleki yapı çözümlemesi ve buradan hareketle içine girilecek bir sınıf analizi yöntemi son derece yetersiz kalmaktadır. Ek olarak yukarıda da değinildiği gibi en beyaz yakalı ve entelektüel olarak nitelenen sektörler bile önemli oranda beden işçiliğine dayalı işleri (temizlik işleri, aşçılık, çamaşırcılık gibi) içerebilmektedir. Ve nihayet beyaz yakalı emekgücü içinde tamamen becerisiz ve durumları bu açıdan geleneksel el işçilerinden bile kötü olan sektörler bulunabilmektedir.

İşte bütün bu güçlükler, toplumsal çözümlerdeki eksenin mesleki konumlanış ve beceri düzeyinden; Marksist sınıf çözümlemelerine doğru kaydırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu çözümlemede esas olan yine üretim araçları mülkiyetidir. Üretim araçları mülkiyetine sahip olan burjuvazinin zamanla, eskiden üzerinde bulunan yönetsel işlevleri profesyonel bir yönetici kategorisine bırakması beyaz yakalılar denilen toplumsal kategorinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlar yönetim, planlama, düzenleme, analiz, denetim, ticaret işlevleridir. (Bain, G.S., Price, R. 1972: 325-330)

Böylece beyaz yakalı denilen mesleki kategoriler sermayenin kimi işlevlerini yüklenen ve bu anlamda da işletme içinde hiyerarşinin, işçi sınıfına göre, daha yukarısında bulunan, sermayenin otoritesini belli ölçülerde paylaşan sınıfsal oluşumu tanımlamaktadır. Kendi içinde ne homojen bir yapıya sahiptir; ne de mevcut kapitalist ilişkilerin aşıldığını ve işletme içindeki otorite ve güç dağılımlarının demokratikleştirildiğini göstermektedir. Tam tersine gücü temsil eden ve işletme içindeki güç hiyerarşisine bağlı heterojeniteyi yansıtan yeni bir odak durumundadır.

Kimi sektörlerde ortaya çıkan beyaz yakalılaşma eğilimi, doğrudan doğruya becerilileşmeyi tanımlamadığı gibi; becerilileşme de kendi içinde homojen bir süreç değildir. Mandel sermayenin tekelci dönemdeki gereksiniminin çok sayıda yüksek düzeyde kalifiye olmuş entelektüel emekgücü olmadığını, tam tersine bu dönemde az sayıda sınırlı düzeyde entelektüalize olmuş emekgücüne gereksinim doğduğunu belirtmektedir. Buradaki temel amaç esas olarak üretimdeki özel işlevlerin yerine getirilebilmesidir. (Mandel, E. 1975: 259-65)

Bu noktada Mandel yeni bir gerilim tanımlamaktadır. Bu gerilim bilimin gelişimi ve sosyal gereksinimlerin artışı ile bilimsel gelişmeyi ve uygulamaları kendi kâr amaçları doğrultusunda yönlendiren kapita-

list tercihler arasında belirmektedir. Aynı gerilim teknik kadronun ve genel olarak da hizmet sektörü içinde yer alan emekgücünün bir taraftan da proleterleşmesine yol açmaktadır.

Kısaca ne tek başına beyaz yakalılar, ne de tek başına hizmet sektörü kavramı homojen oluşumlar anlamına gelmemektedir. En gelişkin teknolojiyi en yoğun biçimde kullanan sektörlerde bile emekgücü açısından ciddi eşitsizlikler söz konusudur. Bunun da ötesinde bu tip sektörler kendi dışlarında geliştirdikleri ilişkiler bakımından da, emekgücü açısından eşitsiz bölünmelere neden olmaktadır. Ve bütün bunların ötesinde teknolojinin yoğun kullanımı dünya ölçeğinde merkez ve perifer çelişkisini yeni boyutlara taşımaktadır. Öte yandan özellikle işsizlik durumunda pek çok üst meslek sahipleri de istihdam dışında kalabilmektedir ve bu da Weberci tezleri geçersizleştiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla mesleki temelde yapılacak emekgücü ve toplum analizleri gerçek çelişkileri gözlerden saklamaktan başka bir işe yaramamaktadır. Bu durumda "yeni orta sınıf" olarak tanımlanan toplumsal kategorinin kendi içindeki nesnel farklılaşmaları dikkate alan gerçek bir çözümlemeye gereksinim bulunmaktadır.

Çoğu kez meslek ile birlikte belirleyici bir değişken olarak ele alınan hiyerarşik konum da sınıf kavramının yerine kullanılabilecek durumda değildir. Nitekim hiyerarşinin sosyolojik bir kavram; buna karşın sınıfın insanların üretim araçları ile ilişkilerine işaret eden ve yaşam olanaklarını da belirleyen genel bir yapı oluşturduğu belirtilmektedir. (Hont, M. ve diğ. 1993: 261-262)

Beyaz yakalı mesleklerde son yıllarda gözlenen hiyerarşik konum kaybının, onları mavi yakalılardan farksız bir konuma getirdiği gözlenmektedir. Bu olgudan özellikle eğitimciler ve sağlıkçılar için söz edilmektedir. (Kumar, K. 1991: 217 ve Braverman, H. 1974: 316) Bütün bunlar hizmet sektörü ve beyaz yakalılar için öne sürülen yaratıcılık, otonomi, hiyerarşik düzende daha yukarılarda yer alma gibi savları önemli ölçüde zayıflatan verilerdir.

Son olarak, kazanılan gelir de toplumsal çözümlemelerde yeterince nesnel bir araç değildir. Sınıfsal eşitsizliklerin gelir dağılımında da ciddi eşitsizlikler yarattığı gerçektir. Kapitalizmin özellikle bunalım dönemlerinde, işçi sınıfının, emekçilerin, emekgücünün marjinal sektörlerinin gerçek gelir ve refah kaybına uğradıkları da doğrudur. An-

cak bunlardan hareketle sınıfı gelir düzeyi ortak olan gruplaşmalarla özdeşleştirmek ya da çözümlemeleri gelir düzeyine göre belirlenen gruplar temelinde gerçekleştirmek yanlış olmaktadır.

"Postkapitalist" yazın böylesi bir çözümlemeyle işçi sınıfının, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ve sosyal refah devleti formu altında reel gelir ve refah yükselmeleri elde ettiğini, bunun sınıf militanlığını körelten/gereksizleştiren objektif bir gelişme olduğunu ve aynı gelişmenin gelir düzeyi olgusunu sınıf olgusu yerine kullanmayı daha gerçekçi kıldığını belirtmektedir.

Oysa ki gelir düzeyi kavramı bu gelirin nasıl ve hangi ilişkiler bütünü içinde kazanıldığını açıklayamadığı gibi; kapitalizmin tarihinde döngüsel biçimde ortaya çıkan bunalım dönemlerinin karakteristiği olan gelir eşitsizliklerindeki dalgalanmaları da açıklayamaz. Bütün bunların ötesinde ücretlerin reel olarak yükselmesi bile kapitalist sömürünün ortadan kalktığını göstermez.

Çünkü: 1) Kapitalizm artı değer sümürüsüne dayanır. Artı değer ilişkileri sürecinde işçi ücretlerinin reel olarak artması olanaklı olabilir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem böyle bir gelişmeye tanık olmuştur. Ancak böyle dönemler aynı zamanda kâr oranlarının da arttığı yani artı değerdeki artış hızının, ücretlerdeki artış hızının üzerinde seyrettiği dönemlerdir. Böylece işçi sınıfının genel refah düzeyinde bir artış gerçekleşse bile, bu artış artı değer sömürüsünün olmadığı bir ortamda gerçekleşebilecek olan refah artış düzeyinin çok altında gerçekleşir. Çünkü sınıfın emekgücünün yarattığı yeni toplumsal değerlerin daha büyük bir kısmına sermaye el koyar. Kısaca, ücretlerdeki gerçek artış karşılıksız kalan bir üretkenlik artışı ile birlikte seyredebilir. Öte yandan Marx'ın da belirttiği gibi kapitalist üretim sınırları içerisinde, emeğin üretkenliğinin geliştirilmesinin tüm amacı, işgününde, işçinin kendi yararına olarak çalıştığı sürenin kısaltılması ve bu yolla da kapitalistin çıkarına bedavadan çalışacağı sürenin uzatılmasıdır. Marx ücretlerdeki gerçek artış durumunda bile, bu artışın hiçbir zaman emeğin üretkenliği ile aynı oranda olmadığını, bu nedenle de artı değerin artış hızını yakalayamadığını belirtmiştir. (Marx, K. 1978: 334 ve 621)

2) Ücretlerdeki artış düzeyinin, artı değerin artış hızının üzerinde seyrettiği durumlarda bile, yine de ortada kapitalist tarafından el konulan bir artı değer kitlesi var demektir. Bu ise en kestirme biçimde sömürünün varlığına işaret eder. Artı değer sömürüsünün ortadan kaldı-

rılması ve bütün toplumsal artığın toplumun inisiyatifi çerçevesinde toplumsal gereksinimlere göre paylaştırılması ise; bütün mesleklerin entelektüel içerik ve yaratıcılık düzeyi bakımından yüksek bir düzeyde benzeştirilmesi ile değil; esasen ancak artı değere kapitalistçe el koymayı sağlayan mülkiyet ilişkilerinin ortadan kaldırılması ile olanaklı olabilir. Öte yandan kapitalizmin siyasal tarihinin ortaya koyduğu gibi; ücretlerdeki artışın, artı değerdeki artışın üzerinde seyredebilmesi ancak ciddi bir sınıf savaşımı ve genel bir ifadeyle de toplumsal muhalefetin arttığı koşullarda gündeme gelebilmektedir. Bu ise doğrudan doğruya sınıf savaşımının bittiğini ilan eden "postkapitalist" tezleri çürüten bir olgudur.

Bütün bunların ötesinde Hout ve arkadaşlarının belirttikleri gibi gelir ve refah artışının belirleyeni olan kapitalist mülkiyet ilişkileri değiştirilmediği sürece, sınıf mücadelesinin düzeyi ile ilintili olmak üzere, sürecin denetimi nihai anlamda burjuvazinin elinde kalmakta ve bu egemenlik sistemi refahı denetleyenlerin politik gücü ile birleştiğinde tablo daha da eşitliksizlikçi bir nitelik kazanmaktadır. Nitekim Hout ve arkadaşlarının, Bell'in "postkapitalizm"in öncüsü saydığı Amerika'ya ilişkin olarak (1991) sundukları gelir dağılımı verileri hem sınıflar arasında, hem de cinsler arasında ciddi eşitsizliklerin istikrarını koruduğunu göstermektedir. (Hout, M. ve diğ. 1993: 264)

Sermayenin hisse senetleri üzerinden sosyalizasyonu sürecinin sonuçları olduğu ileri sürülen gelir dağılımının eşitlenmesi; sınıf çelişkilerinin zayıflaması görüşleri de yalnızca bir tez durumundadır. Bottomore ve Brym sermayede sosyalizasyon süreci olsa bile, sermayenin halen bir kaç büyük hissedarın elinde yoğunlaşmış durumda olduğunu ve bu hissedarların şirketlerin üst yönetimini oluşturduklarını ya da belirlediklerini belirtmektedirler. (Bottomore, T., Brym, R.J. 1989: 5)

Böylece mülkiyet ilişkileri eski özelliğini koruduğu sürece, ne gelir dağılımı biçiminde yansıyan paylaşım ilişkilerinde; ne de "statü grubu" diye tanımlanan yaşamsal olanaklarda (eşitsizlikler bağlamında) gerçek bir değişiklik olmamaktadır.

III.) Sınıf şemaları

Statü konumları olarak tanımlanan sosyal parametrelerin dışında kalarak da, sınıfsal bir terminoloji ile, kapitalizmin içinde bulunduğu

dönemin toplumsal yapısının analiz edilmesi pekala olanaklıdır. Bunun için Marksist kurama dönmek ve onun kavramlarını kullanmak gerekmektedir. Öte yandan günümüzdeki Marksist kuramcıların sınıf analizi içine üretim araçlarının mülkiyet hakkı olgusunun yanısıra, hiyerarşi içindeki konumlanış ve meslek olgularını da (ama ikincil bir parametre olarak) dahil ettikleri izlenmektedir.

Bu bölümde bu şemalardan en çarpıcı olanları incelenecektir. Hemen belirtilmeli ki; Poulantzas'ın sınıf şeması emeği üretken ve üretken olmayan emek olarak ikiye ayırarak; işçi sınıfının kapsamını oldukça daraltıcı bir tablo çizmektedir. Bu tabloya göre geleneksel işçi sınıfı dışında kalan ve çoğunlukla beyaz yakalı sektörlerde konumlanan emekgücü, işçi sınıfı dışında kalmaktadır. Poulantzas'ın bu ayrımı işçi sınıfının ölmekte olduğunu ve entelektüel düzeyi yüksek yeni bir sınıfın ("kogniterya") ve yeni bir ekonomik sektörün ("mentifaktür") geliştiğini vazeden "postkapitalist" tezlerin hareket alanını genişletici bir görüntü sergilemektedir. Bu nedenle Poulantzas'ın sınıf şeması "postkapitalist" sınıf yaklaşımına oldukça yakın ögeler barındırmaktadır.

Ancak Poulantzas'ın kullandığı kavramların önemli oranda Marksist kuramdan alınmış olmaları nedeniyle O'nun bu bölüm içinde değerlendirilmesi uygun olacaktır.

III.a.) Poulantzas

Poulantzas, genişleyen orta toplumsal sınıfları sınıfsal ilişkilerin çözülüşünün kanıtı olarak kullanan görüşleri reddetmektedir. Poulantzas burjuvazi ile geleneksel işçi sınıfı arasında yer alan bu grupları "yeni küçük burjuvazi" olarak adlandırmaktadır. "Yeni küçük burjuvazi" ne işçi sınıfı, ne de burjuvazi içindedir. Böylece temel çelişkinin de dışında yer almaktadır.

Bu ara konumdaki sınıfı tanımlayan asıl özellik Poulantzas'ın ortaya koyduğu üretken emek tanımı çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Sınıf içi tanımlayıcı parametre üretim araçlarının sahipliği olgusu olmayıp, üretim araçlarını yönlendirme gücünden mahrum bırakılmış üretken emektir. Burada asıl önemli olan nokta üretken emek kavramının tanımlanmasında kullanılan çerçevededir. Poulantzas'a göre üretken emek kapitalist üretim ilişkileri içinde doğrudan doğruya artı değer üreten emekgücüdür. Bir emeğin üretken olup olmadığı onun sosyal formundan, üretimin sosyal ilişkilerinden çıkmaktadır. Böylece sermayenin dağıtımında, ticarette, bankacılık sektöründe yer alan

emekgücü üretken değildir, bu nedenle de işçi sınıfının parçası da değildir. Çünkü bu sektörlerdeki sermaye de, emekgücü de üretken değildir. Aynı şekilde hekimlerin, avukatların emeği de üretken değildir. Bu tür mesleklerin ürün ve aktiviteleri doğrudan kullanım değeri olarak ortaya çıkmakta ve herhangi bir değişim sürecine girmemektedir.

Üretken emekse maddi mallar üretirken aynı anda artı değer üreten emektir. Bugün hizmet sektöründeki genişlemenin sonucu olarak üretken olmayan emek de artmaktadır. Poulantzas üretken emek derken doğrudan imalat sektöründe yer alan ve el emeği ile maddi mal üretimi sürecine katılan emekgücü sektörlerini anlatmaktadır. Sonuçta Poulantzas işçi sınıfının kapsamını "postkapitalist" paradigmanınkiyle çakıştırmaktadır. "Yeni küçük burjuvazi" kavramını tanımlayan eksen de asıl olarak üretken olan/olmayan emekgücü ayrımından geçmektedir. Poulantzas'ın "yeni küçük burjuvazi"si emeği üretken olmayan; ancak üretim araçlarının mülkiyetine de sahip olmayan ara toplumsal grupları tanımlamaktadır. Bu özelliklerinden ilki onu işçi sınıfından; ikincisi ise burjuvaziden ayırmaktadır. (Poulantzas, N. 1975: 209-326; Hyman, R. 1983: 34-35)

Daha sonradan görüleceği gibi, Poulantzas'ın işçi sınıfı kavramının kapsamını daraltıcı yaklaşımı; yabancılaşma, hiyerarşide konum yitirme gibi biçimsel ve üretim araçlarının mülkiyetinden uzaklaşma, sömürüye tabi olma gibi özsel ögeler bakımından tam bir benzeşme sergileyen mavi ve beyaz yakalı sektörler gerçeğini açıklayıcı olmaktan tamamen uzak kalmaktadır.

III.b.) Carchedi

Carchedi kendi sınıf analizi içinde üç ayrı eksende altı toplumsal kategori tanımlamıştır: 1) Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar ve olmayanlar. 2) Artı değer sömürüsü yapanlar ve yapmayanlar. 3) Emek işlevlerini ya da sermayenin işlevlerini yerine getirenler.

Böylece kapitalist üretim süreci içinde bulunanlar için üç durum söz konusudur: 1) Ya gerçek yani ekonomik anlamda üretim araçlarının sahibidirler ya da değildirler. 2) Ya artı değer sömürüsüne tabidirler ya da değildirler. 3) Ya sermayenin ya da emeğin işlevlerini yerine getirmektedirler.

Carchedi'ye göre belirleyici olan üretim araçlarının mülkiyet hakkıdır. Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar aynı zamanda artı-

değer sömürüsünü gerçekleştirirler ve sermayenin işlevlerini üstlenirler. Böylece kapitalist kategorisi mülk sahibi/üretmeyen/sömürgeci iken; işçi sınıfı üretim araçları mülkiyeti olmayan/üreten/sömürülendir. Buradaki üreticilik, emek sürecinde yer alan ve değişim değeri üretsin ya da üretmesin herkesi kapsayan bir kategoridir. Böylece üreticilik, kapitalist üretim sürecindeki kolektif emek kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu noktada da Poulantzas'tan ayrılık göstermektedir.

Buradaki işçi sınıfı işlevleri kolektif işçinin işlevleridir. Her kolektif işçi üretici olmak zorunda değildir. Ancak kapitalist kullanım değerleri üretimi sürecinde yer alır ve artı değer sömürüsüne tabidir. Kolektif işçi kapitalist üretim sürecinde işlev gören ve dizgeyi tamamlayan işçidir. Böylece doğrudan doğruya artı değer üretmeyen, ancak artı değerin paylaşımı sürecinde işlevsel olan ticari bir işletme ve onun emekgücü de bu çözümleme kapsamına girmektedir. Dolaşım sürecinde yer alan ve Poulantzas'ın üretken olmayan diye nitelediği emekgücü sektörleri de kolektif emeğin parçasıdır. Bu nedenle de üretim araçları karşısındaki mülkiyet konumunun aynılığı dolayımıyla işçi sınıfının kapsamına girmektedir.

Buna karşılık üretim araçlarına sahip olmayan, ancak sermayenin global işlevlerini yerine getiren bir ara tabaka da vardır. Bu tabaka kendi içinde de aşağı düzeydeki deneticilerden, en üst düzeydeki yöneticilere kadar uzanan ciddi bir parçalanmayı yansıtmaktadır. Bu hiyerarşideki en üst tabakayı sermayenin global işlevlerini gerçek anlamda üstlenen (hatta sermayeye ortak konumda bulunan) yöneticiler; en alt tabakayı ise gerçek anlamda sermayenin global işlevlerine sahip olmayan alt düzey deneticiler yerine getirmektedir. Bunlardan ilkinin gerçek sahiplik durumu (yani yöneticilik) yanısıra, yasal sahiplik (sermaye sahipliği) durumu da söz konusudur.

Buna karşılık bu bölümlenme içinde ne sermayenin gerçek sahipliğini, ne de yasal sahipliğini elinde bulunduran, ancak sermayenin global işlevlerini değişik derecelerde üstlenmiş olan bir tabaka da bulunmaktadır ki, Carchedi bunu "yeni orta sınıf" olarak tanımlamaktadır. "Yeni orta sınıf" sermayenin global işlevlerini, kolektif işçi işlevleriyle birlikte yürüten sınıfsal yapıdır.

Ancak, üretim araçlarına sahip olmadığı için sermayenin global işlevleri baskın değildir. Egemen olan kolektif işçi işlevleridir. Bütün bunlar "yeni orta sınıf" için çelişkili bir konum tanımlar.

Bir taraftan proleterleşmeye açık olan bu konum; diğer yandan baş-

ka sınıfsal konumları beslemektedir. Çünkü proleterleşen "yeni orta sınıf"ın yetkileri sermayenin global işlevlerini elinde toplayan yönetim kadroları tarafından absorbe edilmektedir. Bütün denetici kademeler; yönetim için rasyonel ekonomik politika yolları üretenler; kar maksimizasyonu için organizasyonel konulara yoğunlaşanlar bu gruptadır. Belli derecede otonomileri vardır, daha az denetlenirler, iş saatlerini daha fazla oranda kendileri belirleyebilirler, ücretleri daha yüksektir ve kariyer olanakları bulunmaktadır ve bu nedenlerle de işletmeyle daha üst düzeyde entegrasyonları söz konusudur.

Bütün bunlara karşın, kapitalist üretim içinde "yeni orta sınıf"ın pek çok fraksiyonu ile geleneksel işçi sınıfı hem ücret düzeyleri, hem de emekgücünün değersizleşmesi bakımından benzer konumda bulunmaktadır. Carchedi emekgücünün değersizleştirilmesinin iki yoldan gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bunlardan ilki Marx'ın işaret ettiği gibi üretkenliğin artırılması mekanizması üzerindendir. Diğeri ise işin dekalifikasyonu ve fragmantasyonu aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Sonuçta işin basitleştirilmesi aracılığıyla teknik; çalışanların hiyerarşi içindeki konumlarının düşürülmesi aracılığıyla da sosyal dekalifikasyon gerçekleşmektedir. "Yeni orta sınıf"ın pek çok unsuru için hem teknik, hem de sosyal dekalifikasyon gerçekleşmiş durumdadır. Carchedi bu süreci proleterleşme olarak tanımlamaktadır. Proleterleşme yalnızca üretim araçları mülkiyet hakkının yitirilmesi anlamına gelmemektedir. Bu kavram aynı zamanda dekalifikasyonu, hiyerarşide daha alt konumlara inmeyi, ücretlerde düşmeyi de anlatmaktadır. Bütün bu gelişmeler "yeni orta sınıf" için homojen bir yapı belirleyen "postkapitalist" paradigmanın yanlış yanlarını sergilemektedir. "Yeni orta sınıf" gerçekten de genişlemektedir, ancak bu genişleme ciddi bir farklılaşma ekseninde gerçekleşmektedir. (Carchedi, G. 1975: 362-383 ve 1975a: 29-50; Walton, J. 1987: 94)

Sarre'in İngiltere için sunduğu somut veriler Carchedi'nin sunduğu genel şemayı desteklemektedir. Sarre İngiltere'de üst düzey yöneticilerin burjuvaziye göre daha az mülke sahip olduklarını, ancak endüstri hisselerinin bulunduğunu bildirmektedir. Buna karşılık daha aşağıda yer alan beyaz yakalı sektörün (Carchedi'nin "Y.O.S"ı) sayısı, toplam beyaz yakalı sektör içinde daha hızlı biçimde artmaktadır ve gelirleri becerili mavi yakalılardan bile daha düşüktür. Son yıllarda hiyerarşideki yükselme kapasitelerini de önemli oranda yitirdikleri gözlenmektedir. (Sarre, P.)

Böylece Carchedi'de sınıfları belirleyen temel ölçüt üretim araçları karşısındaki konumdur. Bu yaklaşım hem mavi yakalıları, hem de beyaz yakalıları kapsamına alan bir çerçeve çizmektedir. Bu eksende ortaya çıkan iki kutup arasında sermayenin global işlevlerini (denetleme, planlama) değişik derecelerde yüklenmiş; bu nedenle de her iki kutuptan da farklılık gösteren bir ara sınıf ("Y.O.S") vardır. İşte bu sonuncu kategori ile Carchedi kendi sınıf çözümlemesine üretim araçları mülkiyeti parametresine ek olarak; meslek, hiyerarşideki konum, otonomi gibi daha çok meslek ve emek organizasyonundan kaynaklanan sosyal unsurları da dahil etmiştir. Bu yolla da üretim araçlarına sahip olmasalar da; işletme içinde (emek organizasyonu kapsamında) sahip oldukları haklar ve mesleki entelektüel kapasiteler bakımından işçi sınıfından da farklılıklar sergileyen ara tabakaları farklı bir konuma yerleştirmiştir. Ancak "Y.O.S" sermaye birikiminin tekelleştiği ve bilgisayarlaşmanın hızlandığı günümüz ortamında hızla proleterleşmekte ve sayıca da azalmaktadır. Bu ayrımın özellikle Wright'ın şemasında daha da ayrıntılandırıldığı görülecektir.

III.c.) Wright

Wright Sınıf, Kriz ve Devlet adlı kitabında Poulantzas'ın sınıf tezlerinin eleştirisiyle birlikte kapitalizmin sınıf yapısını analiz etmiştir. Wright'a göre sermaye ile emek ilişkisinde üç merkezi süreç bulunmakta ve burjuvazi ile işçi sınıfı bu süreçler çevresinde kendilerini ortaya koymaktadırlar. Bunlar; üretimin fiziksel araçlarının kontrolu, emekgücünün kontrolu ve yeni yatırımlar ile kaynak tahsisatının kontroludur. Burjuvazi bunların tümünü elinde bulundururken, işçi sınıfı hiçbir kontrol mekanizmasına sahip değildir. Bu iki temel kategori üretimin modern kapitalist moduna ilişkindir. Bugün modern kapitalist ilişkilerin yanısıra, sınırlı da olsa basit kapitalist üretim modu da işlerliktedir. Bunun temel sınıfsal gücü ise (gerçek ve yasal sahipliğin küçük işletmelerde bütünleştiği) küçük burjuvazidir. Böylece günümüz kapitalizminin çapraşık yapısı içinde üç sınıfsal güç yer almakta, aralarındaki çelişkinin önemi ve genel olarak bütün üretim modunu belirleyicilikleri bakımından burjuvazi ve işçi sınıfı öne çıkmaktadır.

Ancak üretim ilişkilerinin bileşik yapısı bu kadarla da sınırlı değildir. Bu yüzyılın başında kapitalist üretim sürecinde ortaya çıkan üç temel gelişme bu ilişkileri daha da renkli bir duruma getirmiştir. Bunlar: 1) Direkt üreticilerin emek süreci üzerindeki kontrollarını giderek da-

ha fazla oranda yitirmeleri, 2) kapitalist işletmeler içinde kompleks hiyerarşik yapıların gelişimi ve 3) önceden kapitalistlerin üzerinde toplanmış olan işlevlerin farklılaşması. Tüm bunlar, aslında oldukça çapraşık bir yönetim kategorisinin gelişimi anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak tüm bu gelişmelerin sonrasında, üç temel sınıfsal kategori arasında üç tane ara sınıf konumu belirmiştir: 1) Burjuvazi ve proletarya arasında çelişkili bir konumda bulunan yönetici ve deneticiler, 2) küçük burjuvazi ile proletarya arasında çelişkili bir konumda bulunan ve kendi yakın emek süreçleri üzerinde görece daha yüksek kontrole sahip olan yarı-otonom çalışanlar ve 3) burjuvazi ile küçük burjuvazi arasında çelişkili bir konumda bulunan küçük sermayedarlardır. Her üç kategorinin çelişkili yapısı, aralarında yer aldıkları iki sınıfsal yapının özelliklerini aynı anda kısmen üzerlerinde taşıyor olmalarından ileri gelmektedir. Görüldüğü gibi bu argüman Carchedi'nin "yeni orta sınıf" tanımını yaparken kullandığı argümanla aynıdır.

Burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki çelişkili konumlardan işçi sınıfına en yakın çelişkili konum formenler ve çizgi deneticileridir.

Formenler, emeğin denetiminden sorumludurlar, ancak üretimin fiziksel araçları üzerinde çok az kontrole sahiptirler. Kapitalizmin ilk dönemlerinde bu kategoride emeğin kontrolu işlevi öne çıkmıştır. Buna karşılık fabrika sistemlerinin büyümesi ile birlikte onlar da bürokratik kontrolun daha fazla oranda denetimi altına girmişlerdir.

Burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki bir diğer çelişkili konum yüksek yöneticilerdir. Bunların ekonomik anlamda sermaye sahiplikleri (yasal sahiplik) çok sınırlı iken; yönetsel işlevlere üst düzeyde katılmaktadırlar (gerçek sahiplik).

Burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki en çelişkili konum ise orta yöneticilerdir. Bunlar hiyerarşide emek sürecinin çeşitli dilimleri üzerinde kontrola sahip olan kategoridir. Formenlerin ve üst düzey yöneticilerin aksine orta düzey yöneticilerin çelişkili sınıfsal konumları gerçekten de burjuvazi ile işçi sınıfının tam anlamıyla arasında yer almaktadır.

Küçük burjuvazi ile proletarya arasındaki çelişkili konumu tanımlayan yarı-otonom ücretlilerin konumu ise en iyi biçimde küçük burjuvazinin proleterleşmesi sürecine dönülerek anlaşılabilir. Bu dönüşümün altındaki temel güç kapitalin emek süreci üzerindeki kontrol gücünü artırma gereksinimidir. Bu gereksinim küçük burjuva unsurları büyük ölçüde proleterleştirmekte ve otonomilerini azaltmaktadır. Böy-

lece üreticiler kendi üretim süreçleri üzerindeki bütün denetimlerini yitirmektedir. Öte yandan bugün halen, kendi yakın emek süreçleri üzerinde bir dereceye kadar da olsa kontrola sahiptirler. Dolayısıyla bunlar kendi kendilerini istihdam etmenin yasal koşullarını yitirmiş olsalar da, üretimin kapitalist modu içindeki küçük burjuva adacıkları olarak görülebilirler.

İşlerini nasıl yapabileceklerini kontrol edebilirler ve neyi üreteceklerine de bir dereceye kadar karar verebilirler.

Bu kategorinin en tipik örneği laboratuvar araştırmacılarıdır.

Beyaz yakalı teknikyenlerin durumu da bu kapsamda ele alınabilir. Son 50 yıl içinde bu kategorinin azaldığı da görülmektedir. Azalma proleterleşme şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu nedenle de teknisyenlerin, sekreterlerin, ofis çalışanlarının artık proletarya içinde değerlendirilmeleri gerekmektedir. Otonominin neyin, nasıl üretileceği konusundaki karar yetkisi olarak kabul edilmesi durumunda, bugün kapitalist işletmeler içindeki beyaz yakalıların tamamının otonomi sahibi olmadıklarını da kabul etmek gerekmektedir. Böylece, Wright küçük burjuvazi ile proletarya arasındaki çelişkili konumda ele aldığı bu ara sınıfların, bugün artık proletarya içinde değerlendirilmelerinin daha doğru olacağını belirtmektedir. (Wright, E.O. 1978: 77-82; Carter, B. 1985: 75-80)

Wright'ın Sınıf şeması

	Devlet Sektörü	Kapitalist Sektörü	
	Yüksek yöneticiler	Burjuvazi	
Sömürü	Profesyoneller	Üst - orta yönetim	Küçük
eşiği	Orta yöneticiler	Alt - orta yönetim	burjuvazi
	Ofis çalışanları	(Ofis çalışanları)	
	El işçileri	İşçi sınıfı	
	Sosyal yardım alanlar		

(Kaynak Sarre, P. 1989: 91)

III.d.) Callinicos

Callinicos hem Poulantzas, hem de "yeni orta sınıf" eleştirileri bağlamında kendi sınıf şemasını ortaya koymuştur. Callinicos Poulantzas'ın aksine yalnızca artı değerin paylaşımı sürecinde istihdam edilen emekgücünü de işçi sınıfı kapsamı içine alır. Böylece üretim araçları mülkiyeti ekseninde giriştiği analizi sonucunda, proletaryayı ücretli işçiler kitlesiyle eş anlamlı bir konuma yerleştirir.

Callinicos'a göre sermayenin yönetim işlevlerini üstlenerek gelişen "yeni orta sınıf" hiç de homojen olmayan bir yapı sergilemektedir. Bu grup içinde çıkarları sermayenin çıkarlarıyla nesnel olarak iç içe geçmiş üst düzey yönetici kadrolar diğerlerinden tamamen ayrı özelliklere sahiptirler. Bu nedenle Callinicos'un "Y.O.S" tanımı büyük ölçüde Carchedininki'yle benzerlik sergilemektedir.

Dolayısıyla Callinicos'da da emeğini satarak geçinmek olgusu işçi sınıfı tanımını yapmada ya da sınıfsal çözümlemelerde yetersiz kalmaktadır. Çünkü "yeni orta sınıf"ın üstünde yer alan gruplar da emeklerini satarak geçinmelerine karşın işçi sınıfının değil, daha çok burjuvazinin konumunda bulunmaktadır. Üstüne düşen işlevlerden bir kısmını çalıştırdığı kişilere havale etmek zorunda kalan burjuvazi, bu kişilerin söz konusu yetkilerini kendi çıkarına kullanacakları konusunda emin olmak durumundadır.

Bunu sağlayabilmek için de Wright'ın deyimiyle çelişkili sınıfsal konumda bulunan bu unsurlara önemli ekonomik avantajlar sağlar. Bu ekonomik avantajlar çelişkili konumdaki unsurlarla burjuvaziyi sınıfsal olarak birbirine yakınlaştırır. Buna karşılık "yeni orta sınıf" içinde sayılan unsurlardan profesyonellerin bile (ki kalifiye emekgücü olarak bilinmektedirler) pek çoğu (öğretmenler, sağlıkçılar, teknisyenler, sosyal hizmet görevlileri) açıkça işçi sınıfının bir parçasını oluşturmaktadır. Callinicos profesyoneller içindeki bütün bu grupların toplam profesyonellerin %95'ini oluşturduğunu belirtmektedir. Böylece hizmet sektöründeki ve beyaz yakalılardaki artışı veri olarak kullanarak işçi sınıfının ölümünü ilan eden "postkapitalist" paradigmanın iddialarının tam tersine Callinicos; işçi sınıfının sayısında azalma değil, tersine artışın olduğunu, ancak bu artışın işçi sınıfının yapısında bir değişimle birlikte gerçekleştiğini belirtmektedir. (Callinicos, A. 1994: 26-47)

IV.) "Yeni orta sınıf" sorunu

"Postkapitalist" yazında "yeni orta sınıf" giderek genişleyen, işçi sınıfı ile burjuvazinin azalmalarının sonucu olarak ortaya çıkan boşluğu dolduran, entelektüel, yaratıcı, üretim süreci içinde otonomiye sahip olan, sermayenin sosyalizasyonu ile mülkiyet hakkını da elde etmiş ve sınıfsal çelişkilerin erimesinde nesnel zemin oluşturan toplumsal yapı olarak ele alınmaktadır. "Yeni orta sınıf" çoğu kez hizmet sektörünü tanımlamakta ve beyaz yakalı denilen emekgücü sektörü ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Oysa şimdiye kadar yapılan analiz, "postkapitalist" paradigmanın bu temel tezlerini çürütecek nitelikte veriler ortaya koymaktadır. Şöyle ki:

1) Ne hizmet sektörü, ne de beyaz yakalılar işletme içi ve dışındaki güç ilişkileri bakımından homojen bir yapı oluşturmamaktadır. Beyaz yakalı denilen emekgücü sektörü içinde, konumları birbirinden çok farklı olan kategoriler bulunmaktadır. Bu spektrum bir yandan bütün çıkarları sermaye ile iç içe geçmiş gruplara, öte yandan ise her türlü özellikleri bakımından klasik işçi sınıfı ile benzeşmiş gruplara kadar çok çeşitli kategorileri kapsamaktadır. Hizmet sektörü ise gerek içerdiği emekgücünün beceri ve entelektüel düzeyi, gerekse kullandığı teknoloji bakımından yine son derece heterojen yapılar yansıtabilmektedir.

2) Beyaz yakalı denilen toplumsal kategori kesinlikle yüksek derecede becerili emekgücü anlamına gelmemektedir.

3) Hizmet sektörü tamamen beyaz yakalılardan, endüstriyel sektör de tamamen mavi yakalılardan oluşan üretim alanları demek değildir. Yani hizmet sektörü kafa emeğini ve entellektüel düzey artışını; endüstri de kol emeğini tanımlamamaktadır.

4) Kimi hizmet sektörleri emekgücü olarak çok önemli oranda beyaz yakalılardan oluşsa bile, bu durum emekgücünün entelektüel kapasitelerindeki ciddi düşüklüklerle birlikte olabilmektedir.

5) Bu nedenlerle "yeni orta sınıf" denilen kategoriyi Marksist kuramın çözümlemesi ile ele almak daha uygun görünmektedir. Birbirlerinden kimi farklılıklar gösterseler de Poulantzas, Wright, Carchedi, Urry'nin (1973: 183) yaptığı çözümlemelere göre "yeni orta sınıf" sermaye birikim süreci içinde ve tekelci kapitalizm ya da Mandel'in deyişiyle "geç kapitalizm" döneminde, sermayenin yönetsel işlev alanının

genişlemesine ve çeşitlenmesine bağlı olarak, zorunlu biçimde ortaya çıkan ve ilkel kapitalizm döneminde sermayenin üzerinde olan kimi yönetsel işlevleri üstlenen kategoridir. Doğrudan üretim süreci dışındaki birikim, dolaşım ve tüketim alanlarının genişlemesine bağlı olarak yönetsel, denetsel, planlayıcı işlevlerin alanı da genişlemiş, bu da "yeni orta sınıf"ın hem sayıca artması hem de çeşitlenmesiyle sonuçlanmıştır.

Çeşitlenme, "yeni orta sınıf" içinde yer alan sayıca kabarık unsurların giderek proleterleşmesine ve böylece de hem gerçek, hem de yasal sahiplik anlamında sermayeyle daha fazla oranda çıkar birliği içinde olan unsurların da güçlenerek, sayıca azalmalarına neden olmuştur. Bütün bunlardan çıkan sonuç "yeni orta sınıf"ın bir yandan çok heterojen bir yapı, bir yandan da "postkapitalist" paradigmanın olumlu beklentilerinin öznesi olabilmekten son derece uzak bir konum sergilediğidir. Buna karşılık Marksist yazında "yeni orta sınıf"ı yukarıda tanımlanan sektörün içinde yer alıp, yalnızca daha üst ve daha iyi ücretli koşullarda bulunan gruplarla sınırlayan istisnai örnekler de vardır. (Harman, C. 1994: 88)

6) Öte yandan, kimi unsurları "yeni orta sınıf"ın yukarısında, kimi unsurları da hizmet sektörü içinde yer alan ve kapitalist kültürün yeniden üretimine hizmet etmek işlevini üstlenmiş bulunan ve "profesyonel yönetici sınıf" adı verilen yeni bir sınıfsal kategori de tanımlanmaktadır. (Ehrenreich, J. ve B. 1977: 107) Bunlar kapitalist üretim ilişkilerinin ideolojik düzlemdeki yeniden üretimini sağlayan mental işçiler olarak kabul edilmektedir. Doğrudan sosyal kontrol ve ideoloji üretimiyle ilgili olan öğretmenler, sosyal çalışmacılar, psikologlar, TV spikerleri gibi unsurlar ile üretim sürecinin dışına yerleştirilen orta-üst düzey yöneticiler, mühendisler, kontrol işlevleri de olan teknik elemanlar bu sınıf içinde anılmaktadır. "Profesyonel yönetici sınıf" kavramının önemli oranda Marksist literatürdeki "Y.O.S" kavramı ile çakıştığı izlenmektedir.

V.) Marx ve Engels'te sınıfı belirleyen ölçüt

Bütün bunlardan sonra şu beş noktanın altının çizilmesi gerekmektedir: 1) Günümüz toplumu halen sınıflı bir toplumdur. 2) Giderek genişlediği ve toplumu sınıfsızlaştırdığı belirtilen "orta sınıf" olgusu kendi içinde, her bakımdan oldukça heterojen bir yapı sergilemektedir. 3) "Yeni orta sınıf" içinde yer alan geniş kesimlerin üretim araçlarının

mülkiyeti, hiyerarşideki konum, yabancılaşma, gelir düzeyleri, kadın/erkek ayrımcılığı gibi temel ölçütler bakımından geleneksel işçi sınıfıyla tamamen uyumlu özellikler gösterdikleri izlenmektedir. Bu benzeşme sürecinin zaman içinde giderek daha da belirginleştiği anlaşılmaktadır. Bu süreç proleterleşme olarak adlandırılmaktadır. Sınıf konumunun belirlenmesinde olduğu gibi, proleterleşme sürecini de üretim araçlarının mülkiyeti çerçevesinde kavramak gerekir. Günümüz kapitalizminde sınıf konumunu renklendiren ve çeşitlendiren diğer parametreler üretim araçları mülkiyeti üzerinden dolayımlanarak ve onun belirlediği hareket alanı içinde ortaya çıkarlar. 4) İşçi sınıfı yalnızca mavi yakalılardan yani Poulantzas'ın deyişiyle ve "postkapitalistler"in hemen sahiplendikleri gibi üretken emek sektörlerinden oluşmaz. Temel ayrım üretim araçlarının mülkiyetinden kopmadır. Böylece işçi sınıfı tanımı mavi yakalıları ve beyaz yakalıların geniş kısmını ve hattâ işsiz olanları, düzensiz çalışanları, majinal sektördekileri de içeren geniş bir kapsama sahiptir. 5) Sömürü de yalnızca artıdeğer üreten üretken emek sektörleriyle ilintili/sınırlı bir durum değildir. Maddi mal üreten ekonomik sektörlerin dışında kalanlar ve işsizler de (doğrudan artıdeğer üretimine katılmasalar bile) sömürüye tabidirler ve sınıf içi unsurlardır.

Böylece işçi sınıfında bir daralmanın değil; çeşitlenerek ortaya çıkan bir genişlemenin olduğunu söylemek doğru olacaktır. Dolayısıyla "postkapitalist" paradigmada Marksizm'e ilişkin olarak en yanlış anlaşılmış ve/ya da en fazla oranda çarpıtmaya uğratılmış noktanın sınıf analizi olduğu rahatlıkla belirtilebilir. Gerçekten de "postkapitalist" yazında Marksizm'in sınıf tespitinin geleneksel el işçileriyle sınırlı olduğu yanılsaması egemendir.

"Postkapitalist" paradigma günümüz toplumunda, geleneksel el işçilerinin ve bu tür emekgücüne dayanan sektörlerin ekonominin geneli içindeki ağırlıklarının giderek azalmakta olduğunu tespit etmekte ve bu veri üzerinden de Marksizm'in teorik açıdan çöküşünü ilan etmektedir.

Bu tahrifat Komünist Manifesto'daki "işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek şeyinin kalmadığı" şeklindeki ünlü soyutlamadan başlatılmaktadır. (Marx, K., Engels, F. 1991: 157)

Oysa Marx, Engels'te ne işçi sınıfını geleneksel el işçileriyle sınırlayan, ne de işçi sınıfını gelir ve refah düzeyinde ele alan çözümlemeler bulabilmek olanaklıdır. Marx, Kapital'in üçüncü cildinde sınıfa ilişkin bitiremediği çözümlemelerinde, o dönem kapitalizmi koşulla-

rında ücretli emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri olarak belirlediği üç temel sınıfın dışında, modern ekonomik yapı içerisindeki orta ve ara tabakalardan da söz etmiştir. (Marx, K. 1978: 923)

Benzer saptamaların Marx'ın Fransa'da Sınıf Mücadeleleri adlı eserinde de bulunması olanaklıdır. (Marx, K. 1967: 38) Manifesto'daki temel iki sınıf ayrımı ise sürecin en özlü biçimde ifade edilebilmesi amacına yöneliktir. Toplumsal bileşimin iki yapılı bir sınıf organizasyonu ile tanımlanması, Marksist sınıf analizinde üretim araçları mülkiyetinin belirleyiciliğini netleştirmek ve sürecin temel yasalarını saptamak açısından önemlidir. Nitekim yine Manifesto'da orta sınıf olgusu bu çerçevede ele alınmış ve bu sınıfın üretim araçları mülkiyeti bakımından nasıl proleterleştiği betimlenmiştir. (s. 119 ve 123)

Bu eserlerdeki çözümleme tamamen toplumsal yapıların üretim araçları mülkiyeti zemininde ele alınmasına dayanmaktadır. "Postkapitalist" yazının en haksız çarpıtmalarına maruz kalan Manifesto'da Marx ve Engels işçi sınıfının mülkiyet konumunu emekgücünün yeniden üretimi kapsamında ele almışlardır. "Ücretli emeğin ortalama fiyatı, asgari ücret, yani emekçiyi bir emekçi olarak yaşatmak için mutlaka gerekli geçim araçları miktarıdır. Demek ki, ücretli emekçinin kendi emeği aracılığıyla mülk edindiği şey, yalnızca salt kendi varlığını sürdürmeye ve yeniden üretmeye yeter. Biz emek ürünlerinin, bu kişisel mülk edinilmesini, insan yaşamının devam ve yeniden üretimi için yapılan ve geriye başkalarının emeğine komuta edecek hiçbir fazlalık bırakmayan bu mülk edinmeyi" (s. 129) derken ortaya koydukları mülkiyet kavramı son derece nettir. Yine bu cümleler içinde "kaybedilecek şey" derken dayanıklı ve dayanıksız tüketim maddelerinden oluşan refah düzeyinin değil; üretim araçlarının söz konusu edildiği de son derece açıktır.

Öte yandan bireylerin varlıklarını sürdürmek için gereken ürünlerin hem nicelik, hem de nitelik bakımından çağlar boyunca değiştiği de ortadadır. Çünkü emekgücünün yeniden üretimi için gerekli koşullar değişmektedir ve bu koşullar tam anlamıyla toplumsal niteliklidir. Refah düzeyinin göstergesi olan ürünlerin kullanım hakkını belirleyen de kapitalist egemenlik tarzıdır ve bu da doğrudan üretim araçlarının mülk edinilmesi ayrıcalığından kaynaklanmaktadır. Sınıfların refah düzeyleri arasındaki önemli farklılıkları yaratan da bu ayrıcalıktır. Eşitsizliklerin yok edilmesi hedefi bu nedenle üretim araçlarının özel mülk edinilmesi ayrıcalığına son verilmesini gerektirir. Marksizm'de ara sınıfların konumu da bu çerçevede bir anlam kazanmaktadır.

İşçi sınıfı ekonominin belli bir sektöründe, belli bir gelir düzeyiyle ve daha çok kaslarını kullanarak çalışan toplumsal bir fenomeni değil; aslen üretim araçları mülkiyetine sahip olmadığı için, emekgücünü satarak geçinmekten başka çaresi olmayan ve bu nedenle kapitalizmin (artıdeğer üreten ve üretmeyen tüm sektörlerde) her tür sömürgen mekanizmasına maruz kalabilen toplumsal-tarihsel bir kategoriyi anlatmaktadır. Gelir düzeyi, meslek gibi yapılar ise bu temel parametrenin çevresinde oluşan ve gelişen olgular olarak ortaya çıkmaktadır.

VI.) Objektif ve subjektif sınıf konumları farklılığının Marksist anlamı

Marx'ın çözümlemesi, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimini ve gelişme yasasını; üretim araçlarının emekten koparılması ve büyük kitleler halinde sermayeye dönüştürülmesi, emeğin de eş zamanlı olarak ücretli emeğe çevrilmesi şeklinde ele almaktadır. 20. yüzyıl Marksist kuramının da çözümleme alanına giren "yeni orta sınıf" olgusunun özellikle son 50 yıldır sergilediği gelişme çizgisi bu analizi doğrulamaktadır. Bu toplumsal kategori sayıca ve ekonominin geneli içindeki ağırlığı bakımından artmış; ancak bir yandan da kendisini oluşturan unsurların çok büyük kısmı üretim araçları mülkiyetinden ve yönetsel güçten tamamen koparak ve hiçbir yaratıcılığı olmayan meslek gruplarında istihdam edilerek; bu anlamda da geleneksel işçi sınıfının temel özelliklerinden hiçbir farklılık göstermeksizin ciddi bir proleterleşme süreci yaşamışlardır.

Böylece, Marx ve Engels'in "işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek şeylerinin olmadığı" yönündeki tespitleri üretim araçlarının mülkiyeti ekseninde anlam kazanmaktadır. Mülkiyet hakkına yabancılaşma; meslek, gelir gibi bütün parametreleri, kapitalist ekonominin bunalımlı doğasının bütün etkilerine tamamen açık duruma getirmektedir. İşsizlik, en kalifiye emekgücünün bile aktif üretimin dışında kalabilmesi riski ve entelektüel işçilerin bile özneleri gözlerden gizlenen ekonomik döngünün pasif nesneleri durumuna itilmeleri; toplumsal artığa el koyan hegemonyanın yansıması anlamına gelen yaygın eşitsizlikler; işte Marx ve Engels'in sınıfa ilişkin tespitlerinin gerçek anlamı budur.

"Postkapitalist" yazında sınıfın hem bir olgu, hem de toplumsal olayları etkileyen bir değişken olarak öneminin kalmadığına ilişkin tespitler, bir yandan da genel seçimlerdeki tercihlerin giderek sınıf ze-

mininden kopuşunu yansıtan veriler üzerine oturtulmaktadır. Bu konuda özellikle son yıllardaki seçimlerden elde edilen bolca veri bulunmaktadır ve bunların bir kısmı bu çalışmanın daha önceki bölümlerinde sunulmuştur.

Ancak sınıf oylarının oranını gösteren ve sınıfın belirleyici bir parametre olarak önemini yitirdiğinin göstergesi olarak kullanılan Alford indeksinin bu amaçla kullanılmasının uygun olmadığını belirtenler de bulunmaktadır.

Öncelikle Alford indeksinin sınıf oylarının tespit edilmesi konusundaki şüpheler dile getirilmektedir. Bu model kabaca iki sınıflı bir toplum modeli üzerine kurulmuştur. İndeks el emeğine dayalı (manual) mesleklerde sol partilere oy verenlerin yüzdesinden; manual olmayan mesleklerde çalışıp sol partilere oy verenlerin yüzdesini çıkarmakla hesaplanmaktadır. Hesaplamada Clark ve Lipset'in sınıf şemalarına uyularak, manual olmayan mesleklerdekiler bir gruba ve manual mesleklerde çalışanların tümü de diğer gruba alınarak iki grup oluşturulmaktadır. Nitekim Clark ve Lipset'in sınıf şemaları günümüzün çelişkili toplumsal çeşitliliğini hiç de genelleyemeyen beyaz yakalılar/mavi yakalılar ayrımına dayanmaktadır. Oysa görüldüğü gibi bu ayrım, bu grupların içindeki çeşitliliği yansıtabilmekten tamamen uzaktır. Böylece sınıfsal özellikleri ve siyasal tercihleri bakımından işçi sınıfı içinde değerlendirilmeleri gereken sekreterler, hizmet sektörü çalışanları, vb. de manual olmayan meslekler grubuna alınmaktadır. Bu nedenle Alford indeksinin de, günümüz toplumunun karmaşık sınıf yapısının üzerine gelişecek siyasal tercihleri yansıtmasını beklememek gerekir.

Clark ve Lipset'in iki ayaklı sınıf şemalarının ortaya çıkardığı bu sakıncayı giderebilmek açısından Przeworski daha fazla bileşenden oluşan bir sınıf şeması içinde Alford indeksini aynı ülkeler için yeniden hesaplamıştır. Bu durumda 1900 ile 1975 yılları arasındaki süre boyunca Almanya, Norveç ve Finlandiya'da Alford indeksi sabit kalmakta; Danimarka'da düşmekte ve İsveç, Belçika ve Fransa'da artmaktadır. Bu sonuçlar Lipset ve Clark'ın sınıf oylarının düşmekte olduğu yönündeki tezlerini geçersizleştirmektedir. Çünkü bu yeni hesaplamaya göre düşme yalnızca Danimarka için söz konusudur ve bu sonucun sınıf bilincinin gerilediği şeklindeki tezleri desteklemediği açıktır.

Öte yandan Alford indeksinin sınıf tercihlerini anlamak için önemli örneklem hataları da içerdiği belirtilmektedir.

Bu konudaki bir üçüncü eleştiri ise sınıf tercihlerini yansıtan tek oluşum olarak sol partilerin alınmış olmasına ilişkindir. Oysa ki özellikle son yıllarda sol partilerin daha çok sağ değerlere yöneldikleri bilinmektedir. Bu durumda sol partiler sol politikaların kurumları olarak ele alınamayacakları gibi; sol politikalarla ilgili yapıları da sol partilere sınırlamak doğru olmayacaktır. Çünkü sol partiler siyasal yelpazede sağa yönelirken, pekala sol değerlerin savunucusu olarak sendikalar öne çıkabilmektedir. Oysa bu indeks bu değişkenlikleri içermekten uzaktır. Böylece de aslında varolan, ancak seçim sahnesine (seçimlere gitmeme gibi davranışlarla) yansımayan ya da verili politik çerçeve içinde yeterince yansımayan/yanlış yansıyan sınıf tercihlerinin saptanabilmesi olanaksız olmaktadır. (Hout, M. ve diğ. 1993: 265)

Bütün bunların da ötesinde sınıfın subjektif tercihlerinin, sınıf olgusunun varlığını ve sınıfın toplumsal olaylardaki belirleyiciliğini tamamen açıklayıcı olamayacağı da belirtilmektedir. Sınıf tanımında önemli olan, üretim araçları ile mülkiyet ekseninde beliren ilişkidir. Sınıfın kendi sınıfsal çıkarları yönündeki tercihleri ise çeşitli tarihsel toplumsal koşullara bağlı biçimde gelişen bir süreçtir.

Böylece sınıfın toplumsal savaşım içindeki konumu bakımından sorunun iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bireylerin ya da toplumsal grupların üretim süreci içinde üretim araçlarının mülkiyeti zemininde ortaya çıkan nesnel sınıf çıkarı konumudur. Marksist kurama göre, süreci belirleyen parametre budur. İkincisi ise, üretim araçlarının mülkiyeti zemininde ortak bir grup olarak tanımlanan sınıfın toplumsal dönüşümün belirleyici gücü olmasını sağlayan sınıf kapasitesi olgusudur. İlki üretim sürecindeki ekonomik nesnel dinamikleri, diğeri ise toplumsal pratik içindeki siyasal dinamikleri tanımlamaktadır. (Öngen, T. 1994: 209)

Bu ayrım, nesnel sınıf çıkarının işçi sınıfının toplumsal dönüşümün öznesi olması bakımından gerekli bir koşul olduğunun, ancak dönüşüm için gerekli olan yeter koşulun ise sınıf kapasitesinin geliştirilmesi olduğunun tanımlanmasıdır. Bu kurgu Marksist kuramın ilk dönemlerinde ortaya atılan kendinde ve kendisi için sınıf kavramlarına karşılık gelmektedir. Sınıf kapasitesini toplumsal dönüşümü sağlayacak bilinçle donatamamış sınıfsal durak kendinde sınıf olarak tanımlanırken, kendi sınıfsal çıkarlarının bilincine varmış olan uğrak da kendisi için sınıf olarak tanımlanmaktadır. Böylece kendisi için sınıf et-

kinliği bakımından, sınıf kapasitesinin, sınıfın nesnel konumunun ayırdında olan bilinçle realize olması gerekmektedir. Realizasyon sendikal, ideolojik, politik boyutları olan bir süreçtir.

Nesnel sınıf konumu ile sınıf kapasitesi ayrımı, kimi tarihsel dönemlerde niçin işçi sınıfının büyük bir atılllık içine girdiğini; kimi dönemlerde de niçin büyük bir hareketlilik sergilediğini yeterince açıklamaktadır.

Marx ve Engels sınıfın nesnel konumunu tanımlarken şöyle demektedirler: "Tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir mücadele yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler. Bunun dışında rekabet içinde birbirlerine düşmandırlar. Bundan başka sınıfın kendisi de bireylere karşı bağımsız hale gelir, öyle ki bireyler kendi yaşam koşullarını önceden hazırlanmış olarak bulurlar, yaşamdaki durumlarını ve bunun yanında kendi kişisel gelişimlerini kendi sınıflarından alırlar, kendi sınıflarına bağımlıdırlar." (Marx, K., Engels, F. 1976: 110) Görüldüğü gibi analizde sınıf politik bir bağlamda ve diğer sınıfarla ilişkileri içinde incelenen temel (belirleyen) bileşen durumundadır. Sınıf bireylerden oluşmakta, ancak bireyler farkında olmasalar da onların toplumsal konumlarını belirleyen nesnel bir zemin olarak işlev görmektedir.

Marx ekonomik koşulların ve sermayenin kendi içindeki dayanışmasının, işçi sınıfı için de ortak bir durum, ortak çıkarlar yarattığını belirtmiştir. İşte bu nokta aynı zamanda kendinde sınıf ile kendisi için sınıfın da ayrım noktasıdır. Nesnel bir süreç sonucunda gelişen işçi sınıfının, kendisi için ortak çıkarları savunabilmesi ve bu çıkarları politika sahnesinde çeşitli biçimlerde savunabilmesi başka bir evreye, kendisi için sınıf evresine karşılık gelir. (Marx, K. 1975: 184)

Tarih işçi sınıfının nesnel sınıf konumu ile sınıf kapasitesi arasındaki açının iyice büyüdüğü dönemlere tanıklık etmiştir. Sınıf savaşımının hareketlendiği dönemler açının daraldığı dönemlerdir. Açının büyüdüğü dönemler ise yalnızca işçi sınıfı açısından değil, toplumun geneli bakımından büyük bir toplumsal gericilik dönemi anlamına gelmektedir.

Nesnel sınıf konumu ile kendisi için sınıf konumu arasındaki açının kendiliğinden mi daralacağı, siyasi müdahalelerin hangi yönde ve ne dozda olması gerektiği gibi konular Marksist yazında da halen tartışılan konulardır ve bu bölümün kapsamına girmemektedir. Kesin olan şey, tarih içinde açının genişlediği dönemlerin, aynı zamanda ge-

nel olarak sol içinde de bir hayal kırıklığı yarattığı ve sağ eğilimlerin ortaya çıkmasını koşulladığıdır.

"Postkapitalist" yazın içinde ele alınan pek çok yazarın eski sol geçmişleri ya da bugün Marksist kuramın kimi önemli önermelerini kullanmalarına karşın, işçi sınıfı, sınıf savaşımı gibi kavramları görmezden gelmeleri ya da toptan reddetmeleri bu tür bir genel düzeyli sağa yönelmenin örneği olarak anılabilir. Dolayısıyla "postkapitalist" paradigmanın kimi unsurlarının Marksist kuramın kimi kavramlarını kullanmak yoluyla, onu teorik olarak teslim almaya, içeriğini boşaltmaya yönelik bir işlevi üstlendiği de söylenebilir. Sınıf konusu "postkapitalist" paradigmanın sözü edilen bu işlevi en çarpıcı biçimde yerine getirmeye yöneldiği, ancak bir o kadar da yetersiz kaldığı alandır.

Yetersizlik yalnızca sınıfların ortadan kalktığını ya da sınıf kavramının açıklayıcılığını yitirdiğini ileri süren savların yetersizliğinden ibaret değildir. Yetersizlik inkar edilen sınıf olgusu yerine, toplumsal değişimin öznesi olabilecek nitelikte bir paradigmanın oluşturulamamasındandır.

Bir kere "Y.O.S"ın hareketlilik biçimi olan "yeni toplumsal hareketler" toplumsal boyutlarda toparlayıcı; insanlığın genel hümaniter değerlerini ve işçi ve emekçi sınıfların ortak çıkarlarını genelleyici bir işlevi yerine getirmekten tamamen uzaktır. Bunun nedeni, tanımı gereği "yeni toplumsal hareketler"in dar kapsamlı, geçici sürelerle gündemde kalabilen, toplum içinde ancak dar grupların ilgi alanını oluşturan temalar üzerinden işlevsel olabilmeleridir. Daha da doğrusu kendilerinden zaten ancak bu tür bir etkinlik düzeyinin bekleniyor oluşudur.

Böyle bir zeminden (ırk, cins, yaş gruplarının özel ilgi alanları ve çevre, kürtaj, cins ayrımcılığı, genetik mühendisliği gibi çalışma alanları) ve böyle bir etkinlik düzeyi beklentisi (geçici, yanıp sönen, az sayıda insanı içeren/kitlesel olmayan) ile bütün toplumun önüne genel ve kapsayıcı bir hareket alanı, geçerli bir paradigma sunabilmek olanaksızdır. "Yeni toplumsal hareketler"in en popülerlerinden birisi olan çevre hareketinin bile kısa sürede ilgi odağı olmaktan çıkmasının nedeni de budur.

İşte bu noktada Marksist kuram yine işçi sınıfı hareketinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Maksist kurama göre işçi sınıfı hareketinin nihai hedefi bütün sınıfların ortadan kaldırılmasıdır ve kendi kurtuluşunun yolu da buradan geçmektedir. (Marx, K. 1979a: 185)

Bunun nedeni basittir: Bugünkü kapitalist eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan şey; artıdeğerin, genel toplumsal çıkarlar için toplumsal denetime alınması ve herkese eşit nitelik ve nicelikte ancak zorunlu süresi giderek kısaltılan çalışma hakkının tanınmasıdır. Bütün bunlardan ortak çıkarı olan sınıf çeşitlenerek genişleyen işçi sınıfıdır. İşte bu nedenle işçi sınıfı genel toplumsal özlemlerin taşıyıcı öznesi olmak bakımından nesnel bir avantaja sahiptir.

Bugün, siyasi yelpazenin kimi sol sektörlerine de sirayet eden görüşlerden birisi; işçi sınıfının genel refah düzeyindeki artış eğiliminin sonucu olarak, işçi sınıfının devrimci konumunu yitirdiği ve bu potansiyelin sınıf dışı kesimlere geçtiği şeklindedir.

Burada iki sorun belirmektedir. Bunlardan ilki toplumun yoksul kesimleri (işsizler, marjinal sektördekiler, düzensiz çalışanlar gibi) ile işçi sınıfı arasına ayrım konulmasıyla ilgilidir. Oysa üretim araçlarından koparılma ekseninde değerlendirildiğinde bu unsurların da işçi sınıfı kapsamına alınmalarında hiçbir sakınca yoktur. Nitekim bu unsurlarla işçi sınıfı arasında (düzenli istihdam ve üretim ortamında konumlanış parametreleri bakımından) çok sık geçişkenliklerin bulunduğu görülmektedir. Bir taşeron firmanın mavi yakalısı bir kaç ay içinde işsiz kalabilmekte; bugünün işsizi yine kısa sürede inşaat sektöründe iş bulabilmektedir. Dolayısıyla, böyle bir ayrımın, işçi sınıfını düzenli istihdamdaki emekgücü sektörleriyle sınırlamaktan kaynaklandığı belirtilebilir.

İkinci sorun ise devrimci potansiyelin yoksullukla özdeşleştirilmesinden ileri gelmektedir. Bu eğilim kimi sol siyasal sektörlerin yanısıra "postkapitalist" yazında da sık sık ortaya çıkmaktadır. Hattâ yoksulluk devrimci potansiyelin başlıca belirleyeni olarak ele alınmaktadır. Oysa işçi sınıfının devrimci potansiyeli yalnızca onun sömürülen ve yoksul karakterinden kaynaklanmaz. Asıl önemli nokta, işçi sınıfının aynı zamanda yeni, içinde toplumsal gelişmenin itici gücünü taşıyan, toplumsal gelişmenin ana vektörü durumundaki koşulları (yani üretim araçlarının özel mülk edinilme ortamını) yaşıyor/üretiyor oluşudur. İşçi sınıfını toplumsal yaşama yabancılaştıran da budur. İşte bu nedenle "proleterler...daha önceki kendi mülk edinme biçimlerini ve böylelikle, daha önceki bütün öteki mülk edinme biçimlerini de ortadan kaldırmadıkça toplumsal üretici güçleri ele geçiremezler." (Marx, K., Engels, F. 1991: 124)

Yeni sömürünün ortadan kaldırılması şeklindeki nihai hedefe kitlenme bakımından; gelir, mesleki ortam, refah, yoksulluk, işsizlik gibi Weberci parametreler değildir geçerli olan. Belirleyici tek etken üretim araçlarının özel mülk edinilme durumudur. Ve bu tespit Marksizm'in en özlü ekonomik, siyasal ifadesidir.

Bu nedenle işçi sınıfıyla temas noktasında geliştirilmesi hedef- lenecek siyasal bilinç de sömürü ile mülkiyet biçimi arasındaki nesnel ilişkinin zihinlerde canlandırılmasına yönelik olmalıdır. Aksi halde devrimci bir kıpırdanma söz konusu olabilse de, sosyalist siyasallığın geliştirilebilmesi olanaklı olamayacaktır.

Aynı bağlantı içinde kabul edilmelidir ki; refah düzeyi oldukça düşük sosyalizm süreçlerinin yaşanması da olasılık dahilindedir. Yani emperyalist dünya sisteminden sosyalist bir kopuşun kısa sürede yüksek refahlı bir düzeye sıçrayışla özdeşleştirilemeyeceği açıktır. Bu nedenle sosyalizm düşünü kuranlar, en azından bir süre yoksulluk içinde bir sosyalizmi göze almak durumunda kalabilirler ve bu gerçeğin açıklıkla ifade edilmesinde de büyük yarar vardır. Bütün bunlar Weberci değil; ancak Marksist kuramla açıklanabilecek olgulardır.

ONUNCU BÖLÜM
BİR KAPİTALİST TOPLUMSAL FORM OLARAK "POSTKAPİTALİZM"

"Postkapitalist" paradigma sınıfsal uzlaşmaz çelişkilerin aşıldığı, harmonik ve bireyleri sonsuzcasına geliştirme potansiyelinin gerçekleştirildiği bir toplum modeli kurgusuna sahiptir. Bu modeli oluşturan temel bileşenler bu kitabın şu ana kadar olan bölümlerinde incelenmiştir. Verilerin genel analizi "postkapitalist" soyutlamaların zemininin hiç de sağlam olmadığını açığa çıkarmaktadır.

Öte yandan "postkapitalist" paradigmanın genel düzeydeki çerçevesinin de yine aynı genellik düzeyinde ve ayrıca analizi olanaklıdır. Bu bölümde "postkapitalist" yazında "hizmet" ya da "bilgi toplumu" gibi isimlerle nitelenen toplumsal formasyonun üretim ilişkileri analiz edilecek ve bu dönüşümü uyaran dinamikler tanımlanacaktır.

1.) Marksist kuram, kriz ve "postkapitalizm"

1960'lı yılların sonundan başlayarak ortaya çıkan ve Fordizm'e atfedilen, özünde ise kapitalizme ait olan kriz Marksist yazında oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Marksist kuram krizden çıkışın umudu olarak görülen ve "post Fordizm" olarak adlandırılan dönüşümlerin de aslında, kapitalizmin bu yeni döneme uyum çabalarından başka bir şey olmadığını savunmaktadır. Dönemlerin adlandırılması konusunda "postkapitalist" yazın ile Marksist kuram arasında herhangi bir sıkıntı bulunmamakla birlikte, bu sıfatların içerdikleri anlamların yorumlanmalarında ciddi çelişkilerin olduğu görülmektedir.

Özellikle Düzenleme Okulu yazarlarının (Aglietta, de Vroey, Boyer, Lipietz, Scott, Hirsch, Esser gibi) ve Bonefeld, Hollaway, Pelaez, Perez gibi diğer Marksist teorisyenlerin çağdaş kapitalizmin analizin-

de, temel olarak, bunalım, Fordizm ve "post Fordizm" kavramlarını kullandıkları izlenmektedir.

Tekno-ekonomik Paradigma Okulu yazarlarından Perez kapitalist gelişmeyi teknolojik gelişme ile ekonomik sistem arasındaki uyum ilişkisi çerçevesinde ele almıştır. Her bir tekno ekonomik paradigma işyeri düzeyindeki üretimin organizasyonu; yönetim için kullanılan modeller; birim ürün için gerekli olan emekgücü girdisinin düşürülmesi ve beceri düzeyinin artırılması; büyük ve küçük firmalar arasındaki işbölümü tarzının değişmesi; yatırımların coğrafi dağılımında değişiklik gibi parametreler bakımından diğerlerinden farklılık göstermektedir. (Perez, C. 1985: 444)

Perez ilk kez Kondratief'in tanımladığı ekonomik göstergelerdeki önemli değişikliklerle saptanan uzun dalga periyodları ile teknolojik gelişme arasındaki ilişkiye derinlemesine bir dikkat yöneltmiştir. Perez teknolojik yenilenmeye yönelik beş dalga aşaması ile Kondratief döngülerini ilişkilendirmeye çalışmıştır. Buna göre her dalga ekonomik ve teknik yenilenmeyi destekleyen yeni kurumsal formları içermekte ve bu formlar daralma dönemlerinde bunalıma girmektedir. Bunalım dönemleri bunalımın çözülmesini sağlayacak yeni teknoloji arayışları ile geçmekte, yükselme dönemlerinde ise bu arayışların pratikte uygulanması olanaklı olmaktadır. (Perez, C. 1983: 358)

Perez'e göre sistemin temelindeki dinamik kâr motifidir. Yeni teknolojiler çevresinde yeni sosyal-kurumsal yapılar gelişmektedir. Ancak yapının alacağı nihai biçimi sahnedeki aktif sosyal aktörlerin gücü belirlemektedir. Bu yapının içine endüstriyel dallar arasındaki ilişki biçimi; mesleki yapılardaki değişiklikler; tüketici taleplerindeki değişimler ve gelir dağılımı biçimleri de girmektedir. (Perez, C. 1983: 360)

Birinci dalga 1770-80'lerden 1830-40'lara kadar sürmüştür. Bu dalganın yükselme (refah) dönemini endüstri devrimi; daralma (bunalım) dönemini ise "Zor Zamanlar" ve erken mekanizasyon tanımlamaktadır.

İkinci dalga 1830-40'lardan 1880-90'lara kadardır. Bunalım dönemi "Büyük Depresyon" olarak bilinmektedir ve buhar gücü ile demiryolu teknolojisinin geliştirilmesi çabalarına dayanmaktadır. Buhar gücüne dayalı makineleşme ise bu dalganın yükselme döneminde olmuştur.

Üçüncü dalga 1880-90'lardan 1930-40'lara kadar sürmüştür. Bunalım dönemi elektrikli ağır teknolojiye dayanmaktadır.

Dördüncü dalga 1930-40'lardan, 1980-90'lara kadar sürmüştür. Fordizm ve onun bunalımı bu dönemi tanımlamaktadır.

Beşinci dönem 1980-90'lardan itibaren başlamıştır. Yeni enformasyon teknolojilerinin geliştirildiği ve "post Fordizm" diye tanımlanan ve içinde bulunulan dönemdir. (Hirst, P., Zeitlin, J. 1991: 15) Halen bu dönemin bunalım aşaması yaşanmaktadır. Bunalımdaki çözülmenin ne şekilde ve yönde gerçekleşeceği yeni teknolojik paradigmanın sunacağı olanaklar ve bu olanakların gerçekleştirilmesiyle ilintili olacaktır. Görüldüğü gibi Perez'in görüşlerinde soldan bir yaklaşımla da olsa teknolojist bakışın izlerine rastlanmaktadır. Perez'in şemasında bütün bunalımı yaratan; sermaye birikiminin önündeki tıkanıklıkları açmaya yetecek teknolojik olanakların kısırlığı; bunalımı çözen de yeni teknolojilerin yarattığı yeni sermaye birikimi olanaklarıdır. Böylece teknoloji kapitalist toplumsal formasyonu belirleyen ana güç olarak algılanmaktadır. Senaryoda işçi sınıfının ve sınıf savaşımının yeri yoktur.

Düzenleme Okulu yazarlarından Aglietta sosyal ürünleri bölme ve yeniden tahsis etme yolunu birikim sistemi olarak tanımlamaktadır. Bunun sürekliliğinin sağlanması düzenleyici mekanizmalarla olmaktadır. Sistemin kendisini belli bir tarihsel formasyon olarak ortaya koyması ise birikim rejimi olarak adlandırılmaktadır. Böylece birikim sistemi, düzenleme modu ve birikim rejimi bütün Düzenleme Okulu'nun kapitalist sermaye birikimini açıklamada kullandığı temel kavramlardır. Birikim sistemi ekonomik üretim ilişkilerini; birikim rejimi ise birikim sisteminin üst yapısal, sosyal, politik ilişkilerle birlikte oluşturduğu toplumsal formasyonu belirlemektedir. Düzenleme modu da emek ve teknoloji örgütlenme biçimlerini belirleyen politik ve teknik yaptırımlar anlamına gelmektedir.

Böylece Düzenleme Okulu kapitalist gelişmeyi birikim rejimleri ve düzenleme modları ile tanımlı dönemlere ayırmaktadır.

Birikim rejimi görece stabil bir ilişkidir. Birikim rejimi açısından kapitalizm dört temel ve tarihsel olarak birbirini izleyen döneme ayrılır: Yaygın birikim; kütlesel tüketim olmaksızın yoğun birikim (Taylorizm); kütlesel tüketimle birlikte yoğun birikim (Fordizm) ve yeni gelişen "post Fordist" birikim rejimi. (Hirst, P., Zeitlin, J. 1991: 18)

Yaygın birikim 1914'e kadar gerçekleşmiştir. Büyüme kapitalist dolaşımdaki ek üretici güçlerin içerilmesiyle olmuştur. Birikim yeni endüstriyel alanları da içine almıştır. Talep ve piyasalar hızla genişle-

miştir. Kömür, çelik, kimyasallar temel endüstriyel alanlardır. Bu dönemde ekonomiye herhangi bir müdahale gündemde değildir. İngiltere'nin egemenliği söz konusudur.

Yoğun birikim 1918-39 dönemlerinde olmuştur. Ancak yoğunlaşma asıl olarak, üretimin 1945-73 arasındaki dönemde kütlesel tüketim kalıplarıyla birleştiği Fordist birikim rejiminde gerçekleşmiştir. Devletin sosyal programlar geliştirmesi, toplu sözleşme sistemleri bu dönemdedir.

Düzenleme Okulu özellikle tüketim malları üreten sektördeki üretkenlik düşüşüne bağlı olarak, tüketici ve üretici mallar üreten sektörler arasındaki dengenin bozulmasının ve Taylorist iş formlarına karşın işçi protestolarının Fordist birikim rejiminin bunalımını hazırladığını belirtmektedir.

1974'den beri ise "post Fordizm" denilen yeni bir dönemin içine girilmiştir. (Tickell, A., Peck, J.A. 1992: 195)

Birikim rejimi artı değer üretim biçimidir ve bu üretim ve yönetim teknolojilerinin özel tipleriyle desteklenmektedir. Bütün bunlar üretimin ve emeğin organizasyon tip ve yöntemlerini kapsamaktadır. Bu da yatırımları, üretici- tüketici mal üretim oranını, ücret durumunu, tüketim modellerini ve sınıf yapısını, kapitalist ve kapitalist olmayan sektörler arasındaki ilişkiyi içermektedir.

Düzenleme ise bütün bunlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini ifade etmektedir. Birikim rejimi ile düzenleme yöntemi arasındaki ilişkinin tarihsel biçimi de hegemonik yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu da politik-ideolojik sistemin yeniden üretilmesini içermektedir. Dolayısıyla her kapitalist gelişim özel bir hegemonik yapıyla tanımlanmaktadır. (Esser, J., Hirsch, J. 1989: 419)

Düzenleme Okulu sermaye birikiminin yeni döneminin sosyal çevre ile teknolojik gelişme arasında kurulacak harmoniye bağlı olduğunu belirtir. Hem Düzenleme Okulu, hem de diğer Marksist çevreler kapitalizmin son 20-30 yıldır değişik alanlarda sergilediği değişikliği bunalım kavramı çerçevesinde ele almaktadır. Buna göre gözlenen olay; kapitalist egemenliğin özel bir formunun (Fordizm) bunalımı ile sermayenin bir başka form yaratmak için ("post Fordizm") verdiği savaşımdır. Daha doğrusu bu süreçte yaşanan gerilimlerdir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve Fordizm olarak ta-

nımlanan formun, sınıf savaşımı bakımından anahtar elementi işçi sınıfı taleplerinin kapitalizmin bu özel formuna içselleştirilmesidir. Bu bir yandan işçi sınıfını da içine alan kütlesel talep formlarının yaratılması ve bunun için kütlesel talebi destekleyecek sosyal ve ekonomik refah programlarının uygulanması ile; diğer yandan da işçi sınıfının sınıfsal taleplerinin sisteme entegrasyonu ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Pelaez ve Hollaway'a göre bunalımı ortaya çıkaran en önemli etkenlerden birisi, söz konusu içselleştirme çabasının boşa çıkması ya da 1970'lerden itibaren eski geçerlilik düzeyini yitirmesidir ve Keynezyen politikaların iflasının asıl göstergesi de budur. Bu bağlamda işçi sınıfı savaşımının sermayenin politikalarını geçersizleştirici bir etkisi de olmuştur.

Bu nedenle de sermaye yeni bir birikim rejimi arayışına yönelmek zorunda kalmıştır.

Yeni arayışlar birikim rejimindeki tıkanıklıkları çözecek düzenleyici müdahaleleri gerekli kılmaktadır. Bir başka deyişle birikim rejimi ile müdahale modları arasındaki bozulmuş dengenin yeniden tesis edilmesi gerekmektedir. Dengenin yeniden tesisi süreci yeni bir hegemonik ortam da yaratacaktır. Emek ve teknolojinin örgütlenme tarzları; tüketim kalıpları; işyeri ortamındaki ilişkiler; sınıflar arası ilişkiler ve bütün bunların ulusal ve uluslararası boyutlarda ele alınması denge arayışlarının konusu içine girmektedir.

Teknolojideki ve emek örgütlenmesindeki yenilenme sermayenin sürece yeni bir müdahale biçimi anlamını taşımaktadır. Bu nedenle teknoloji, toplum üzerinde, kimi gelişmeleri empoze eden dışsal bir olay değildir. Doğrudan doğruya bir düzenleme aracıdır. Buradan hareketle, Palaez ve Hollaway düzenleme girişiminin henüz çözemediği bu karmaşayı dikkate alarak, yeni düzeni yeni bir rahatsızlık olarak tanımlamışlardır. (Pelaez, E., Hollaway, J. 1991: 142)

Bugün için kapitalizmin krizden çıkışı bakımından gerekli olan sistem düzeyli temel adaptasyon mekanizmaları şunlardır: 1) Yeni bir teknik sistemin koşullarının sağlanması bakımından yeni tüketim kalıplarının yaratılması. Bugün, Fordizm'in talebi uyarmak için geliştirdiği tüketici kredilerine benzer bir destek mekanizmasına gereksinim bulunmaktadır. Örneğin elektronik alış veriş mekanizmaları (kredi kartları, vb.) hem bu türden talep yaratıcı bir etkiye sahiptir; hem de sermaye akış hızını artırmada işlevsel olmaktadır. 2) Bilgisayarlara dayanan te-

lekomünikasyon sistemleri gibi modernize ve yeni bir alt yapı. 3) Standardizasyon, uyumluluk, kabul edilebilirlik, sorunların harmonizasyonu gibi gereksinimlerin gerek duyduğu yeni düzenleyici müdahaleler. Desantralizasyon bunun örneklerindendir. Desantralizasyon, merkezde sıkışıp kalmış, hareket serbestisini yitirmiş ve gerekli ortalama kâr oranını sağlamada beceriksizleşmiş sermayenin hareket alanını genişletebilecek ve artıdeğer yaratacak yeni alanların açılmasını sağlayabilecektir. 4) Emek ile sermaye arasındaki ilişkileri düzenleyecek yeni sınıf ilişkisi biçimlerinin bulunması. Çünkü sermaye bir yandan, ortalama kâr oranlarını artırmak bakımından, sosyal devlet düzenlemelerini yük olarak görmektedir. Öte yandan da işçi sınıfının sınıfsal talep düzeyi sosyal devlet formu kalıplarından taşmaktadır. İşte emek ve sermaye arasındaki bu yeni uyumsuzluk, yeni bir kapitalist restorasyonu gerekli kılmaktadır ve sermaye, kendi açısından bu restorasyonu işletme korporatizmi ile çözmeye çalışmaktadır. (Teague, P: 36)

Düzenleme Okulu üç tür bunalım tanımlamaktadır: Mikrokrizler birikim rejiminin her anında vardır, teorik önemi azdır. Konjonktürel krizler ekonomideki döngüsel siklusları tanımlar ve minör düzenlemelerle düzelirler. Yapısal krizler ise birikim rejimi ile düzenleme modu arasındaki ilişkilerin iyice bozulduğu ve birikim sisteminin yapısal deformasyonlara uğradığı dönemleri tanımlar. Bu durumda yeni bir birikim sisteminin koşullarının yaratılması gerekir. (Tickell, A., Peck, J.A. 1992: 192)

Düzenleme Okulu'na göre kapitalizmin genişleme dönemleri, birikim rejimi ile düzenleme modu arasındaki uyumluluğun sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kapitalist ilişkiler alanındaki toplu sözleşme, sosyal güvenlik gibi kimi yapısal formlar kapitalist birikim sürecindeki çatışmaları minimize etmek için kullanılmaktadır. Bu yapılar malların üretimi ile tüketimi (yani arz ve talep yanları); üretici ve tüketici sektörler arasındaki dengeyi de sağlamaya çalışmaktadır. Birikim rejimi kavramı bu dengenin gelişimini de dile getirmektedir. Birikim sürecinin düzenlenebilmesi, dışarıdan yöneltilecek düzenleyici müdahalelerle sağlanabilmektedir. Uygun düzenleyici mekanizmaların geliştirilemediği ya da varolan mekanizmaların yetersiz kaldığı zaman dilimleri ise bunalım biçiminde kendisini ortaya koymaktadır. (Ruccio, D. 1989: 35-36) Böylece bunalım modu harmoninin bozulması anlamına gelmektedir.

Bu bağlam içinde Fordizm ile "post Fordizm"in başlıca özellikleri şu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Fordizm: 1) Bant tipinde, kütlesel üretim; 2) kütlesel üretim ile kütlesel nitelikli tüketim kalıplarının bağdaştırılabilmesi için yüksek ücret politikaları; 3) büyük ölçekli işyerleri; 4) ekonomide daha çok sanayi sektörünün ağırlığı; 5) Keynezyen ilkelerle devletin ekonomiye ve sosyal politikalara müdahalesi; 6) refah devleti ya da sosyal devlet formasyonu; 7) sendikaların ve devletin emek sermaye ilişkilerinin düzenlenmesinde üstlendikleri önemli rol gibi parametrelerle tanımlanmaktadır.

"Post Fordizm" ise; 1) mikroelektronik teknolojilerle oluşturulan yeni üretim organizasyonları; 2) "esnek" üretim teknikleri, 3) sendikaların toplumsal işlevinde azalma; 4) devlet müdahalelerinde azalma, böylece sosyal devlet formunun gerilemesi; 5) üretici ile tüketici arasındaki ilişkilerin "esnekleşmesi" olarak bilinmektedir. (Bonefeld, W., Hollaway, J. 1991: 1)

Üretimdeki yeni emek ve teknoloji örgütlenmelerine eşlik eden yeni emek sermaye ilişki biçimleri, bir bütün olarak sendikaların kitlesel gücünü önemli ölçüde aşındırmış ve sendikaların emek/sermaye ilişkilerinde devreden çıkarılmasına yönelik olarak bilinçli bir operasyon yürütülmüştür. Hyman sendikaların atomizasyonu ile birlikte gelişen ve işletme düzeyinde yansıyan yeni emek/sermaye ilişkilerini "mikro korporatizm" olarak tanımlamaktadır. (Hyman, R. 1994: 4) Sendikal gücün zayıflaması hem küçük işyerlerinin yaygınlaştırılmasına; hem düzensiz istihdam biçimlerinin kullanılmasına; hem de sendikalaşmanın yüksek olduğu üretim sektörlerinin parçalanmasına ve ekonominin geneli içinde önemlerinin azalmasına bağlanmaktadır.

Monetaristler tarafından aşırı ücret politikaları, devletin aşırı tüketimci harcamaları, sosyal güvenlik sistemlerinin yaygınlaştırılması ve sosyal harcamaların artışıyla ilişkilendirilen son yılların ekonomik bunalımını; Marksist yazarlar kapitalizmin 1970'lerin başlarından itibaren içine girmiş olduğu yapısal kriz olarak nitelemektedir. (Hirsch, J. 1991: 8) Burada kriz, sistemde bütün parametreleri, bütün kurumları içine alan ve tam bir çözümsüzlük, kitlenme şeklinde görüntülenen dağılma, çözülme olarak algılanmalıdır. Kriz ekonomik boyutuyla kapitalist artıdeğer sömürüsünde, kâr oranının artışını sağlamaya yönelik mekanizmaların tıkandığını göstermektedir. İşte asıl olan bu tıkanıklığın aşılmasıdır.

II.) Fordizm

Jessop Fordizm'in dört düzeyde analiz edilebileceğini belirtmektedir: 1) Emek süreci olarak Fordizm kütlesel üretimdir. Bant tipi üretim tekniklerine dayanır ve yarı becerili emekgücünü kullanır. 2) Makro ekonomik büyümenin stabil modu olarak bir büyüme döngüsüdür. Üretkenlik artışı ücretleri artırır; bu kütlesel talep yaratır, böylece kâr artar; kârın artışı yatırımları uyarır ve en nihayet yeniden kütlesel üretime dönülür. 3) Sosyal ve ekonomik düzenleme modu olarak büyük işletmelerde kontrol ve mülkiyet (yani yasal ve gerçek mülkiyet) birbirinden ayrılır. Merkezi kontrol ve toplu pazarlık sistemi bu düzenlemenin çıktılarıdır. 4) Sonuncu olarak Fordizm genel bir sosyal organizasyon modeli olarak ele alınabilir. Bu çerçevede standardize ve kütlesel malların çekirdek aile içinde tüketimini ve bürokratik devletçe standardize, kolektif mal ve hizmet sunumunu kapsar. Bu son özellik Keynezyen ekonomik politikalarla ve refah devletinin yükselişiyle açıkça ilintilidir. (Jessop, B. 1991a: 136)

Düzenleme Okulu'na göre Fordizm'in 1970'lerdeki bunalımı kendisini tanımlayan birikim ve düzenleme yöntemlerindeki çökme sonucunda ortaya çımıştır.

Fordizm 1930-50 döneminde dünya ekonomik bunalımı sırasında biçimlenen kapitalist formasyondur. ABD'nin emperyalist pozisyonunda oluşmuştur. 1960'larda en tipik biçimde kendisini ortaya koymuş; 1970'lerde ise bunalıma girmiştir. Yoğun sermaye birikimine ve emek sürecinin Taylorist organizasyonuna dayanmaktadır. Ucuz tüketim mallarının kütlesel üretim ve tüketimi; ücretlerde de gerçek artışlar sağlamıştır. Böylece emek sürecinin Taylorizasyonu, hızlı bir sermaye birikimine bağlanmıştır.

Fordist birikim rejimi kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun dönemli genişleme periyodunu yaratmıştır. Yeni, ucuz hammadde kaynaklarının üretime sokulması, ulaşım ve iletişimde yeni teknolojilerin geliştirilmesi gibi olanaklar bu birikimin kolaylaştırıcı unsurları olmuştur.

Birikimin Fordist modeli politik sistemin yapısı ve sosyalizasyon formları üzerinde önemli etkide bulunmuştur. Sosyal ilişkilerin pre kapitalist formları ve geleneksel kültürün etkileri çözülmüştür. Bunların yerini paranın aracılık ettiği sosyal ilişkiler ve atomize bireylerden

oluşan sosyal bir yapı; bir kitle toplumu almıştır. Bonefeld'e göre, bu organizasyonda, tüketim araçlarının ticarileştirilmesine bağlı olarak sosyal ilişkiler de ticarileşmiştir. (Bonefeld, W. 1991: 49)

Dünya piyasalarındaki rekabet, sermaye yoğunlaşması ve sosyal disentegrasyon müdahaleci refah devletinin gelişimini koşullamıştır. Devlet bütün bu alanlarda müdahaleci, düzenleyici, üretici işlevler üstlenmiştir. Ekonomik ve sosyal yeniden üretim sürecinin piyasa mekanizmalarına ve spontan sosyal ağların etkilerine terkedilmesi olanaksız görülmüştür.

Sermaye birikimi ve sosyal disentegrasyon bürokratizasyona yol açmış ve aynı anda da devletin regüle edici, denetleyici, sosyal güvenlikçi ve doğrudan işlevlerinin genişlemesine neden olmuştur.

Bürokratik devlet yapısı ekonomik sürecin ve emekgücünün sürekliliğinin sağlanmasının temeli durumuna gelmiştir. Devlet ekonominin kimi sektörlerinde doğrudan üretici işlevi yerine getirmiştir. Özel imalat sektörüne girdi oluşturan hammadde ya da ara maddelerin ve emekgücünün yeniden üretimi alanına giren sağlık, eğitim hizmetlerinin üretilmesi doğrudan devletin elinde toplanmıştır. Bu işleriyle devlet kapitalist ekonomide artıdeğer oranını artırıcı bir işlev görmüştür. Öte yandan emek ile sermaye arasındaki sınıf ilişkilerinin düzenlenmesi ve işçi sınıfının kapitalist sisteme sosyal devlet formu ile entegrasyonu da, daha sonradan neo liberal ideologların bolca eleştirisine konu olan, devletin düzenleyici ve denetleyici müdahalesiyle sağlanabilmiştir.

Sosyal güvenlik (refah) harcamaları, Fordist üretim ve genişletilmiş yeniden üretimi stabilize etmek için işlev gören tüketim kalıplarının oluşturulmasında kullanılmış ve aynı zamanda da belli nitelikteki emekgücünün sürekliliğini güvenceye almıştır. Böylece Fordist devlet dağıtımın düzenlenmesinde de önemli bir işlev yüklenmiştir.

İşçi sınıfının politik entegrasyonunda sosyal demokratik partilerin önemli rolü olmuştur. Sendikalar emek sermaye ilişkilerinde önemli pazarlık gücü elde etmişlerdir.

Böylece Fordist paradigmada, sendikaların Fordist düzenlemeler içine entegre edildikleri ve sınıf savaşımının, gelir dağılımı savaşımı yönünde kanalize edildiği; işçi sınıfı bilincinin vatandaşlık bilinci biçiminc dönüştürülmeye çalışıldığı; sınıf politikalarının gelir paylaşımı politikalarına indirgenmesini sağlayacak bir yönelim görülmektedir. Bütün bunlardan çıkarılabilecek sonuç işçi sınıfı savaşımının kapita-

lizmin yeni formuna entegrasyonunun sağlanmaya çalışıldığıdır. İşte Fordizm'in krizi bir yanıyla da bu sınıf düzenlemelerinin, hem sermaye açısından ekonomik, siyasal yük olarak algılandığı; hem de işçi sınıfının kendisine biçilen korporatist kalıpları reddetmeye yöneldiği bir uyuşmazlık kesitini anlatmaktadır.

Tüm bu özellikleri gözeterek Bonefeld sosyalizasyonun Fordist modunu "Amerikanizasyon" olarak da tanımlamaktadır. (Bonefeld, W. 1991: 49-51)

Fordist birikimin güvenceye alınmasında önemli işlevler üstlenen devlet yapısı Sosyal Devlet, Refah Devleti ya da Sosyal Refah Devleti olarak bilinmektedir. Briggs'e göre refah devletinin üç ana özelliği herkese minimum gelir garantisi; sosyal güvenlik hakkı ve belli standartlarda sosyal hizmet sunumudur. Keynezçi ekonomi politikaları benimsemiş bu devlet formu ücret ilişkilerini, emek piyasası politikalarını ve talebi yönetmiştir. (Jessop, B. 1991:86)

Fordist birikim rejimi Üçüncü Dünya'nın seçici endüstrileştirilmesine dayandırılmıştır. Emek yoğun ve basit üretim sektörlerinin ucuz emekgücü bulunan ülkelere devredilmesi bu endüstriyalizasyonun seçici yönünü oluşturmuştur. (Rustin, M. 1989: 55) Lipietz Üçüncü Dünya'nın bu şekilde endüstrileştirilmesini Periferal Fordizm olarak tanımlamaktadır. (Nielsen, K. 1991: 23) Basit ve emek yoğun üretim sektörlerinin perifere kaydırılması uluslararasında Fordist eşitsizlikleri yaratmış, bu ise Üçüncü Dünya ülkelerinin borç batağına sürüklenmesinin en önemli nedenlerinden birisi olmuştur. Üçüncü Dünya kendisi için belirlenmiş bu rolü oynamaya devam ettikçe, bütün olanaklarını bu role uygun tarzda kullanmaya çalışmıştır. Böylece bu rol Üçüncü Dünya'nın kaynaklarını tek yönlüleştirmiş, O'nu merkeze bağımlılaştırmış ve sonuçta da merkezin borçlandırma politikalarının tutsağı durumuna sokmuştur. Borç krizinin bu kez uluslararası düzeyde Fordizm'in krizini koşullayan bir işlev gördüğü belirtilmektedir. (Hirsch, J. 1991: 70)

1970'lerde başlayan Fordizm'in krizinin sosyal ve ekonomik yaşamın bütün alanlarında çeşitli sorunlarla kendisini ortaya koyduğu belirtilmektedir.

Taylorist iş örgütlenmesi; işçilerin işe yabancılaşması ve disorganize direnç biçimleri geliştirmeleriyle sonuçlanmıştır. Sonuçta Taylorizm kâr oranlarını engelleyen bir emek organizasyonu biçimini almıştır.

Öte yandan Fordist düzenlemeyi sağlayan devlet yapısı da bunalıma girmiştir. Ücretleri düzenleyen ve sosyal güvenlik sistemini ayakta tutan yapılar, sermaye tarafından ekonomik bunalımın nedeni olarak görülmeye başlanmış ve sermayenin ağır saldırılarına uğramıştır. Sermaye 1970'lerden itibaren sosyal güvenlik sistemlerini ayakta tutan ekonomik desteğini geri çekmeye yönelmiştir. Böylece emek/sermaye ilişkilerinin vazgeçilmez bileşeni olarak ortaya çıkmış olan kitlesel sendikal hareketin zayıflatılması ve işlevsizleştirilmesi için de herşey yapılmış; sermaye sendikaları emek organizasyonundaki ilişkilerden soyutlayacak yeni emek organizasyonu biçimlerinin arayışına yönelmiştir.

Fordizm'in uluslararası ilişkilerinde de, perifer ülkelerde düşük ücret politikalarına karşı gelişen politik hareketlenmelere ve bu ülkelerdeki tüketim kalıplarının düşüklüğü sonucunda global piyasa koşullarındaki ciddi daralma eğilimlerine bağlı olarak bunalım başgöstermiştir. (Hirsch, J. 1991: 8-19) Fordist birikim rejiminin yapısal bileşenlerinden birisi olarak ortaya çıkan periferal Fordizm; Üçüncü Dünya'nın eşitsiz konumunu iyice pekiştirmiş; bu da Üçüncü Dünya'nın global piyasalardaki talebinin daralmasına neden olmuştur.

Aglietta Fordizm'in krizinde altta yatan temel nedenlerin; imalat endüstrisinin sınırlarına dayanması; artan işçi sınıfı direnci; üretkenlikte düşüş ve bütün bunlara bağlı olarak ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimi olduğunu belirtmiştir. Aglietta'ya göre bu krizden çıkışın iki yolu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, (başarılı oldukları taktirde) şu anda denenen post Fordist düzenlemelerdir. İkinci yol ise sosyalizmdir. (Clarke, S. 1992: 14)

Howell'e göre bunalımda; piyasaların doygunluğu, artan uluslararası rekabet, sendikal hareketin birikimli etki gösteren sertliği, refah devletinin kendisinden beklenenleri yerine getiremiyor oluşu gibi etkenlerin de payı bulunmaktadır. (Howell, C. 1992: 72)

Düzenleme Okulu, sonuç olarak, Fordizm'in krizinde şu dört eğilimin etkisi bulunduğunu belirlemektedir: 1) Fordizm'in teknik ve işçi direnişi gibi sosyal kısıtlılıklara bağlı olarak, üretkenlik artışındaki düşme. 2) Kütlesel üretimin yaygınlaşması sonucunda uluslararasındaki rekabetin kızışması ve maliyetleri minimize etmek mantığıyla sürdürülen kütlesel üretim paradigmasının iflas etmesi. 3) Sosyal harcamaların artışı. 4) Tüketici eğilimlerinin çeşitlenmesi sonucunda kütlesel üretim yöntemlerinin bu yeni gelişen eğilimlerin tatmininde yeter-

siz kalması. (Nielsen, K. 1991:24) Bütün bunların yanısıra özellikle son 25 yıl içinde nüfusun yaşlanması, emekli sayısının önemli oranda artışı, nüfusun tıbbi bakım gereksiniminin artışı gibi demografik etkenlerin de Fordizm'in krizinde rol oynadığı belirtilmektedir. (Jessop, B. 1991: 94)

Fordizm'in krizi denilen olgu bir dönem kapitalizminin krizi olarak algılanmalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında tesis edilmiş ve kapitalizmin yaklaşık 20 yıllık uzun erimli genişlemesine olanak tanımış olan teknik, sosyal, ekonomik, politik yapılar kendi yarattıkları olanakları tüketerek 1970'lerden itibaren çökmüşlerdir. Çöküşün sermaye ve kapitayist sistem açısından anlamı ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimidir. Tükenen yapılar da, bir zamanlar sermayeye ortalama kâr oranlarını artırma olanağı veren yapılardır. Bu nedenle artık, ortalama kâr oranlarını artıracak yeni yapıların, ilişkilerin tesis edilmesi gerekmektedir.

"Postkapitalist" yönelimlerin ortaya çıktığı nokta da burasıdır. Böylece yeni yapı ve ilişkilerin şu oluşumları sağlamaya çalışması gerekmektedir:

1-) Emek üretkenliği artırılmalıdır. Bu artış yeni teknolojilerin kullanılması ve emeğin yeni tarzda organize edilmesi ile sağlanabilir. Üretkenlikteki artış birim zamanda daha ucuz, kaliteli, çok üretmeye yarayacaktır.

2-) Emeğe olan sayısal gereksinim azaltılmalıdır. Emeğe sayısal gereksinimin azalması teknolojik gelişme ve işin zenginleştirilmesi, becerilileştirme programlarıyla sağlanabilir. Böylece birden fazla iş tek bir işçi tarafından gerçekleştirilebilir. Bu da ücret maliyetlerinin düşürülmesini sağlar. Bütün bunlar ek olarak, işçi sınıfının organize gücünü kırmaya da hizmet edebilir.

3-) Emek organizasyonu, emeği işyerine ve genel olarak da sisteme entegre edecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. İşyeri katılım programlarının, sermaye ortaklıklarının (ekonomik katılım) genel işlevi budur.

4-) İşçi sınıfının sınıfsal gücü kırılmalıdır. Yukarıdaki uygulamaların yanısıra, düzensiz istihdam biçimleri, sendikaların devreden çıkarılması, toplu pazarlık sisteminden işyeri ya da işçi düzeyli pazarlık sistemlerine geçiş de sınıfsal gücün kırılmasına yarayacaktır.

5-) Değişmeyen sermaye maliyeti de azaltılmalıdır. Bu ucuz hammaddeler; dayanıklı, talebe göre kolayca yeniden kurulup, düzenlenebilir, birden fazla işlevli olarak kullanılabilen teknolojilerle olanaklı olabilir.

6-) Bu düzenlemelerin doğal olarak ortaya çıkaracağı (işsizlik gibi) risklerin olumsuz etkilerini minimize edecek düzenlemeler de getirilmelidir. Yoksa çözüm unsurlarının kendi çöküşlerini hazırlamaları, yeni krizlerin ortamını yaratmaları kaçınılmaz olacaktır.

7-) Üçüncü Dünya'nın yıllardır gözden çıkarılmasının sonucunda ortaya çıkan, global düzeyli ve derin, sosyal, ekonomik eşitsizliklere de çözüm bulunması gerekmektedir. Çünkü Üçüncü Dünya'nın günümüzdeki sefaleti bütün Dünya'nın başına her bakımdan büyük sorunlar açmaktadır. Afrika bugün AIDS, Hepatit gibi hastalıkların kaynağı durumundadır. Öte yandan ekonomik sefaletiyle Dünya'nın giderek daha büyük kısmı global piyasadaki talebin düşmesine neden olmaktadır ki, bu da global arzı önemli oranda üreten merkez açısından son derece yaşamsal bir sorundur.

8-) Ne olursa olsun hiçbir düzenleme tekeller arasındaki rekabeti durduramamaktadır. Fordizm'in krizini çözmeye çalışan kapitalist paradigmaların bu soruna da bir çözüm düşünmeleri gerekecektir.

III.) "Post Fordizm"

Düzenleme Okulu'na göre Fordizm'in 1970'lerdeki bunalımı kendisini tanımlayan birikim ve düzenleme yöntemlerindeki ve bu yöntemlerin ilişkilerindeki çökme sonucunda ortaya çıkmıştır.

"Post Fordizm" denilen paradigma ise birikim rejimi ve düzenleme modundaki yenilenmeyi ifade etmektedir. Şu beş özellik yeni birikim rejiminin özelliklerini oluşturmaktadır: 1) Yeni enformasyon teknolojileri temelinde, üretim ve emeğin post Taylorist organizasyonuna geçiş. Bu kütlesel üretimin tamamen yok olması demek değilse de, yeni bir yapılanma ve emekgücüne gereksinimin azaltılması anlamına gelmektedir.

2) Hizmet sektörünün, yine yeni teknolojiler temelinde, artan biçimde endüstrileşmesi. Böylece yeni kentsel hizmet- endüstrisi merkezlerinin gelişmesi.

3) Tarımın endüstrileşmesi. Öte yandan tarımın gerek ulusal gelire

katkı, gerekse istihdam ettiği emekgücü hacmi bakımından önem yitirmesi.

4) Üretkenlik ile kitlelerin gelirinin birbirinden ayrılması. Gelir ve tüketim farklılıklarının bu nedenle artması. Düşük büyüme düzeyli bir birikim rejimine geçiş.

5) Ücretlerle iş arasındaki ilişkinin parçalanması, sosyalizasyonun enformasyon temelinde gerçekleşmesi ve tüketim eğilimlerinin farklılaşması sonucunda bireyselleşme ve bu temelde çoğulculaşma eğilimleri.

Bütün bunlarla birlikte düzenleme rejiminde de değişiklikler gözlenmektedir: 1) Küçük işletmelerin yaygınlaşması, 2) sosyal güvenlik sistemlerinin parçalanması, 3) sendikaların zayıflaması, işsizlikte artış, istihdam biçimlerinde düzensizleşme ve işçi sınıfı içindeki heterojenitenin artması, 4) "desantralize korporatizm" denilen ve ulusal düzeyli toplu pazarlık sisteminin parçalanması anlamına gelen yeni emek/sermaye ilişkilerinin gelişmesi düzenleme rejimindeki değişikliklerin başlıcalarıdır. (Esser, J., Hirsch, J. 1989:422)

Düzenleme Okulu "post Fordist" birikim rejiminin nihai anlamda yeni bir genişleyici uzun dalganın hazırlığı anlamını taşıdığını belirtmektedir. (Bonefeld, Hirsch) Hirsch bu bunalımlı ortamın yeni bir birikim rejimini koşulladığını ve bunun da ancak yeni teknolojilerin geliştirilmesi ile olanaklı olduğunu belirtmektedir. Sermaye Taylorizm'in üretim sürecindeki bunalımına ve onun politiko-kurumsal üst yapısına yanıt vermeye yönelmiştir. Teknolojik gelişme ilc emekgücünün azaltılması ve "esnek" ilişkiler temelinde yeniden örgütlenmesi hedeflenmiştir. Üretimin yeniden organizasyonundaki amaçlar; Taylorist kitle işçisinin ortadan kaldırılması, kapasite kullanımının artırılması, kolektif organizasyon havasının yaratılmasıdır. (Hirsch, J. 1991:25) Ancak bütün bunlar kâr oranlarının artırılması temelinde gerçekleştirilen operasyonlar olduğundan, Bonefeld, süreci Taylorizm'in mikroelektronik transformasyonu olarak nitelemiştir. (Bonefeld, W. 1991: 54)

Böylece yeni emek düzenlemelerine "postkapitalist" tezlerce atfedilen demokratiklik ve katılımcılığın da kâr oranlarında artış sağlandığı sürece anlam ve işlerlik kazandıkları ortaya çıkmaktadır. İşyerinde yeni bir ideolojik ve psikolojik atmosfer yaratılmaya çalışılmasının gerçek nedeni de budur. Bu atmosfer işçiyi işletmenin genel çıkarları ile özdeşleştirmeli; belirlenen çalışma ritmine sorgusuz uyumunu sağ-

lamalı ve kâr hedefiyle uyumlu bir harmoni yaratmalıdır. Öte yandan bu tip uygulamaların "E.İ.S" aracılığıyla yoğunlaştırılmış, kesintisizleştirilmiş ve tam rasyonalize edilmiş iş ortamında iş gerilimini artırdığı da bilinmektedir. Japon iş ortamı bunun en tipik örneğidir.

Wilmot, Hampson, Ever, Smith gibi araştırmacılar bu nedenlerle yeni iş organizasyonu biçimlerini de hiç çekincesiz otoriteryen olarak tanımlamışlardır. Bu sistemin uygulanabilmesi için örgütlü emeğin zayıf olması gerekmektedir. İşletme ve onun çıkarlarıyla uyumlu, ancak kendi sınıf çıkarlarıyla ilişkisiz ve sendikal örgütlülükten kopuk bir emek kolektivizminin yaratılması özellikle önem kazanmaktadır. (Hampson, I. ve diğ. 1994: 237-238)

"Post Fordist" düzenlemelerin temel amaçlarından birisi, sermayenin organik bileşimdeki artışın doğurduğu ortalama kâr oranlarındaki düşüş eğiliminin tamponlanabilmesi için emek maliyetlerinin düşürülmesidir. Her türlü düzensiz istihdam biçiminin, sendikasızlaştırma çabalarının, sosyal güvenlik sistemlerinin dağıtılmasının; kısaca her türlü emek yanlısı politikaya Fordist formlarında bile tahammülsüzlüğün nedeni budur. Böylece "post Fordizm", Fordist sistemin yarattığı sosyal güçlere sermayenin verdiği bir politik yanıt olarak da görülmektedir. (Rustin, M. 1989: 61) Hirsh yeni emek organizasyon biçimleriyle emekgücünün perifer ve merkez olarak parçalanmasını, ulusal yapıları polarize gruplarda kristalleştiren büyük bir parçalanma ve heterojenizasyon süreci olarak görmektedir. Buradaki polarizasyon uluslararası alandaki polarizasyondan da ileri bir aşamaya karşılık gelmektedir. Polarizasyon artık ulusal sınırlar içinde de iyice belirginleşmiştir. Hirsch'e göre metropolün kendi içinde emekgücünün merkez ve perifer olarak parçalanması, Kuzey/Güney çelişkilerinin merkezin içine taşınmasından başka bir anlam ifade etmemektedir. Bu nedenle de Hirsch emek organizasyon biçimleri bakımından "post Fordist" gelişmeyi "Güney Afrikalılaşma (southafricanization)" olarak tanımlar.

"Post Fordizm"e yönelişteki temel neden sermaye birikiminin geliştirilmesi, sermaye çevrim hızının artırılmasıdır. (Pietrykowski, B. 1994: 71) Aslında sermaye çevrim hızındaki artış üretim, dolaşım, değişim, tüketim çevriminin hızlanması anlamına gelmektedir. Çevrimdeki hız artışı kapitalist işlerlik ortamında kâr oranlarının güvenceye alınmasının göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

"Post Fordist" devlet, Fordist devletin tersine talep yönünü değil;

arz yönünü organize etmeye yönelir. "Esnek" arz yönlü stratejilerle üretimdeki rijiditeleri gidermeye çalışır ve sosyal harcamaları kısıtlamak için de talep yönünde yeni rijiditeler inşa eder. Böylece işlevleri değişmekle birlikte "post Fordizm"de de devlete yönelik beklentilerin yine önemli olduğu görülmektedir. (Jessop, B. 1991: 99) Sermayenin devletten beklediği işlevler değişmiş; ancak kesinlikle sonlanmamıştır. Devletin kapitalist sistemdeki sınıfsal rolü de değişmemiştir.

IV.) Marksist kuramın açıklayıcılığı

Buraya kadar yazılanlardan açığa çıktığı gibi, ne teknolojik gelişmeler, ne emekgücünün kimi sektörlerdeki entelektüelleşme süreci, ne mesleki yapılardaki değişim ve ne de "postkapitalist" paradigmanın diğer önermeleri; bunların hiçbirisi kapitalizmin özünde herhangi bir değişiklik olduğunu göstermemektedir.

Kapitalizmin özü üretim araçlarının özel mülkiyeti ve artıdeğer sömürüsüdür. Bu anlamda ne üretim araçlarının özel mülkiyeti durumunda, ne bu ölçütle belirlenen nesnel sınıf konumlarında, ne de kapitalizmin temel güdüleyicisi artıdeğere kapitalist el koyma sürecinde herhangi bir değişim söz konusudur.

Bütün bunlar değişen hiçbir şeyin olmadığının savunulduğu şeklinde algılanmamalıdır. Ortada elbetteki önemli değişimler vardır. Ancak bunlar öze ilişkin olmayıp; içerikle sınırlıdır ve değişim yerine dönüşüm kavramı ile karşılanması daha uygun olacaktır. Dönüşümün kısaca, emek ve teknolojideki ve emek ile sermaye ilişkilerindeki yeni organizasyon türleri olarak tanımlanması olanaklıdır.

İçerikteki dönüşüm, emek ile sermaye arasındaki güç ilişkilerinin ortaya koyduğu politik vektörün renginin emek mi, yoksa sermaye tonu mu taşıdığıyla ilintilidir. Bugün renge daha fazla oranda kendi tonunu vuranın sermaye olduğunu belirlemek yanlış olmayacaktır.

Kısaca içerikteki dönüşüm, sermayenin, kapitalist özü korumak ve yetkinleştirmek amacıyla giriştiği ve bu süreçte karşılaşabileceği her tür direnç mekanizmasını savuşturmak kararlılık ve kıvraklığını sergilemek azminde olduğu; ulusal, global; üretim, tüketim; bilim, teknoloji; ideoloji, politika, ekonomi gibi akla gelebilecek bütün düzey, alan ve veçhelerdeki müdahalesinin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bu anlamda dönüşüm tam anlamıyla sermayenin sınıfsal tercihlerini yansıtmaktadır.

Ancak burada bütün bunlarla ilgili iki noktanın altının da çizilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki müdahalelerin etkinlik potansiyeli, diğeri ise müdahalelerin ortaya çıkardığı çelişkili sonuçlarla ilgilidir.

Özellikle teknolojik gelişmelerin üretkenliği artırıcı, maliyet düşürücü, işçi sınıfının organizasyonunu kırıcı ve onu sisteme entegre edici olanakları sermayeye sunduğu; daha doğrusu sermayenin teknolojiyi bu amaçlarla kullanabilme kıvraklığı sergilediği doğrudur. Ancak bütün bunların karşısında işsizlik; ulusal ve global düzeyli eşitsizlikler; sermaye grupları arasındaki rekabet gibi olgular; çözümlenemeyen, hatta teknolojik yoğunlaşmayla birlikte giderek derinleşip, daha da zorlanmaları durumunda hiçbir çerçeve içine alınamayacak denli patlamalara neden olabilecek ve son sınırlarına doğru hızla yaklaşan başka ciddi sorunlar da ortaya çıkmaktadır.

Ne tür formu olursa olsun kapitalizmin bunları çözmesi olanaksız görünmektedir. Burada söz konusu edilen kapitalizmin bütün çözüm alanlarını tüketmesi değildir. Kapitalizmin içlerine akışkanlık göstereceği ve kendi işlerliği için yeni olanaklar üretebileceği pek çok kuytu köşe olabilir. Ancak, bir kere bu kuytulardaki olanakların toplum yararına sonuçlar üretmeleri son derece şüphelidir; öte yandan genel bir mutluluk tablosu resmeden Druckerci, Tofflerci "postkapitalist" tezlerin hiçbir geçerliliklerinin bulunmadığı da kesindir. Bu tezlerin tümü sistemin restorasyon çabalarının ideolojik bombardıman işlevini yerine getirmektedir.

Diğer taraftan teknolojik gelişme, işçi sınıfı ve genel olarak tüm insanlık yararına sonuçlar da üretmektedir. Bunların içinde en önemlisi zorunlu çalışma sürelerini azaltmayı olanaklı kılanıdır.

Sermaye egemenliğinin sonlandırılması durumunda gerçekleşebilecek olan zorunlu çalışma sürelerinin azaltılması uygulamasının çıktıları ise en azından şunlar olacaktır: 1) Toplumsal artığın toplumsal gereksinimler yönünde paylaşılabilmesi olanağı, 2) herkese çalışma hakkı, 3) herkese daha az süreyle çalışma hakkı, 4) doğayla daha uyumlu bir üretim paradigmasının yaratılması olanağı. Bütün bunların gerçekleşmesinin önündeki tek engel sermaye egemenliğinin kendisidir. Ve bugün bu egemenlik biçimi toplumun önüne "postkapitalist", "bilgi toplumu", "esnek üretim" adlarıyla sürülmeye çalışılmaktadır.

Kısaca değişen tek şey kapitalist sömürünün organizasyon biçimidir.

KAYNAKLAR

Acar, N. (1995), Tam Zamanında Üretim, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları: 542, Ankara.

Aglietta, M. (1979), A Theory of Capitalist Regulation, The US Experience, NLB, London.

Albert, M., Hahnel, R. (1994), Geleceğe Bakmak: 21. Yüzyıl İçin Katılımcı Ekonomi, Ayrıntı Yayınları, Çev: Akınhay, O., Birinci Basım, İstanbul.

Allen, C.S. (1990), Trade Unions, Worker Participation and Flexibility, Comparative Politics, 22 (3), 253-272.

Alvessan, M. (1991), Corporate Culture and Corporatism at the Company Level, Economic and Industrial Democracy, 12, 347- 367.

Andersen, G.E. (1993), Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework, (Changing Clases, Stratification and Mobility in Post Industrial Societies, Ed. by Andersen, G.E., Sage Pub., London içinde), 7-31.

Andersen, G.E., Assimakopoulou, Z., Kersbergen, K.V. (1993), Trends in Contemporary Class Structure, A Six Nation Comparison. (Changing Clases, Stratification and Mobility in Post Industrial Societies, Ed. by Andersen, G.E., Sage Pub., London içinde), 32-57.

Anderson, G., Brosnan, P., Walsh, P. (1994), Flexibilty, Causalisation and Externalization in the New Zealand Workforce, The Journal of Industrial Relations, Dec. 1994: 491-518.

Bahro, R. (1989), Nasıl Sosyalizm, Hangi Yeşil, Ne İçin Sanayi, Ayrıntı Yayınları, Çev: Bora, T., Birinci Basım, İstanbul.

Bain, G.S., Price, R. (1972), Who is White Collar Employee, Br. J. Ind. Rel., 10 (3): 325-338.

Belek, İ. (1993), Bilimsel Teknolojik Devrim ve Endüstriyel Demokrasi, Sorun Yayınları, İstanbul.

Bell, D. (1970), The Cultural Contradictions of Capitalism, (Capitalism Today, Ed. by Bell, D., Kristol, I., Basic Books Inc., New York içinde), 16-43.

Bell, D. (1973) The Coming of Postindustrial Society-A Venture in Social Forecasting, Basic Books Inc., New York.

Bengtsson, J. (1991), Human Resource Development, Futures, December, 1085-1106.

Blackburn, R. (1993), Yüzyıl Biterken-Çöküşten Sonra Sosyalizm, (Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği, Derleyen: Blackburn, R., Ayrıntı Yayınları, Çev: Akınhay, O., İstanbul içinde), 9-113.

Blumberg, P. (1976), Industrial Democracy, The Sociology of Participation, Schocken Books, Second Printing, New York.

Bolwijn, P.T., Kumpe, T. (1990), Manufacturing in the 1990s, Productivity, Flexibility and Innovation, Long Range Planning, 23 (4), 44-57.

Bonefeld, W., Hollaway, J. (1991), Introduction: Post Fordism and Social Form, (Post Fordism and Social Form A Marxist Debate on the Post Fordist State, Ed. by Bonefeld, W., Hollaway, J., Mac Millan Press Ltd., London içinde), 1-7.

Bonefeld, W. (1991), The Reformulation of State Theory, (Post Fordism and Social Form A Marxist Debate on the Post Fordist State, Ed. by Bonefeld, W., Hollaway, J., Mac Millan Press Ltd., London içinde), 35-68.

Bottomore, T. (1989), The Capitalist Class, (The Capitalist Class: An International Study, Ed. by Bottomore, T., Brym, R.J., Harvester Wheat Sheaf Pub., Great Britain içinde), 1- 18.

Bottomore, T. (1991), Classes in Modern Capitalism, Harper Collins Academic, London.

Bratton, J. (1992), Japanization at Work, Managerial Studies for the 1990s, The MacMillan Press Ltd., London.

Braverman, H. (1974) Labor and Monopoly Capital, The Degredation of Work in the Twentieth Century, Monthly Review Press, Fifth Printing, New York.

Breen, R., Rottman, D.B. (1995), Class Stratification, Biddles Ltd., Great Britain.

Brieines, W. (1989), Community and Organization in the New Left 1962-68: The Great Refusal, Rutgers Uni. Press, London.

Brodsky, M.M. (1994), Labor Market Flexibility: A Changing International Perspective, Monthly Labor Review, 117 (11), 53-60.

Brulin, G., Nilsson, T. (1991), From Societal to Managerial Corporatism: New Forms of Work Organisation as a Transformation Vehicle, Economic and Industrial Democracy, 12, 327-346.

Burawoy, M. (1985), The Politics of Production, Factory Regimes Under Capitalism and Socialism, Verso, London.

Burrows, R., Gilbert, N., Pollert, A. (1992), Fordism, Post- Fordism and Economic Flexibility, (Fordism and Flexibility, Divisions and Change, Ed. by Gilber, N. et. all, Mac Millan Press, Hong Kong içinde), 1-19.

Callenbach, E. (1994), Ekotopya, Ayrıntı Yayınları, Çev: Akınhay, O., Birinci Basım, İstanbul.

Callinicos, A. (1994), Giriş, (Değişen İşçi Sınıfı, Ed Callinicos, A., Harman, C., Çev: Akınhay, O., Z Yayınları, İstanbul içinde), 7-19.

Callinicos, A. (1994), Yeni Orta Sınıf ve Sosyalist Siyaset, (Değişen İşçi Sınıfı, Ed. Callinicos, A., Harman, C., çev: Akınhay, O., Z Yayınları, İstanbul içinde), 21-62.

Calvert, P. (1982), The Concept of Class, St Martin's Press, New York.

Campbell, M. (1994), Technology Organization and Employement- the Employement Effects of Technology and Organizational Change, (Patterns of Social and Technological Change in Europe, Ed. by Katsikides, S. ve diğ., England içinde), 19- 33.

Carchedi, G. (1975), Reproduction of Social Classes at the Level of Production Relations, Economy and Society, 4: 361- 417

Carchedi, G. (1975a), On the Economic Identification of the New Middle Class, Economy and Society, 4: 1-86.

Carter, B. (1985), Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class, Routledge and Kegan Paul Inc., England.

Casey, B., Laczko, F. (1992), Older Worker Employment: Change and Continuity in the 1980s, (Fordism and Flexibility, Divisions and Change, Ed. by Gilbert, N., et. all, Mac Millan Press, Hong Kong içinde), 137-153.

Cavestro, W. (1989), Automotion, New Technology and Work Content, (The

Transformation of Work: Skill, Flexibility and the Labor Process, Ed. by Wood, S., Unwin Hyman Ltd. içinde): 219-234)

Champlin, D., Olson, P. (1994), Post-Industrial Metaphors: Understanding Corporate Restructuring and The Economic Environment of the 1990s, Journal of Economic Issues, 28 (2), 449-459.

Clark, T.N., Lipset, S.M. (1991), Are Social Class Dying?, International Sociology, 6 (4), 397-410.

Clark, T.N., Lipset, S.M., Rempel, M. (1993), The Declining Political Significance of Social Class, International Sociology, 8 (3), 293-316.

Clarke, S. (1992), What in the F...'s Name is Fordism, (Fordism and Flexibility, Divisions and Change, Ed. by Gilbert, N. et. all, Mac Millan, Hong Kong içinde), 13-30.

Clement, W., Myles, J. (1994), Relations of Rulling Class and Gender in Postindustrial Societies, McGill Queen's University Press, Canada.

Coffey, W.J., Bailly, A.S. (1992), Producer Services and Systems of Flexibile Production, Urban Studies, 29 (6), 857- 868.

Colclough, C., Tolbert, C.M. (1992), Work in the Fast Lane: Flexibility, Divisions of Labor, and Inequality in High-Tech Industry, State Uni. of N.W. Press.

Crook,S., Pakulski, J., Waters, M., (1992), Postmodernization, Change in Advanced Society, Sage Pub., London.

De Ball, M.B. (1989), Participation: Its Contradictions, Paradoxes, and Promises, (International Handbook of Participation in Organizations, Organizational Democracy, Ed. by Lammers, C.J., Szell, G., Oxford Uni. Press), 11-25.

Deming, W.G. (1994), Work at Home: Data From the CPS, Monthly Labor Review, February, 14-20.

Dickson, D. (1992), Alternatif Teknoloji, Ayrıntı Yayınları, Çev: Erdoğan N., Birinci Basım, İstanbul.

Dimitrova, D. (1994), Work, Commitment and Alienation, International Social Science, 140: 201-211.

Dordick, H.S., Wang, G. (1993), Information Society, A Retrospective View, Sage Pub., USA.

Drucker, P. (1993), Yeni Gerçekler, İş Bankası Yayınları, Çev: Karanakıç, B., Üçüncü Baskı, Ankara.

Drucker, P. (1994), Kapitalist Ötesi Toplum, İnkılap Yayınları, Çev: Çorakıç, B., İstanbul.

Drucker, P. (1994a), Gelecek İçin Yönetim 1990'lar ve Sonrası, Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev: Üçcan, F., İkinci Baskı.

Drucker, P. (1994b), The Post-Capitalist World, The Public Interest, 89-100.

Eder, K. (1993), The New Politics of Class, Sage, Pub., London. Edgel, S. (1993), Class, Routledge Pub., London. Ehrenreich, J. ve B. (1977), The Professional-Managerial Class, Radical America, 11 (2): 12-17.

Elger, T., Fairbrother, P. (1992), Inflexibile Flexibility: A Case Study of Modularisation, (Fordism and Flexibility, Ed. by Gilbert, N. ve diğ., Mac Millan, Hong Kong içinde), 89- 106)

Emre, A. (1995), Tam Zamanında Üretim Sisteminin Ülkemizdeki Uygulama ve Sorunları, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları: 543, Ankara.

Erkan, H. (1993), Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme, Türkiye İş Bankası Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

Esser, J., Hirsch, J. (1989), The Crisis of Fordism and the Dimensions of a "Post Fordist" Regional and Urban Structure, IJURR, 13 (3): 417-435.

Evans, J.S. (1991), Strategic Flexibility for High Technology Manoeuvres: A Conceptual Framework, Journal of Management Studies, 28 (1), 69-89.

Fieldes, D., Bramble, T. (1992), Post Fordism: Historical Break or Utopian Fantasy? The Journal of Industrial Relations, 34 (4), 562-579.

Florida, R. (1991), The New Industrial Revolution, Futures, July/August, 559-576.

Friedman, G. (1978), The Anatomy of Work (Labor, Leisure and the Implications of Automation, Grenwood Press, Connecticut.

Fujita, K. (1991), Women Workers and Flexibile Specialisation: The Case of Tokyo, Economy and Society, 20 (3), 260-282.

Fukuyama, F. Tarihin Sonu mu?, Rey Yayıncılık, Kayseri.

Gahan, P. (1991), Forward to the Past? The Case of "New Production Concepts", The Journal of Industrial Relations, 33 (2), 155-177.

Galbraith, J.K. (1969), The New Industrial State, Pelican, London.

Garnahan, P., Stewart, P. (1992), Management Control and a New Regime of Subordination: Post Fordism and the Local Economy, (Fordism and Flexibility, Ed. by Gilbert, N. ve diğ., Mac Millan, Hong Kong içinde), 107-117.

Gershenfeld, J. et. all (1994), Japanese Team-Based Work Systems in North America, California Management Review, 37 (1), 42-64.

Gibson, D.E. (1992), Post-Industrialism: Prosperity or Decline, Sociological Focus, 26 (2), 147-163.

Giddens, A. (1994), Sosyoloji-Eleştirel Bir Yaklaşım, Birey Yayıncılık, Çev: Esengün, M.R., Öğretir, İ., İkinci Baskı, İstanbul.

Giddens, A. (1994a), Modernliğin Sonuçları, Ayrıntı Yayınları, Çev: Kuçdil, E., İstanbul.

Gorz, A. (1985), Cennetin Yolları, Afa Yayınları, Çev: Ilgaz, T., İstanbul.

Gorz, A. (1993), Yeni Gündem, (Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği, Ed. Blackburn, R., Ayrıntı Yayınları, Çev: Akınhay, O., İstanbul içinde), 164-177.

Gorz, A. (1995), İktisadi Aklın Eleştirisi, Ayrıntı Yayınları, Çev: Ergüden, I., İstanbul.

Gough, J. (1992), Where's the Value in "Post Fordism"?, (Fordism and Flexibility, Ed. by Gilbert, N. ve diğ., Mac Millan, Hong Kong içinde), 31-45.

Grootings, P. (1989), Conditions and Consequences of the Introduction of New Technology at Work, (New Technologies and Work, Ed. by Francis, A., Grootings, P. Routledge, London içinde), 1-34.

Hage, J., Powers, C.H. (1992), Post-Industrial Lives, Roles and Relationships in the 21st Century, Sage Pub., USA.

Halal, W.E. (1986), The New Capitalism, John Willey and Sons Inc., Canada.

Hall, D.T., Parker, V.A. (1993), The Role of Workplace Flexibility in Managing Diversity, Organizational Dinamics, 5-18.

Hampson, I., Ewer, P., Smith, M. (1994), Post-Fordism and Workplace Change: Towards a Critical Research Agenda, The Journal of Industrial Relations, June: 231-257.

Harman, C. (1994), Resesyondan Sonra İşçi Sınıfı, (Değişen İşçi Sınıfı, Ed. Callinicos, A., Harman, C., Çev: Akınhay, O., Z Yayınları, İstanbul içinde), 65-95.

Hirsch, J. (1991), Fordism and Post Fordism: The Present Social Crisis and Its Consequences, (Post Fordism and Social Form A Marxist Debate on the Post Fordist State, Ed. by Bonefeld, W., Hollaway, J., MacMillan Press Ltd., London içinde): 8-34.

Hirsch, J. (1991a), From the Fordist to the Post-Fordist State, (The Politics of Flexibility, Restructuring State and Industry in Britan, Germany and Scandinavia, Ed. by Jessop, B., et. al, Billing and Sons Ltd., Great Britain içinde): 67- 81.

Hirst, P., Zeitlin, J. (1991), Flexibile Specialization Versus Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications, Economy and Society, 20 (1), 1-56.

Hout, M., Brooks, C., Manza, J. (1993), The Persistence of Classes in Post Industrial Societies, International Sociology, 259-277.

Howell, C. (1992), The Dilemmas of Post-Fordism: Socialists, Flexibility, and Labor Market Deregulation in France, Politics and Society, 20 (1): 71-99.

Hyman, R. (1983), White-Collar Workers and Theories of Class, (The New Working Class? Ed. by Hyman, R., Prica, R., Mc Millan Press, London içinde), 3-45.

Hyman, R. (1994), Industrial Relations in Western Europe: An Era of Ambiguity?, Industrial Relations, 33 (1): 1-24.

Jenson, J. (1989), The Talents of Women, the Skills of Men: Flexibile Specialization and Women, (The Transformation of Work, Ed. by Wood, S., Unwin Hyman Ltd. içinde), 141-155.

Jessop, B. (1991), The Welfare State in Transition From Fordism to Post-Fordism, (The Politics of Flexibility, Restructuring State and Industry in Britan, Germany and Scandinavia, Ed. by Jessop, B., et. al, Billing and Sons Ltd., Great Britain içinde): 82-105.

Jessop, B. (1991a), Thatcherism and Flexibility: The White Heat of a Post-Fordist Revolution, (The Politics of Flexibility, Restructuring State and Industry in Britan, Germany and Scandinavia, Ed. by Jessop, B., et. al, Billing and Sons Ltd., Great Britain içinde): 135-161.

Jurgens, U. (1991), Departures From Taylorism and Fordism: New Forms of Work in the Automobile Industry, (The Politics of Flexibility, Ed. by Jessop, B. et. all, Billing and Sons Ltd., Great Britain içinde), 233-247. Kelley, M.R. (1989), Alternative Forms of Work Organisation Under Programmable Automation, (The Trasnformation of Work, Ed. by Wood, S., Unwin Hyman Ltd. içinde),235-246)

Kelley, J. (1995), Class and Class Conflict in Six Western Nations, American Sociological Review, Vol: 60, 157-178.

Kendall, E.B. (1977), Alexei Gastev and the Soviet Controversy Over Taylorism, 1918-24, Soviet Studies, 29 (3), 373-94.

Kipnis, D. (1990), Technology and Power, Springer-Verlag Inc., New York.

Kırçıl, O. (1995), Kalite Kontrol Grupları İçin Gerekli Yönetsel ve Organizasyonel Altyapı olarak Z Tipi Organizasyonlar, Kalite Kontrol Grupları Semineri içinde, MPM Yayını, No= 320, 83-136.

Killick, T. (1995), Flexibility and Economic Progress, World Development, 23 (5), 721-734.

Kozlu, C. (1994), Türkiye Mucizesi İçin Vizyon Arayışları ve Asya Modelleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

Kumar, K. (1991), Prophecy and Progres, The Sociology of Industrial and Postindustrial Society, Penguin Books, England.

Lash, S. (1990), Sociology of Postmodernism, Routledge, New York.

Lash, S., Urry, J. (1987), The End of Organized Capitalism, The Uni. of Winconsin Press, Great Britain.

Lorenz, E.H. (1993), Flexibile Production Systems and the Social Construction of Trust, Politics of Society, 21 (3), 307-324.

Luggen, W.W. (1991), Flexible Manufacturing Cells and Systems, Prentice Hall Int. Inc., USA.

Lyon, D. (1988), The Information Society Issues and Illusions, Polity Press, UK.

Lyotard, J.F. (1994), Post Modern Nedir Sorusuna Cevap, (Postmodernizm, Derleyen: Zeka, N., Kıyı Yayınları, 2. Baskı içinde), 45-58.

Mallet, S. (1975), The New Working Class, Spokesman Books, Nottingham.
Mandel, E. (1975), Late Capitalism, NLB, London.
Marx, K. (1967), Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, Sol Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.
Marx, K. (1978), Kapital I, III. Ciltler, Sol Yayınları, Çev: Bilgi, A., Ankara.
Marx, K. (1979), Grundrisse-Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma, Birikim Yayınları,Çev: Nişanyan, S., Birinci Baskı, İstanbul.
Marx, K. (1979a), Felsefenin Sefaleti, Sol Yayınları, Çev: Kardam, A., Üçüncü Baskı, Ankara.
Marx, K., Engels, F. (1976), Alman İdeolojisi (Feurbach), Sol Yayınları, Çev: Belli, S., Birinci Baskı, Ankara.
Marx, K., Engels, F. (1991), Komünist Manifesto, Sol Yayınları, Çev: Erdost, M., İkinci Baskı, Ankara.
Masuda, J. (1990), Managing in the Information Society, Basil Blackwell Ltd., USA.
Mayo, E. (1945), The Social Problems of Industrial Civilization, Andover Press, Massachusetts.
Mc Carthy, S. (1989), The Dilemma of Non-participation, (International Handbook of Participation in Organizations, Organizational Democracy, Ed. by Lammers, C.J., Szell, G., Oxford Uni. Press içinde), 115-129.
Middlebrook, K.J. (1991), The Politics of Industrial Restructuring, Transnational Firms' Search for Flexibile Production in the Mexican Automobile Industry, Comparative Politics, 275-297.
Moore, W.E. (1977), Industrial Relations and the Social Order, Arno Press, New York.
Murray, G. (1995), Antipolitik çağda Politika, Ayrıntı Yayınları, Çev: Yılmaz, A., İstanbul.
Nielsen, K. (1991), Towards a Flexibile Future Theories and Politics, (The Politics of Flexibility, Restructuring State and Industry in Britan, Germany and Scandinavia, Ed. by Jessop, B., et. al, Billing and Sons Ltd., Great Britain içinde): 3-30.
OECD (1986), Flexibility in the Labor Market, The Current Debate, Technical Report, Paris.
Offe, C. (1985), Disorganized Capitalism-Contemporary Transformations of Work and Politics, The MIT Press, Cambridge.
Osterman, P. (1994), How Common is Workplace Transformation and Who Adopt It?, Industrial Labor Relations Review, 47 (2), 171-188.
Ozaki, R. (1991), Human Capitalism, The Japanese Enterprise System as World Model, Penguin Books, London.
Öngen, T. (1994), Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı, Alan Yayıncılık; Birinci Baskı, İstanbul.
Pahl, R.E. (1988), Some Remarks on Informal Work, Social Polarization and the Social Structure, Int. J. of Urban and Regional Research, Vol: 12, 247-267.
Pakulski, J. (1993), The Dying of Class or Marxist Class Theory?, International Sociology, 8 (3), 279-292.
Pakulski, J. (1993a), Mass Social Movements and Social Class, International Sociology, 8 (2), 131-158.
Pelaez, E., Hollaway, J. (1991), Learning to Bow: Post Fordism and Technological Determinism, (Post Fordism and Social Form A Marxist Debate on the Post Fordist State, Ed. by Bonefeld, W., Hollaway, J., MacMillan Press Ltd., London içinde), 135-144.

Parker, M., Slaughter, J. (1990), The Team Concept in the US Auto Industry, Science as Culture, No= 8, 27-58.

Perez, C. (1983), Structural Change and Assimilation of New Technologies in the Economic and Social Systems, Futures, October: 357-375.

Perez, C. (1985), Microelectronics, Long Waves and World Structural Change: New Perspectives for Developing Countries, World Development, 13 (3), 441-463.

Pietrykowsky, B. (1994), Consuming Culture: Postmodernism, Post-Fordism and Economics, Rethinking Marxism, 7 (1), 62-80.

Piore, M.J., Sabel, C.F. (1984) The Second Industrial Divide for Prosperity, Basic Books Inc., USA.

Poulantzas, N. (1975), Classes in Contemporary Capitalism, NLB, London.

Rassool, N. (1993), Post Fordism? Technology and New Forms of Control, British Journal of Sociology of Education, 14 (3), 227-244.

Rifkin, J. (1995), The End of Work, The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post Market Era, Published by G.P. Putnam's Sons, New York.

Rose, M.A. (1991), The Post-Modern and the Post-Industrial, Cambridge University Press.

Rost, J., Smith, A. (1992), Leadership: A Post Industrial Approach, European Management Journal, 10 (2), 193-201.

Rose, A.M. (1991), The Post-Modern and the Post-Industrial, Cambridge University Press.

Ruccio, D. (1989), Fordism on a World Scale, International Dimensions of Regulation, 21 (4): 33-53.

Rustin, M. (1989), The Politics of Post-Fordism: Or, The Trouble With "New Times", New Left Review, 175: 54-77.

Sarre, P. (1989), Recomposition of Class Structure, (Restructuring Britain-The Changing Social Structure, Ed. by Hammett, C. et. all, Sage Pub., London içinde), 78-123)

Sayer, A. (1989), Postfordism in Question, IJURR, Vol: 13, 666-693.

Shaiken, H., Herzenberg, S. Kuhn, S. (1986), The Work Process Under More Flexibile Production, Industrial Relations, 25 (2): 167-183.

Skorstad, E. (1991), Mass Production, Flexibile Specialization and Just in Time, Futures, 1075-84.

Smith, V. (1994), Institutionalizing Flexibility in a Service Firm, Work and Occupations, 21 (3), 284-307.

Storper, M., Scott, A.J. (1990), Work Organisation and Labor Markets in an Era of Flexible Production, Int. Labor Reivew, 129 (5), 573-591.

Street, J. (1992), Politics and Technology, The MacMillan Press Ltd., London.

Sweezy, P., Baran, B. (1975) Tekelci Kapitalizmin Tarihi Üzerine, (Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı, Editörler: Sweezy, Baran, Magdoff, Belge Yayınları, Birinci Basım, Çev: Koç, Y. İstanbul içinde), 99-125.

Szell, G. (1994), Technology, Production, Consumption and the Environment, International Social Science, 140: 213-225.

Taksa, L. (1992), Scientific Management: Technique or Culturel Ideology?, The Journal of Industrial Relations, Sep.: 365-395.

Teague, P. (?), The Political Economy of the Regulation School and the Flexibile Specialization Scenaria, Journal of Economic Issues, 17 (5): 32-54.

Teckenberg, W. (1978), Labor Turnover and Job Satisfaction: Indicators of Industrial Conflict in the USSR, Soviet Studies, 30 (2), 193-211.

Tickcell, A., Peck, J.A. (1992), Accumulation, Regulation and the Geographies of

Post-Fordism: Missing Links in Regulationist Research, Progress in Human Geography, 16 (2): 190-218.

Toffler, A. (1981), Üçüncü Dalga, Altın Kitaplar, Çev: Seden, A., İstanbul.

Toffler, A. (1981a), Gelecek Korkusu-Şok, Altın Kitaplar, Çev: Sargut, S., Üçüncü Baskı, İstanbul.

Toffler, A. (1992), Yeni Güçler, Yeni Şoklar, Altın Kitaplar, Çev: Çorakıç, B., Birinci Basım, İstanbul.

Tomaney, J. (1990), The Reality of Workplace Flexibility, Capital and Class, 40, 29-60.

Tourain, A. (1971), The Post-Industrial Society Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society, Random House, New York.

Treu, T. (1992), Labour Flexibility in Europe, Int. Labour Review, 131 (4-5), 497-512.

Urry, J. (1973), Towards a Structural Theory of the Middle Class, Acta Sociologica, 16 (3): 180-185.

Van Houten, D.R. (1987), The Political Economy and Technical Control of Work Humanization in Sweeden During the 1970s and 1980s, Work and Occupations, 14 (4), 483-513.

Vinogradov, V.A., Skvortsov, L.V. (1991), Information Culture-A Key to Social Development and Improvement of Human Existence, SPB Academic Pub., Netherland.

Walby, S. (1989), Flexibility and the Changing Sexual Division of Labour, (The Transformation of Work, Ed. by Wood, S. Unwin Hyman Ltd., içinde), 127-140)

Walton, J. (1987), Theory and Research on Industrialization, Ann. Rev. Social., 13: 89-108.

Weber, M. (1993), Sosyoloji Yazıları, İletişim Yayınları, Çev: Parla, T., İstanbul.

Williams, K., Cutler, T., Williams, J., Haslam, C. (1987), The End of Mass Production?, Economy and Society, 16(3), 405- 439.

Williams, R. (1989), İkibine Doğru, Ayrıntı Yayınları, Çev: Tarım, E., İstanbul.

Witheford, N., Gruneu, R. (1993), Between the Politics of Production and the Politics of the Sign: Post Marxism, Post Modernism, and "New Times", Current Perspectives in Social Theory, Vol: 13, 69-91.

Wood, S. (1989), The Transformation of Work, (The Transformation of Work: Skill, Flexibility and the Labour Process, Ed. by Wood, S., Unwin Hyman Ltd. içinde), 1-43.

Wright, E.O. (1978), Capital, Crisis and the State, NLB, London.

Wriston, W.B. (1994), Ulusal Egemenliğin Sonu, Cep Yayınları, Çev: Harmancı, M., Birinci Baskı, İstanbul.

Yaghmaian, B. (1994), Socialist Labor Process Revisited, Review of Radical Political Economics, 26 (2), 67-94.

Yentürk, N. (1995), Üretim ve Organizasyon Sisteminde Değişmeler ve Türkiye Uygulamaları, Petrol İş 1993-94 Yıllığı, 802-813.

Zeka, N. (1994), Postmodernizm, (Postmodernizm, Derleyen: Zeka, N., Kıyı Yayınları, İstanbul içinde), 7-30.

Ne teknolojik gelişmeler, ne meslekî yapıdaki değişim, ne emek gücünün entelektüelleşme süreci, ne yeni üretim organizasyon formları ve ne de "postkapitalist" paradigmanın diğer önermeleri; bunların hiçbirisi kapitalizmin özünde herhangi bir değişimin gerçekleştiğini göstermemektedir.

Kapitalizmin özü üretim araçlarının özel mülkiyeti ve artı değer sömürüsüdür. Bugün ne üretim araçlarının özel olarak mülk edinilme durumunda, ne bu ölçütle ortaya çıkan nesnel sınıf konumlarında gerçek bir değişiklik söz konusudur.

Bütün bunlar değişen hiçbir şeyin olmadığının savunulduğu şeklinde algılanmamalıdır. Ortada elbette ki önemli değişimler vardır. Ancak bunlar öze değil, içeriğe ilişkindir ve bu nedenle de değişim yerine dönüşüm kavramı ile karşılanmaları daha uygun olacaktır.

İçerikteki dönüşüm emek ve teknolojinin yeni örgütlenme tarzlarını ifade etmektedir. Burada önemli olan bir diğer nokta, sürece kendi rengini daha fazla oranda vuranın sermaye oluşudur. Kısaca, dönüşüm; sermaye tarafının kapitalist özü korumak ve yetkinleştirmek amacıyla giriştiği ve bu süreçte karşılaşabileceği her tür direnç mekanizmasını savuşturmak kararlılık ve kıvraklığını sergilediği ve ulusal, global; üretim, tüketim; bilim, teknoloji; ideoloji, politika, ekonomi gibi oldukça geniş bir yelpazedeki müdahalesinin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bugün sermayenin bu egemenlik biçimi toplumun önüne "postkapitalizm", "enformasyon toplumu", "esnek üretim", "ikinci endüstriyel bölünme", "post Fordizm", "disorganize kapitalizm", "endüstri ötesi toplum", vs. adlarıyla sürülmeye çalışılmaktadır. Bir başka deyişle, değişen tek şey kapitalist sömürünün organizasyon biçimidir.

Kapak Resmi: Diego Rivera

ISBN 975-431-062-9

9 789754 310627